ПОНОВЉЕНА ИЗДАЊА
КОЛА СРПСКЕ КЊИЖЕВНЕ ЗАДРУГЕ
У ДИВОТ ОПРЕМИ

ИНИЦИЈАЛ СКЗ НАЦРТАО ЈОВАН ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ

ЛАБУД ДРАГИЋ

КУКАВИЧЈА ПИЛАД

ПРЕДГОВОР
ДУШКО БАБИЋ

БЕОГРАД • ПОДГОРИЦА
2017

© Српска књижевна задруга 2017.

Саиздавач

КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
СРПСКОГ НАЦИОНАЛНОГ САВЈЕТА
Подгорица

ПРЕДГОВОР

ГОРКИ ТАЛОГ ИСТОРИЈЕ

Почетак двадесетог века донео је далекосежне геополитичке и цивилизацијске промене поретка који су успоставили минули векови. Велики рат, као гранична и кулминативна тачка тог бурног времена, докрајчио је три моћне царевине, прекројио карту Европе и света, променио живот људи и народа. У том историјском вртлогу, у самом његовом средишту, нашао се и српски народ, искусивши, за кратко време, узлет и славу, суноврат и опасност од потпуног затирања. „Хабзбуршка константа“[1] зазирања од Срба као реметилачког фактора, после Принциповог хица, пуштена је као дух из боце. У Великом рату Аустрија је дочекала прилику да коначно отклони „српску опасност“, тако што ће зацементирати политичку и територијалну распарчаност Срба, успостављену на Берлинском конгресу, и што ће нас коначно просветлити вредностима западне културе. У том историјском контексту, пред посебним искушењима нашао се српски народ у Црној Гори, који се супротстављао не само моћном војном непријатељу, него и кобном смућенију у властитом бићу, у којем је започето његово разбаштињење и самозатирање.

---

[1] Мило Ломпар, *Дух самоодрицања*, Catena Mundi, Београд, 2015, стр. 99.

Ово је, укратко, историјски контекст и најшири тематски оквир новог, четвртог по реду, романа Лабуда Драгића (1954) *Кукавичја ћилад*. Способност уметничког уобличавања историјских датости провејава и кроз његова раније дела – приче и романе, а место кристализације и статус поетичке доминанте добија у роману *Крв и вода* (2007), који ће читалац упућен у Драгићев опус, лако препознати као неку врсту претходнице за *Кукавичју ћилад*. Веза човека и завичаја, синова и предака, преплитање личног и колективног, менталитета и природног амбијента – то је идејни простор ових романа, у којима, чини нам се, Драгић налази „своје" теме и остварује највише уметничке домете. Овде су ослобођени и сабрани сви потенцијали његовог ванредног приповедачког дара – оштро око које из метежне стварности издваја карактеристичну појединост и кроз њу сагледава целину, способност проницања у скривени смисао појава и догађаја, снага имагинације, култивисан стил, богатство језика којем је тешко наћи парњака међу савременим српским приповедачима. У роман *Кукавичја ћилад* Драгић је унео своја приповедачка искуства из ранијих дела – сликање света савременог интелектуалца баченог у стварне и фантастичне пределе градског миљеа, чудесне амалгаме фантазмагоријске маштовитости и есејистичке бриткости из којих се помаља градски усамљеник у гомили – здруживши их са захтевима вишег реда: да кроз појединачне „студије карактера" оживи историјске догађаје, процесе, земљу и људе.

У панорамски заснованој композицији романа, основни приповедачки ток односи се на комитски покрет у Црној Гори у време Првог светског рата и непосредно након његовог завршетка. Драгић прихвата основни изазов

историјског романа – историјску фактографију он имагинативно надограђује и око ње гради слику живе стварности. Писац добро познаје историјске чињенице везане за овај покрет и та знања вешто уткива у своје приповедање. Роман, чини се, подразумева читаоца који о томе има извесна предзнања, али, ако их и нема, приповедач му нуди довољно података и оријентира за препознавање времена и простора у којима се одвија прича.

Кључне историјске чињенице потребне за разумевање романа јесу оне које се тичу комитског покрета у Црној Гори. Настао је за време Првог светског рата, у лето 1916, након успостављања окупационе управе и одласка краља Николе, најпре у Италију а затим у Француску. У ситуацији кад аустроугарска војна сила није имала организован војнички отпор ни у Србији ни у Црној Гори, по шумама се окупљају чете које настављају свој рат против непријатеља, прво у Црној Гори. У пролеће 1917. године, покрет се омасовљује и на више места јављају се нове чете. „Међу комитима било је и Руса побеглих из заробљеништва, а временом и све више пребеглица из аустроугарске војске... Покушано је да се успостави и веза са комитима у пределу Копаоника, у Топлици и на Јабланици..."[2] Комитски покрет у Црној Гори био је природни наставак вековних четовања по црногорским брдима и непосредни одазив подвизима српске војске у првој години рата. Његов најдубљи покретач био је култ слободе којим су се вековима „пјанила покољења" и онај „рефлекс косовске крви" који је у очима „носило све што се у тим брдима рађало" (И. Андрић). Јасно је да је у својој суштини био

[2] Андреј Митровић, Надрастање пораза и подела, *Историја српског народа*, Српска књижевна задруга, Београд, 2000, V–2, стр. 240.

српски и ујединитељски и да је изражавао вољу народа и тог и свих претходних поколења.

Групе одметника-сепаратиста, након Рата организоване од стране италијанске владе, злоупотребљавају углед комита и окупљају се под њиховим именом, супротстављају се уједињењу и траже повратак одбеглог краља. Почело је неуспешном „Божићном побуном" у околини Цетиња 1919. године, а после тога су „скупљени црногорски добровољци, организовани у војне јединице и вежбани у Гаети..."[3] Ова антинародна, антисрпска, пљачкашка организација своје чланове је регрутовала из истих оних породица из којих су потекли хероји и мученици са Вучјег дола, Скадра, Мојковца и других „крвавих поља" на којима се задобијала и бранила слобода.

У црногорском комитском покрету након Првог светског рата – жалосном одјеку комитског четовања изниклог из народа у току Рата, Драгић види слику Црне Горе, њену кобну пометеност после проглашења краља Николе за краља и његовог покушаја да модернизује Црну Гору, по угледу на земље западног света. Историјска чињеница преласка црногорских комита на страну непријатеља и терорисања властитог народа, представља фокус у којем Драгић види укрштање минулих и будућих векова у историји Црне Горе. То су биле године када је вековни вредносни поредак почео нагло да се распада, када је све оно узвишено, што је чувало душу, име и веру, почело да се разводњава и банализује, да губи супстанцу и значење. „Цар јунака" са Вучјег дола, како је народ прозвао краља Николу, постао је, у тим годинама, мајстор сакупљања дуката код тршћанског банкара Марпурга,

[3] Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања – историја Срба у новом веку (1492–1992)*, EvroGiunti, Београд, стр. 370.

излапели старац потонуо у тирански егоизам, наказна метаморфоза самог себе из ранијих година. „Есхилска судбина" мученичког народа, како је говорио Црњански, преметала се у „грошићарску" и разбојничку, заклањајући се још увек сјајем епског херојског кодекса из минулих времена. Из те несреће и тог пада никао је апсурдни покрет црногорских комита по завршетку Великог рата. Зато је баш у њему било могуће сагледати глобални раздор у бићу народа: сусрет херојске прошлости и трагикомичне садашњости, крви и воде, животворног сећања и затирућег заборава *(У затонима Лете)*, патоса српства и монтенегринске магле.

Сва та сударања и противречности сабира у себи оксиморон у наслову романа – *Кукавичја пилад*. Реч „кукавица" асоцира читав низ негативних значења[4]: несрећу, тугу, слабост, мизерију, беду, плашљивост, подметање. Зато уз ову реч најчешће иду стајући епитети: сиња, сива, црна. Насупрот тим значењима, налази се семантичко и експресивно поље речи „пиле": она је хипокористик за умиљато дете, лепу девојку, драгу особу, неког ко у себи носи нешто пријатно и мило, што се воли и греје душу.[5] Овај оксиморон, постављен као семантички оквир приповедања, посредује апсурде црногорске историје и унутрашњег бића народа, као и противречност емоција и доживљаја које у себи носи приповедач док покушава

[4] „Кукавица је шумска птица селица... позната по карактеристичном гласу који личи на кукање и по томе што полаже јаја у туђе гнездо; ... она коју је снашла нека несрећа, која је ожалошћена; ...несрећница, јадница, невољница; плашљивац, страшљивац, слабић; уопште особа која заслужује презир, бедник, ништарија, нитков, мизерија." (*Речник српскоī језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007, стр. 611.)

[5] *Речник српскоī језика*, Исто, стр. 928.

да све то повеже и разуме. Роман, у целини, израста из доживљаја болне, несхватљиве располућености историје, народа, живота и погледа који све то види и претаче у причу. С друге стране, својом снажном експресивношћу и богатством асоцијација наслов од самог почетка успоставља доживљај осмишљености и повезаности делова распршене наративне структуре, држи на окупу и сабира дивергентне слике, лирске, есејистичке и хроничарске пасаже, иронијско, црнохуморно и поетски узнесено виђење стварности.

Први светски рат у Црној Гори, са збивањима и појавама непосредно пре и после њега, Драгић види као тачку дисконтинуитета, радикалне промене историје и менталитета, у којој се сабира и оснажује све негативно, а девастира све узвишено из прошлих векова. То је било време када се народ одваја од свог знања и поимања живота и измешта у простор којем не припада, када остаје без унутрашњих штитова који су га вековима заклањали од гладних и коротних година, јалових пролећа, чамотиње и безнађа. Тада је човек остао сам са својом невољом, збуњен и пометен: са уских и тегобних путева које је познавао, изведен је на раскрсницу злопутица, где ниједна стаза није његова и ниједна не води ка добру. У таквом историјском тренутку могло је да се излеже кукавичје пиле црногорског комитског покрета, у којем су синови и браћа јунака постали плаћени, неуротични разбојници, спремни на све. То је тренутак слома и коначног расцепа оног крепког, вековечног монолита у самој основи живота, који је грађен у сиротињским колибама, суровим кљештинама и чуван у гусларским песмама.

Свакојаке поделе, „горко семе“ распре и сукоба, никада нису биле стране Црногорцима. Пљачке, отимачине, племенске освете, самовоља и деструкција – све то је живело у црногорским горама, упоредо са светлим примерима јунаштва и човештва. Тај племенски народ увек је био „мутна поточина“, стихија слепа за регуле, самовољна и неукротива. Све то сабрао је Његош у оном туробном стиху из *Лажног цара Шћепана Малог*: „Тешко оном ко о вама брижи“. Али, те поделе и распре нису мењале суштину поимања живота и његових највиших вредности – култ слободе, однос према непријатељу и властитим јунацима, освештане мере човечности, веру и име. Поделе које покрећу збивања везана за Велики рат, покренуте старачком сујетом и тиранским самољубљем краља Николе, опредмећене у комитским отпадничким четама, нешто су сасвим ново, судбинско, што мења свест, чупа корене, руши оријентире и ослонце. Комитски покрет показан је као метафора пропасти и преваре, кобног самозатирања српског народа у Црној Гори. То је једно од идејних средишта Драгићевог романа. Те отпадничке чете излегле су се из кукавичјих јаја новије црногорске историје, подметнутих у гнезда наслеђа из прошлости. Сам покрет је брзо угушен, али је кукавичји пород који је изашао на светло дана полагао нова јаја и запатио се толико да је у наше дане измислио нови језик, нову цркву, нову историју, нови идентитет. У годинама које Драгић слика у свом роману, јављају се теорије о етногенези Црногораца као аутохтоног народа, а гувернадурско монтенегринство, до тада притајено и мрско народу, постаје легитимна идеологија, која ће за пола века титоизма преплавити пук, а у последњој деценији двадесетог века потчинити себи државу и њене институције. У парадоксима комитског покрета дата је слика дукљанског историјског пројекта, начин његовог рађања и закони на којима почива. Драгић је у тој тачки пронашао погодну

перспективу за сагледавање суштине те идеологије, у историјској, националној и људској димензији. А одатле се јасно види да је у њеним темељима лаж и апсурд. Глобално сагледана, црногорска самобитност и идеологија монтенегринства имају онолико смисла и историјског утемељења колико и комитска пљачка и убијање властите браће да би се вратио излапели, уморни краљ, у туђинској режији и за туђи рачун. И црногорство је, према виђењу аутора – пљачка, клањање туђинству, (само)убиство.

Изненађује да у јасно профилисаном историјском роману нигде нема хронолошког лоцирања збивања. Одсуство годишта и датума није случајно и представља део приповедачке стратегије, са вишеструким импликацијама и значењима. Прво, аутор тако „започиње дијалог" са замишљеним читаоцем романа: он подразумева, скоро захтева, читаоца који ће приказане историјске догађаје и личности моћи да повеже без уобичајеног „историографског алата" – датума и година. Кад погледамо роман као целину, видимо зашто је то важно: на тај начин се сугерише да ће историја, карактери, менталитет, слојеви језика, апсурди судбине појединаца и народа, бити доступни у својој битности само оном ко је непосредним знањем и искуством упознао тај свет. Друго, важније: на тај начин аутор сугерише властито разумевање историје, у којем имплицитно саопштава да је не схвата као фактографију, као објективно догађање у времену, него као „потребу људске природе" за откривањем и досезањем „смисла, сврхе живота".[6] Драгић историју види као духовни простор, као исконску жудњу

[6] Николај Фјодоров, *Туīа за Константинопољем*, Логос, Београд, 1997, стр. 7.

човекову за утемељењем у вишем плану постојања, а не у пуком ређању дана и година. Такво, поунутрено поимање историје Николај Фјодоров зове „историјом неуких", насупрот „историје за учене" – схваћене као низ рационализованих, хронолошки сређених факата. Прво схватање почива на живој вези очева и синова, у чувању освештаних вредности и испуњењу дуга синова наспрам очева; друго схватање не види човека у протицању времена, његову животворну повезаност са умрлима, преко које се остварује живот у димензији светог и вечног. Прво је у бити религиозно, хришћанско; друго рационалистичко, атеистичко. „Уједињавање ради васкрсавања постаје *браīотворење, душеīворење, оживоīворење*, док удаљавање синова од праха очева води ка стварању беживотних и бездушних друштава. Обједињавање живих, то јест синова, ради васкрсавања очева је права, истинска зрелост, док је ослобађање, еманципација, привидна самосталност синова и кћери само тобожња, лажна зрелост..."[7]. Доживљај историје као живог ланца предака и потомака, у којем се чува супстанца светости живота, васкрсавање мртвих у заједници живих – то је идејно и духовно средиште Драгићевог романа, из којег се посматра појединац, породица, народ, држава, човек уопште. Почетак двадесетог века и Велики рат Драгић види као време кад се у Црној Гори кида веза између синова и очева, кад *īостојање као живоīворење* прераста у *īаворење у бездушној заједници* разбаштињених и обезбожених синова. То је простор у којем се нашао народ и држава, владар, војска, мајке, очеви, браћа... Бунило у којем се „дешава општи распад фамилије, државе, душе, судбине... цијела свијета", како стоји

[7] Исто, стр. 9.

на једном месту у роману. Тај унутрашњи рат, крах „душе и судбине“, а не рат као објективни скуп факата, открива Драгић у свом роману.

Унутрашњи полом у бићу народа најбоље се види у рушењу вековног реда и неписаних закона на којима је почивала породица. У складу с тим, компонован је и Драгићев роман, у којем се, слободније речено, склапа лирски интониран, распршен наратив о породици Башовић. У њој се јасно виде силе деструкције и разбијање „јединства синова“ бачених у вртлог стварности коју не познају и која их не прима. Стари животни ред се распао, а нови није успостављен, јер реда нема тамо где не постоји ништа узвишено, што би могло да повезује и држи живе у јединству. Сваки од чланова породице Башовић, на свој начин, носи у себи трагику те пометености и симболизује различите нивое и видове губитка животних оријентира. Браћа – Крсто, Шалета, Вуксан, Грња и Кајица – још увек припадају оном животу у којем породицу држи на окупу спремност на узајамну жртву, али је у њој све оштећено и ослабљено. Том старинском реду најближи је Крсто: он се добровољно јавља за ратни поход на Скадар да би заменио смушеног и уплашеног брата Грњу, уверен да тако отклања љагу и проклетство са куће; Шалета је један међу хиљадама који одласком у Америку тражи властиту срећу и начин да помогне породицу, не остварујући ни једно ни друго; Вуксана још у колевци сустиже несрећа јер га Кајица, старији брат, несмотрено претури на огњиште, због чека он остане без руке а брат заувек занеми... Шалета обећава помоћ која никад не стиже; Грња живи у својим лажима и бенављењима о чудима које је чинио тамо, док је био у великом свету, и која ће тек учинити кад добије паре из Америке; Кајица

је стална, мукла туга, печат несреће на целој породици; Вуксан – „кљасти колос, кроз кога су пропјевале све минуле несреће“, „усукан дренов својак“, оличење „надгорњавања са биједом и варакања са судбином“ у коротним годинама и вековима. Браћа, мада различита и гурнута на разне стране, сагледани као целина, још увек су иста кућа, „солоњебници“, иста судбина, исто разумевање живота. Све их наткриљује Јаглика, њихова мајка, оличење мучeништва и жртвовања, бриге која се подразумева и за коју нико не каже – хвала; чувар ватре у начетој кући; узвишена лепота трпљења и здравог разумевања живота, природно никлог у невољи и сичији.

Кућу разара Милутин, Крстов син, који се придружује комитској чети у Гаети и постаје њен најкрвавији члан, лупеж и злочинац без задршке. Оно што је комитски одметнички покрет у историји Црне Горе, то је Милутин, Мујо, у породици Башовић – „кукавичје пиле“, несрећа и срамота. Због тога је он фокус и покретач приповедања, болна мисао породице и приповедача, њеног члана, што је истакнуто већ у уводној дидаскалији: „Да бисмо одбили од њега чини, враџбине и погане очи, рекоше да га је најбоље сакрити турским именом, а у књигама нека му стоји онако како је на крштењу дато – Милутин. А колико је то скривање помогло, казује ова прича, коју не бих ни почињао да ме – дан-ноћ – не тишти сјећање на њега...“ А прича казује да није помогло, јер се не може сакрити оно што је од ђавола зачето и са злом венчано. То је јасно видела баба Јаглика, још док је Мујо био у колевци, кад се поверила некој својти како јој се чини „да је њена снаха родила ђавола“. Тај језиви поглед ђавола падаће на њу целог живота, а смртну пресуду и њој, и њему и целој породици, донеће оног дана кад се на њу „исковријежио“ да му не „баксузира и

не злослути", јер га одвраћа да се „одметне у хајдуке са јунацима и ускоцима".

Мујо је средишњи, значењски најслојевитији лик романа, вишеструко функционалан у реалистичкој и метафоричкој равни значења. Он у себи сабира и материјализује оксиморонске противречности сугерисане насловом. Преко њега се гради и нијансира психа лупежа и разбојника потеклог из деструисаног света традиционалне племенске заједнице, откривају се жаришта оних сила које су у одређеном историјском тренутку започеле разарање породице и народа, произвеле дисконтинуитет историје, раздвојивши је на два супротстављена дела. Он је слика дезоријентације једног поколења у историји Црне Горе, али и човека уопште, кад се запаше самовољом и сасече своје корене; весник историјског зла, ђаволско семе у бићу народа. Драгићева способност да комбинацијом ироније, црног хумора и гротеске оживљава ликове измештене из свог природног животног и духовног оквира, доказана у његовим ранијим радовима, овде је доведена до истинског мајсторства. Тим поступком исписане су странице антологијске вредности, са изузетном значењском и експресивном густином. Такав је, рецимо, онај пасаж у којем се слика тренутак кад Мујо убија стрица Вуксана, из пасјалука нараслог у досади, из лупешке обести; или, она страшна сцена кад се сећа како је, некад у детињству, затворио мачку у усијану пећницу, и слушао њен цвилеж све док се није претворила у „црну угљенисану грудву".

Роман *Кукавичја ūилад*, видели смо, почива на дихотомичном доживљају света. Такав доживљај уграђен је у карактере приказаних ликова, породицу, менталитет и историју Црногораца – у људско постојање уопште.

Историјски догађаји и процеси уметнички оживљени у роману, конкретизовани у црногорском комитском покрету и у лику Милутина Башовића – кукавичјем породу насталом у гнезду слободарске традиције српског народа, покрећу низ питања о смислу и смеру промена које је донела новија историја у биће и историјско трајање Црногораца, као и у живот савременог човека уопште. Драгић у овом роману брани достојанство и висину класичне Црне Горе, епско наслеђе и морални кодекс из којег је оно никло. Зато је у позадину свих догађаја, ликова, питања и идеја постављен – Његош. Он је присутан у говору наратора, који га често призива цитатима и криптоцитатима, али и имплицитно, као фон који свему приказаном одређује место и величину. Као горостасна планина, по којој горштак одређује своје путеве – ове земаљске, на којима се рве са гладним годинама, и оне небеске, уз које га узноси заветни патос слободе. Његош је у роман уграђен као универзална мера достојанства човека и народа, лепота и бол, опомена и нада, доказ пада и непресушна потенција људске душе која у себи сабира снагу мученичких векова. Његош је постојање Црне Горе и Црногораца у чистоти висинског ваздуха и косовске етике, насупрот Црној Гори која се „клања туђинству" и одриче од саме себе. Његош је оличење живота који се отима из приземности и плићака, жива заједница човека, Бога и предака; нова Црна Гора је кукавичје јаје, у којој је погинуло све чисто и узвишено – истина, слобода, душа, Бог. Пут којим иде расрбљена, од Његоша одметнута Црна Гора, препознајемо у једној од последњих сцена романа, смешној и страшној, кад потера улази у кућу где су се доскора крили побијени одметници и тамо, у „једној пањеги", налази *Свето писмо* на латиници: „Шта ће им лацманска Библија, кумим те Богом?, питао се Лубурић,

врхом шипке подижући корицу насловљену латиницом, у избљеђелом златотиску, изнад којег је био уочљив латински крст... Дигнувши први лист испод корице, видио је да је унутра по мјери одрезан ивер сланине, умотан листом талијанских новина *La Tribuna illustrata*, на коме је била слика комита млађих четири године, а испод слике и легенда: *Liberatori Montenegrini in Gaieta*." Та „лацманска библија", у којој је сакривен „ивер сланине", јесте трагично-хуморна слика куће у којој је нађена, чељади која у њој живе, комита који у њој налазе гостопримство и Црне Горе – Монтенегра која се ту зачела. Као и света у који се запутила, где је сланина заменила речи о Христовим чудима, а стомак прогутао душу.

Други, непрестано присутни слој у позадини приказаних догађаја и судбина јесте – природа. Драгић своје јунаке увек види у крилу природе, као њен део и продужетак. У духу Цвијићеве антропогеографије, Драгић верује да природни услови одређују живот људи који у њима обитавају – карактерне типове, менталитет, језик, стас и узраст, градитељство, алатке, послове, веровања, културу, историју, живот. У тој подударности писац налази основу за своју карактерологију Црногораца, „људи планине", рођених и узраслих на месту неподесном за живот, међу суровим стенама и „голометинама", у „карамлуцима" и „безљебним зимама". Такав природни амбијент производио је сталну патњу, ускраћивао човеку мирне и лагодне дане, држао га приправног за борбу и одбрану. Тако је настао тип човека отпорног на невоље, борбеног и виолентног, свесног да од свега на земљи постоји одбрана. Планинско вршје у облацима стављало је пред њега оштре границе и окретало му поглед у висину. Али, такви природни услови породили су и

негативне особине тог менталитета: притајени егоизам, страх од глади, лакомост и својеглавост. Частољубивост и спремност на жртву често се премећу у ситничаву капризиозност и рушилачку самовољу, па се лако споречкају ниокошта: „Јесу ли боље *московке* или *талијанке*; јесу ли бољи аустријски *гасери* или руски *наганы*; је ли слађи кумпијер из њиве Дрпића или из врта Драшковића... Једном се тако, у Љешанској нахији, цијела моба исклала... а кавга је почела кад су два проклетника заметнули препирку око тога је ли веће руско или турско царство." „Муанати брђани" искористиће сваку прилику да се поделе и да учине једни другима инат, али ће их лако ујединити заједнички непријатељ. Њихове поделе су случајне и бесмислене, без дубљих и стварних разлога. Као она на *зеленаше* и *бјелаше*, на првим изборима у црногорској краљевини, када се свадише рођаци из Жањева дола: „Ако ћете ви зелени биљет узети – ми ћемо бијели! Ако ћете ви бијели – ми ћемо зелени!" Менталитет Црногораца је Драгићева омиљена тема, као створена за његову „горку духовитост", у којој се у пуној мери остварује његов дар да препозна карактеристичну појединост, да је пренесе живо и лако, спајајући смех и бол, сатиру и поетски набој.

Драгићев однос према природи у основи је лирски. Роман је премрежен поетски оживљеним сликама природе, описима који својом учесталошћу, поетском снагом и експресијом подсећају на Кочићеве, попут овог о почетку пролећа: „Пролеће у инат свему долази. И кукавица у инат свему, кука... Таква јој је пјесма. Најприје лијеска опружи ресу. Процвјета трн, а за њим крене и џанарика, потом у исти мах и трњина се забијели као да је у крошње залутало нешто од сјеверових прашних пахуља и направило ваздушасту китину. Забијеле се онда зукве и

трешње, најављујући шљивино цвјетање...“ По наглашеној емоцији, бираној лексици и ритмичкој организацији исказа, Драгићеви описи природе су песме у прози уметнуте у приповедање. Нијансирање појава и бележење неприметних појединости у природи, сведоче о оштром оку које је све то често посматрало и трајно у себе упило. На тај начин су људи и догађаји, историјско време и предели, свет дела у целини, смештени у лирски доживљај света приповедачког лица.

Сурова и лепа, шкрта и узвишена, и хранитељка и маћеха – природа је у Драгићевом погледу величанствено божје дело – „творителна поезија“, издигнута изнад лажи, неправде, људских рачуна. Могли бисмо рећи да је читав Драгићев роман смештен у русоовску апотеозу природе, која својом вечном хијерархијом пркоси изопачењима цивилизације. Такву поруку апострофира кочићевски интонирана минијатура о шкопљењу бика Галоње, „бодације и побједника“, поноса „цјелепа и цијелог имања Башовића“, који је добио све битке, распарао многе волујске трбухе, док га људске руке и конопци нису ухватили и утукли снагу у његовим жилама.

Лирски однос према стварности тесно је повезан са начином приповедања, композицијом, позицијом и природом наратора. У *Кукавичјој ћилади*, као ни у претходним Драгићевим романима, нема фабулативне компактности и јасно постављене линије развоја приче. Роман је састављен од заокружених прича, а појединачне приче од прича и причица, скица и цртица, описа, есејистичких фрагмената и песама у прози, повезаних асоцијативно. Лирски принцип повезивања делова у целину одражава Драгићев поетски доживљај природе, човека и историје, као и природу надахнућа у којем је настајао роман. На

почетку, у поменутој уводној белешци, приповедач одређује своју позицију и начин настанка приче: „Уистину, нијесам је почињао, ни причао, но је она сама кренула да точи као кад се препуни какво подземно језеро и стане прелијевати, те вода придође на изворима негдје са друге стране планине. Све су се приче, још од старине, слиле у једну и 'језеро' се препунило“. И у природи, и у историји, и у човеку сабирају се невидљиви токови и силе и проговарају „с дуге стране планине“. Ствари, људи, предели и приче – увек су виши од самих себе, и кроз њих проговара недокучиво у божијој творевини и оно тајанствено „далеко у нама“. Композиција романа и експлицитно саопштено поимање приче и причања, сагласни су са оним поунутреним, телеолошким разумевањем историје, као и са цвијићевском „хуманом географијом“, уграђеном у ткиво романа. Тако су се у јединствен, органски комплекс слили – филозофија природе, историје, човека и приповедања; идеје и емоције, садржина и форма.

Недељив део тог јединства јесте и приповедач, који сведочи изнутра, из властитог виђења и доживљаја, из набујалих емоција и „подземног рада сећања“. Он је један од оних о којима приповеда, живих и мртвих са којима је у живој вези. Његова прича није само његова: у њој проговарају садашњост и далеки векови, тегоба и лепота, бол и пјаност, душа народа у којој су у живом преплету преци и потомци. Свака прича је палимпсест – живи ланац речи, сабирање знања „горких векова“, заветно васкрсавање мртвих у сећању живих, као у Вуксановим песмама и „записима на штицама“. Блискост наратора и људи о којима приповеда види се и у језику: његов говор је у основи мешавина локалних дијалеката, проширен лексиком савременог интелектуалца, са ширим увидима у стварност и разноврснијим

знањима. Али, у основи, он себе види у народном говору и у јединству са људима и светом о којима прича. Зато је основно граматичко лице приповедања „ми“, а не „ја“, као на почетку приче/поглавља *Јалова пролећа*: „Пролеће у наш крај долази с лапавицом и студеном кишом... У то доба је гладан и жалостан наш крај“. Ако нешто своје и другачије уноси у тај свет и језик, онда је то меланхолија и тескоба савременог човека, одвојеног од свог природног станишта.

Све поетичке одлике, идеје и естетске вредности романа *Кукавичја пилад* имају своју основу у богатом и сочном језику, у којем се амалгамира архаична лексика више дијалекатских варијанти из Црне Горе са лексиком из различитих слојева савременог српског језика. Драгићев језик обједињује прошло и садашње, појединца и заједницу, човека и природу, што је пандан схватању „историје за неуке“, као интегративног духовног простора у којем се одвија вечни дијалог живих и мртвих. Драгић је писац чија поетика почива на „поверењу у језик“ – у његове изражајне моћи и унутрашњу лепоту. Језик је жива ризница у којој се чувају слике трајања једне заједнице: навике, светиње, заблуде, етичке норме – душа народа. У том етру настају и чувају се подвизи, завети, налози предака и захтеви свакодневице. Певају се песме и склапају приче. Кад се ослободе сви потенцијали језика, онда он, сам по себи, „потказује живот“ и унутрашњи свет оног кроз кога пролази. Такав однос према језику налазимо и у ранијим Драгићевим делима, а у роману *Кукавичја пилад* видимо његову највишу уметничку реализацију. Драгићев језик је широк и слојевит, у њему је оживљено лексичко богатство народних говора, које би, само по себи, издвојено и сређено, представљало драгоцену

лексиколошку грађу. У структури романа ти оживљени лексички слојеви представљају, на плану форме, важно средство у реализацији основне пишчеве замисли: да завичај о којем пише представи као јединство људи, природе, догађаја, историје – сливених у његовом доживљају и сећању. Тако је језик надрастао функцију пуког саопштавања и постао духовни простор повезивања дезинтегрисане стварности, различитих времена, расутих породица, располућеног бића и историје Црне Горе.

Драгићев језик је чувар смисла и светости живота у бунилу историје и баналне цивилизације, у којој су дукати тршћанског банкара Марпурга прогутали човекову потребу за јунацима, подвизима и лепотама. У обиљу и снази тог језика настао је роман *Кукавичја пилад*, који, уверени смо, Лабуда Драгића сврстава међу најзначајније ствараоце српске прозе у последњих неколико деценија.

Душко Бабић

КУКАВИЧЈА ПИЛАД

I

ГЛАДНЕ ГОДИНЕ

Да бисмо одбили од њега чини, враџбине и поганe очи, рекоше да га је најбоље сакрити турским именом, а у књигама нека му стоји онако како је на крштењу дато – Милутин. А колико је то „сакривање“ помогло, казује ова прича, коју не бих ни почињао да ме – дан-ноћ – не тишти сјећање на њега. Уистину, нијесам је ни почињао, ни причао, но је она сама кренула да точи као кад се препуни какво подземно језеро и стане преливати, те вода придође на изворима негдје с друге стране планине. Све су се приче, још од старине, слиле у једну и „језеро“ се препунило.

Како се обзнало да Аустрија позива младе и способне људе на рад у Америку, да шири приче о великим зарадама, да издаје пасоше и плаћа подвоз на вересију, Краљу црногорскоме биваше јасно да ће његова новопроглашена краљевина остати и без војника и без радне снаге.

Херцеговина, казивали су, листом оде у Америку. Ко год је каил да иде, само нека се пријави у канцеларију – а отворене су на неколико мјеста уз границу ка Црној Гори – одмах ће имати сређена сва документа и препоруке.

Носилац таквих докумената има велике предности у далекој земљи и лакше ће доћи до посла.

Бечки ћесар је уталумио Херцеговачку буну, добро поткупивши и црногорскога кнеза, а његовоме сину, принцу Данилу, на једном сусрету у Бечу, отворио очи „пријатељским савјетом“ који је исте ноћи стигао до Књаза:

„Остави Ерцеговину, то је и тако твоје“, кажу да му је рекао бечки ћесар, „што да крвари твој народ? Нека га, кад је Бог дао да се затекао у Ћесаревини, биће му боље у палати неголи у кровињари. Нека учи стране језике, савремене плесове и музику и нека се просвјећује! И нека путује по свијету. То му све наше царство омогућава и свугдје отвара врата. Ево, и Америка зове и отвара врата широм. А вашем оцу, ако му је до проширења краљевине – ено Скадар. То је, како кажете, ваше од старине!“

Књажев најстарији син, и сам снобовски одгајан, па још додатно покондирен браком са пребогатом Јутом, није ни наслутио ћесарев отровни цинизам јер би одмах знао да „његовом“ народу у Херцеговини није ни до плесова ни до музике, већ до људског живота на тој посној земљи и голом камену – до опстанка на рођеном тлу у својим навикама и обичајима, грађеним стољећима, и да је за њега најважније да му се скину букагије с крвавих глежњева и склони гвоздена рука са уста, како би узео даха ако би завапио за помоћ – кад му затреба.

Да је млади принц ишта знао о „своме народу“, прозрео би рђаве намјере препреденога ћесара: када тај народ одвојиш од његове земље, лако ћеш од њега направити прашину.

Србију је Ћесар умирио преко младога српскога краља, првога у новијој историји Срба. Србија никад није гладна, а ко је сит томе није до буне. Херцеговина је, пак,

на голој плочи и њој су понуђене бајке о златним брдима Америке. Тамо, кажу, само ли разгрнеш лопатом, или закопаш темељ за крмећак, или кренеш копати бунар – дочека те злато. Ћесар је добро знао колика су пространства Стјеновитих планина и да рудничка гротла могу усрknути све Словенство из његова царства, некмоли сироту Херцеговину.

Зато његова држава, без великих тешкоћа и нарочитог испитивања, издаје и пасапорте и биљете за вапор и превоз до вапора – па ко оће – нека му је срећан пут!

Жељан да учврсти новопроглашену краљевину и спријечи одлазак млађег живља у Америку, Краљ је издао проглас и објавио јавне радове на путу Луково–Шавник; даље би се, током времена, пробио пут који би Шавник спојио с Језерима, а даље са водом Таром и прекотарским крајем – све до Таслице и тамо ка Србији. Најавио је и пробијање планине Будош, те би тиме из Никшића, за мање од једне уре, био у Бјелопавлићима, као и изградњу нове џаде Никшић–Плужине, и позвао народ:

Мој мили народе!

Прошло је вријеме ратовања и долази модерно доба. Јевроūа тражи нови ūуш, ūуш мира и напретка!

Ми ћемо нашу милу Црну Гору браниūи радовима. Одложићемо наше свијеūло оружје, наше славне јаūаūане, наше бјелокорце и црносаūце, наше славне сабље шūо нам је царска Русија даривала, наше московке и наше ūасере, а лаūићемо се ūрнокоūа, ћускије и маља. Изīрадићемо ūушеве и ūовезаūи удаљена мјесūа наше краљевине.

Сви који ūриūану на добровољни рад имаће беслаūну државну храну и ūо ūри оброка на дан, од којих ће један биūи варени ориз или суūа īраова са ивером сланине.

А друга два – качамак урметинови или елдовни, или љеб јечмени са скорупом, кувана или печена кртола.

Кад се заврше радови сваки ће добити признаницу и диплому, а бригадири ће добити на дар ћускију или маљ како ко одлучи према својему избору.

Ово није писало у прогласу, али се брзо раширило по народу да је Краљ изговорио са балкона својега дворца:

Све што претекне од јапије и материјала раздијелиће се добровољцима. Биће ту свакакве грађе и алата: јеловије штица и дирека, подница и рогова, чивија, жице, глијета, клинова гвозденије, трнокопа, лопата, ћускија, пржине, плоча и клинаца коњскије, а може бити и нека прашка цимента. Исто тако, што од ране претекне – раздијелиће се.

Мили народ одазвао се мимо очекивања.

Градња је почела с великим полетом и општим увјерењем да се, наочиглед свеколиког свијета, догађа велико чудо. Разглашено је о бесплатном јестиву и пићу, те је на добровољни кулук гринуло све што је могло лопату носити. Ово је била прилика да се упозна и омладина из удаљених мјеста, која се не би ни могла на други начин срести. Почетак радова је прослављен: заклали су неколико дебелих брава, али је софра на јеловим штицама постављена тако била да јој сем командира и главара нико није могао прићи; чак су заборавили да подијеле варени ориз, који су обећали, те је сав добровољачки пук одложио алат и потражио хлад. Све се просу по лединама и пропланцима од умора и глади. Ко је имао дувана, тискао га је у синсије, гледао у облаке и замишљао како сврће шиљежеће плеће, те из пљоснате кости спрам сунца гата о приликама у држави и у свијету или о судбини домаћинства из чијега је тора бравче узето.

Иако гладни, добровољци бјеху задивљени мноштвом окупљеног свијета, разноликошћу непознатих лица међу којима доста младића и дјевојака изразите љепоте, као и општом вревом која у присутнима побуђиваше свакаква очекивања; обиље разних предмета и свакаквог материјала, као и мноштво алата, стваране нове представе о моћи и снази државе и свак је на ово прегнуће гледао са неодређеним заносом и новом надом.

Посебно је чуђење изазивало просијецање главица, брдељака или кљештина, те коришћење мина и посебних сврдлова и ћускија за разбијање тврђе. И они који у другим приликама то не би били кадри учинити, сад, под контролом инџилијера и државне управе, ено тврду стијену пробијају као намет снијега, што је распиривало увјерење да се са снагом државе ништа не може мјерити.

Командири, некако у ходу, појеше куване браве и стадоше фитиљити бркове, и не сјетивши се оних који су, долазећи, говорили знатижељним пролазницима да иду „Господару на мобу“, и не слутећи да би се с те мобе могли вратити гладни, што би био „црн образ“ и за Господара, и за државу, и за мобенике.

Ето, ако смо некад сјекли Турке, сад су модерна времена и своја јунаштва ћемо доказати изградњом, понављали су неки убамбречени бркати људи, опасани каишевима и трамболосима – био је то једини одговор за гладне очи кулучара.

Добровољци су спрва дробили камен маљевима и правили шодер, али се неко досјети да је паметније вући готову дрозгу из точила подно Војника, те се отвори потреба за саонима и воловима.

Хиљадама година круниле су се литице, сасипале и дробиле низа стругове те су их даље мљели ледници и дробиле студени, а потом пржило сунце. Сад је тако

приготовљен шодер довлачен на цаду, те ондје набијан маљевима и посебним алаткама.

Забијење се цада као чудо у дивљини.

Краљ ће, говорило се, направити модерну државу и перјаници ће моћи часом стићи на мјеста ђе су потребни.

Муанати су наши брђани и лако им се споречкати, па ако није себет међаша или потре, или каквога шиљежета – они лако нађу предмет расправе и спора.

Јесу ли боље *московке* или *тīалијанке*; јесу ли бољи аустријски *īасери* или руски *наīани*; је ли слађи кумпијер из њиве Дрпића или из врта Драшковића – око тога су се могле заметнути распре и крваво завршити. Једном се тако, у Љешанској нахији, цијела моба исклала, послије ручка, у врело пополдне око Мале Госпојине. Моба је била у листању – кресању листа црног јасена, зановети и ситногорице – а кавга је почела кад су два проклетника заметнули препирку око тога је ли веће руско или турско царство. Тако, преко рускога и турскога царства дођоше до старих размирица, свађа, неправди и увреда, те се латише пламених косијера и исјекоше – да остаде за причу. Мало је вјероватно да би ико жив претекао да нијесу банули перјаници.

У свакој модерној држави најважнији је саобраћај, понављали су командири. И перјаници!

Прва група кренула је с Лукова ка Гвозду, а једни су надрли голу, заобљену лединy у доњем крају Крнова, спрам Војника. Претходно је сва траса означена и обиљежена кочићима. Инџилијери су са командирима дали тачне размјере пута, обиљежили окуке и црвеном бојом ставили крстове на кљештине које треба стући и сравнити, те одредили цијели правац пута до ријеке Бијеле и Тушиње, и преко Тушиње, све до пред врата ђе је управа Капетаније дробњачке.

Ко није добио на дар нешто од тешког алата, гледао је да га лати, јер је с поузданом алатком и живот био извјеснији. Неки у томе бијаху нарочито вјешти, скривајући украдену алатку испод колибе у којој командир борави, а да он о томе ништа не зна, а онда би чекали дан кад ће се то заборавити и кад ће скривену алатку пренијети подаље од градилишта.

„Мени допаде један силан маљ, али не стигох да га испробам, диже ме војска да идем на Метохију и да ишћерам Арнауте из Пећке патријаршије“, причао је једном Павле Цупара.

Газде су се радо одазвале позиву јер није сваки дан прилика да се иде „Господару на мобу“, па су се надметали ко ће са бољим воловима приспјети на мјесто градње, пошто су претходно добили обећање да ће им се, као и командирима, понудити боља рáна и да ће се осигурати појило и сијено за волове.

Није био риједак случај да волови остану гладни и ненапојени па исто тако и њихови власници, који су итали командиру и тражили да се испуни обећање.

Командир би се тада обрецнуо јетко и запријетио да се не смије подметати буна међу раднике, те би се све уњиħало, а они што су с полетом дошли гледаху да се учине болесни и да се некако из невоље извуку без већега јада.

Неки се присјећаху пјесама од старине, и нарочито оне у којој Старина Новак прича о Јерини проклетој:

Кад Јерина Смедерево īради,
Па намеīну намеī на вилајеī...

указујући на сличности са минулим временима, кад је невоља гонила људе у хајдуке.

Ипак, за једно љето, указа се бијела вијугава трака бреговима и повијарцима Крнова; замицала је наниже ка

Крушевицама и Мокроме и губила се у првим буковим омарима, иако туда раније не бјеше ни трага од стазе, и овај пут постаде главни оријентир и саобраћајница око које ће се, још много година касније, одвијати најважнији дио живота овога краја.

Уз позноједесење лапавице и кијамете катргали су овуда путници од Дробњака и Ускока, надајући се да ће их ћада довести до Никшића, али се дешавало да их невријеме заустави и да се помету. Они вјештији грабили су да умакну до Гвозда, гдје су се спасавали у кући Драшковића, код којих је вазда било да се огрију и наједу сланога сира и брашњаве кртоле, понеђе зовиме и *кумџијер*.

Друго свратиште било је нешто ниже, на Буковику, код Мијаила Шпирова

Дођу мокри конагџије, заузму кућу, притисну домаћу чељад, објашу око огњишта, испричају све новости о Шваби и комитима, и најпослије за собом оставе само конагџијски воњ мокрих кабаница и дугих путева.

Неко се досјети па му предложи да отвори кафану.

С почетка је имао само једну цкленицу и двије ћикаре. Довољно да се крене, па кад би у један мах банула три госта, двојица би попили по ракију и чекали каву, а трећему је савјетовано да развуче ракију докле за њега сташе ћикара.

Но, временом се број цкленица повећа на три и ћикара на пет, па на седам, па кад се посао заколеса – онда и на девет.

Али, свеједно, путници су пристизали одасвуд јер је никшићки пазар био најјачи и откупна цијена шиљежи и крупније стоке најбоља, пошто је из Рисна и Дубровника била велика потражња за здравом јагњетином и говедином.

Конагџије и путници свраћали су као код својте, јер је на гласу била кућа која никога није одбила, нити се икоме замјерила, но је домаћин, ако није било мјеста, уступао своје – а све рад части и поштења и да би се очувао углед и глас куће. Понекад су путници свраћали само да се презују и да оставе обућу под стревом или под каквом ламом док се врну из Никшића. Пристизали су од Шаранаца и Језера, и цијелога Дробњака: од Буковице и Тимара, с Малинска и са Струга, из Тушиње, од Семоља, Лукавице, Лоле, Синјавине, Штирнога дола и Јаворја. Од цијеле Горње Мораче и Ускока – врвило је.

Тада се поче кувати качамак и служити гостима у јаворовим ваганима, а ако их је неколицина заједно, у буковим калицама, смочан или пријесан с киселим млијеком, све док не добавише пљатове: најприје металне од *луминије*, па питуране што су се лако отуцали и на тим мјестима брзо рђали, и најпослије, порцеланске, скупе и ломљиве.

Али тек што је мјестимице продрта и означена а још недовршена ћада, огласише се позиви да Краљ води војску на Скадар, и стаде пописивање и сакупљање баталиона. Кренуше војни позиви и телали да се иде на Скадар и Метохију. Обзнани се да смо у чврстом савезу са Србијом па један дио наших регрута оде на Брегалницу, чак на границу Бугарске, а дио српске војске с топовима дође под Скадар.

Заборави се она прича како Јевропа оће мир и напредак, па опет поче пребројавање регрута и попис чета и баталиона. Настаде, у то доба, она тужна попијевка: *Гора жути, ћора жути – одоше регрути...*

Највећа, најбројнија, а по командиру и најславнија – Бјелопавлићка бригада, би приправна, у пуној формацији и потпуној ратној спреми, да крене и да Скадар за нећељу дана врати под српску заставу, па се готово три мјесеца прије планираног удара, заљуља пут Подгорице.

Али се ту зла крв испријечи, старе заваде и пизме постадоше важније и прече од великога прегнућа, те Блажо свој витешки занос подмири својом главом, а на Скадар се зачама и Скадар постаде велика гробница и тешка српска погибија.

Пролазили су и овим крајем регрути, добровољци и официјери, али се брзо пронесе глас да су сви без разлике обавезни носити таин са собом и некога из фамилије осигурати да им редовно храну дотура, те да је најбоље да војници једнога баталиона из истог мјеста имају договор са комшијама, да курир или снабдјевач из једне куће, у једном обиласку, опслужи макар десет војника, како би се на тај начин смањио број путовања ка бојишту.

Али и ко није имао никога свога да му донесе брашњеник, добијао је од друштва и дијелило се све што се има, од коре урметинова љеба до цигара дувана. О мало се тада живјело, а људи су били комат бољи и војска куражнија.

Једна је наша војска отишла на Метохију и кренула да се састави са српском војском која је заплишила Косовом, а старе Немањића лавре пропјевале.

Било је у тој војсци орних момака, жељних јуначке славе, али и старих ратника, још са Вучјега дола, који су одавно омирисали барут, те су ове младиће кротили и убјеђивали да се суздрже. Да су јунаштва ствар тренутка и јуначке среће, а да је од свега важније не утећи с боја, а изнијети живу главу. Помоћи друга у невољи и избавити га – једнако је важно као и своју главу сачувати. О јунаштву се послије прича задуго, али ниједна легенда не траје вјечно но све пролази с људима.

Први је однекуд наишао планинама Павле Цупара, а није мимоишао кућу на Буковику и сви су могли чути шта је казивао.

Нема мјеста гдје није био, одавде до Метохије, а веле да је стизао и до Сјенице, те смо од њега дознали о јунаштвима војводе Танкосића.

Казивао је како су Срби опет ослободили Косово и сву Стару Србију, што је Маћедонијом сада зову, а Турке сатрли на Куманову. И оно што ни луд није могао снивати – догодило се за три дана: српски барјак се завијорио на Грачаници, на Дечанима и Пећаршији, а звона забрујала из свега гласа, да су се кости у гробовима покренуле, а свети ћивоти од радости зашкрипали. А све је те војске покренуо и диго под барјак нико други но унук Црнога Ђорђија!

Да све оне дрвљанике, од Буковице до Гвозда, саставиш на гомилу, не би ни упола били спрам гомила турскије пушака и другога оружја што им отеше четници војводе Танкосића; сагнали су Турке у ждријела, тјеснаце и клисуре и замало нијесу све подавили у Босвору, а да су шћели могли су их прећерати у Малу Азију. А и ови потурчењаци што су амо остали, подвили су реп и не смију жевнути, ни зуба обијелити, но им је боље ћићати у миру – док су здраво, и вода им је слатка.

Данима се и годинама још о јунаштвима Танкосићевим приповиједало, и да га нијесу мучке убили, како се шушкало, лупежи и шпијуни Пашићеви, каквих међу политичарима вазда највише има, он би са својим четама закуцао на капије Цариграда.

Овако, остаде за спомен, па послије и наши комити и четници узеше њега за углед: најприје Змајевић и браћа Војиновићи из Жупе, а послије и Кршикапа и Чечовић, с поносом су виљушили и упредали бркове не би ли барем по нечем сјећали на војводу Танкосића.

Трагове повратника могли смо запазити и доцније код нашег убла на планини, а о Ђурђеву дне, у доба нашега издига, вратили су се први јунаци са Скадра онуда,

а много прије њих мртви и рањени стизали су другијем путем. Свим оним траговима којима су јесенас потоци регрута пролазили и уливали се у главни логор код Подгорице, сад су се враћали остаци тих баталиона.

Код убла су сви почивали, не само војска него и други пролазници, кириџије, трговци, жандари, дуванџије...

Ту је било друкчије: вазда некако свечано, и изгледало је да ту, саме од себе, долазе вијести из цијела свијета. Једном су неки прошли и оставили празну дуванску шкатулу. „Ништа дотле не бјесмо љепше виђели", присјећаше се с горким смијешком Шалета. Тада се сам себи зареко да ће до Америке доћи – жив или мртав. О тијем шкатулама причали су сви који су се враћали из Америке. Жао ти је у почетку бацити, а послије видиш да ти се смију што их чуваш. Било је вазда неких трагова, било да су их оставили дуванџије или путници, и знали бисмо чим је заватка на другоме мјесту, исто као код бистијерне луковске.

Кад је оно ћесар нашега принца Данила убјеђивао како ће нашијема боље бити у ћесаревини, вјероватно је имао на уму и ове празне дуванске шкатуле.

„Људи који калисају свијетом", говорила је баба Јаглика, „паметнији су и више знају о свему од нас који смо привезани уз ове кљештине и одрлије. Али опет, никака ме сила не може с прага пошенути и ту ми је најмилије."

Пролазили су овуда трговци и свакакве патроле: шикуција, финанци, шуцкори, комити, ловци, пољари, лупежи, косци...

А у сумрак је вјешт посматрач могао запазити лебдећа руна мрака, облачке или повјесма – свеједно. И све те лебдеће грудве тежиле су да се окупе и сједине око бунара у велики црни облак. Ту су се некако могле осјетити све тајне, издалека, из цијелога свијета.

Око бунара земља бјеше једра и дебела, као да је жива, и кад би је силан какав дрвосјеча засјекао великом сјекиром, сигурно би из ње бризнуло нешто као из живог створа. Још су се ноћом ту бљецкале неколике млаквине у које се циједила вода из околних пишталина и жмарила непрекидно. Све нас испуњавало је то неком нејасном милином и чинило нам се да ће доћи неко ново, срећно доба.

А тамо подаље, на Побиљу, и око вртача, све наниже, до дна Студенаца, ко је имао добро уво, могао је из дубина чути неки жамор, неко дошаптавање. То се она вода што је давно отекла опет некуд враћа и подземним путањама жубори. Или се, може бити, чују мртви. Ко зна какве послове у првомрачје свићају и шта дојављују једни другима.

Благо Шалети, он умаче преко дебелога мора прије радова на цади и прије Скадра. Али, гледај чудевенија и кастига! Отуда листом добровољци долазе да се прикључе нашој војсци и да се за Скадар бију!

II

ЈАЛОВА ПРОЉЕЋА

Прољеће у наш крај долази с лапавицом и студеном кишом, и ријетким пробљесцима младог и бледуњавог сунца кроз облаке. У току дана више пута се вријеме промијени. Најприје обијели или, како ми у Залому кажемо, *олују*. Кад падне до чланка, онда кажемо да је *окланuо*. Свеједно, нико му се не радује кад падне на воће у цвату и на олисталу гору. Ако је мало већи, онда се каже да је

преко чланка. До сред ноге, па до кољена, преко кољена и до паса. Па преко паса...

У почетку ти изгледа да ће закочити и да ће година окренути наопако. Но, како који дан, гора је све зеленија, у инат свему.

А бивало је година, кажу, кад је гора и двапут, и трипут почињала да листа.

У то доба је гладан и жалостан наш крај. Просто се питаш, коме је пало на памет да живи овдје.

Вазда је прољеће код нас ишло заједно са снијегом и набреклим пупољцима. Падао је на гору у листању, у доба кад се пупољак развија и креће мрезга; на разбокорене трешње и џање, у наједрале шљивике. А гора је листала упркос неповољним условима. Листала је по навици своје врсте, ритмом који се стварао током времена, неком навиком устаљеном током милиона година.

Понајприје искужеља мачково дрво, избацујући обле свиласте пупољке, и блиједи лист врбе, као да некако невољко обзнањује свој колебљиви повратак у живот. Зажути и грм дријена: разбокоре се жућкасти облачићи у суром предјелу, одолијевајући сувомразици и ријетким пахуљама, у дане бабиних јарчева. Јак је дријен и отпоран на студен, кажу. Тек кад мину бабини јарчеви, можеш рећи да је отишла и зима и посљедњи дани с мећавом.

Ка у марчу кад удри вјештица!

Тај марч овдје зову *пролетњак*. Нема га ниједан календар. Тада се оне скупљају и иду на Мједено гувно! Те ноћи уносе се све гвоздено. Ништа да не замркне напољу. Сјекира да се не заборави на ћепалу. Лопата, косијер, виле гвоздене, клинови. Ма сачувај Боже да нешто остане напољу! Послије су ту вјештичју ноћ прометнули у некакав *Осми март*, а неки опет кажу да пада на *Бијеле покладе*.

Онда се неће високо испод Пољана огласи кукавица. Огласи се пригушено, издалека, као тајом, као иза сна: куку, куку!

И ми бисмо онда најрадије закукали.

Поскапаће нам све живо. И крава првотеока, овца објагњеница и коза што се ојарила. Су чим ће јарад задојити кад нема ни брстине ни ламутине. Стиско мраз, ко да ће зима натраг, ко да ће Сунце да се обрне и оде некуд далеко од нас... А можда је и отишло. И Бог је отишо из ове проклете бобије.

„Дуго и јалово се тегле дани. Таман смо ко у тамници“, говорио је Вуксан и не слутећи да на десетине конака од њега, у ћесаревој тамници, мрачнијој и хладнијој од гроба, исте ријечи на дувару апсане исписује рука која је испалила убојне хице на поробљивача и тиранина.

„Чекамо да бјене“, каже Вуксан стежући кољенима *орлић*, потпомажући се оном чопавицом, бургијајући лијевом руком онај дио грабуља у који се укуцавају зупци. Заувар је назубити грабуље у ове јалове дане. Доћи ће љето, стићи ће и пластидба. Ваљаће.

Док чека да *бјене*, прати мијене у свјетлости и вели да *іледа дан*.

„Шта радиш, Вуксане?“

„Гледам дан.“

И тако данима *іледа* дан по дан и каже: „Видим да се мијења лице планине. Од сата до сата – мијења се. И дан се мијења.“

Уто су стигли Каравласи и донијели свирале. Свирали су и пиштали, и грацијали од сваке руке. Боже помагај, како су веселе нарави! Најпослије заиграше. И одоше.

„Шта је њих нагнало да миле у овој окупацији, Мајко Божија, помагај! Свак мисли да је неће друго боље. Ето,

има неко да мисли како је и амо боље. А некоме сигурно јесте!“ мишљаше баба Јаглика.

А дани се вуку у бесконачност, јалови и гладни.

„Чекасмо да се врате наши са Скадра и дочекасмо. Неки се вратише, а неки остадоше тамо. Још не поскидасмо коротне капе, а ето ти пуче Принципова пушка, па се заколеса Велики рат. Па сва Јевропа грину на нас! Кукај мајко! Па на Мојковац! Оно што нас је претекло од Скадра, остаде тамо. Врати се сваки трећи.“ Ово је мисао с којом освиће Јаглика. Уз ову *музику* отвара и склапа очи. Док не научи ону ћесарову.

Све то прође по неколико пута и Вуксану кроз главу док пробија орлић. И нијеми Кајица чита исте мисли. Његов мудри поглед казује то. И његово лијепо, скамењено лице. Као да су и он, и мати, и Вуксан – једна душа, једно тијело и разумију се ћутке.

Вуксан се тако увјештио, да једном руком умије оно што други једва са обје опорави. Док мајсторише, тумачи минуле догађаје. Тада му надолазе и пјесме. Да има чиме, и на чему, он би их можда и биљежио. Зна многе пјесме од старине, а онда и неку своју, још љепшу, изметне. Понекад, онако, глачајући грабуљиште, или пробијајући орлиће, он узме да везе ту своју пјесму да ти је милина слушати. Све о нашим јунацима, о Ускоцима што су чете дизали, па кад га неко зазове, или га нешто друго претргне, он ту стане и угљеном упише у јелови дирек оне посљедње неколике ријечи, да се присјети, и доцније настави окле је стао.

Као да и Кајичином душом жубори исти поток. И он би казао нешто од пјесме, кад би могао да говори. Или би је записао кад би умио писати, те он прати све радње Вуксанове, па кад осјети тренутак, он дотури штицу, како би Вуксан забиљежио. О томе чуду ћуте и Јаглика и Вуксан.

А о Вуксану се гласнуло на четири стране – чим је с онаком руком стао у добровољачки строј. Команда одлучила да му на лицу мјеста додијели медаљу, а да је и за њега и за војску боље да се врати, јер је свој дуг часно одужио.

Није му било мило што није видио Скадар. Дао би он ту медаљу да су га пустили барем недјељу дана с војском, али опет му кажу да тако једнорук може више да засмета и да је боље да остане побанди и донесе таин или пренесе глас кад неко погине.

Медаљу никад на прси није турао, било му зазорно, но ју је чувао у шкудели у којој су чували калајисану кашику (а неки причају да је сребрна била) и зуб некога прађеда који је овамо први од Турака утекао.

Као да је печен на свим земаљским и небеским ватрама, наоружан и опремљен ријечима што су надолазиле саме, избрушене и реске, као да су каљене на ватри истјераној из кремена. Чинило се, опет, да се сваком ријечју ослобађа сноп варница неког скривеног и дотле непознатог смисла, те да су се сливале у складан десетерац и некако, саме од себе, претакале у пјесму.

А пјесма се као мелем слијегала у памћењу, у души свакога до кога је дошла.

Спопадале су га сјени минулих јунака, одјек жестоких окршаја и дугог војевања опсиједао је сваку његову мисао, осјећао се у сваком дамару. Као да су кроз тог окљаштеног колоса пропјевале све минуле несреће, сва страданија, сва историја, и као да се тутањ ратних похода, поклици хајдука, након двјеста љета још стишавају у његовој свијести и слијежу у његовим нервима, па се опет јављају у потпуној јасноћи.

Понекад је, ноћом, видио те чете ратника од самих сјенки и рита, понекад претворене у облаке и прамење магле,

понекад заиста стварне прилике које скачу по гудурама, клисурама и ждријелима, подсјећајући на своја јунаштва.

Остало је неразјашњено како се колијевка преврнула. Извјесно је да су Вуксана затекли у огњу, а Кајица је заниjемио. Заниjемили су истовремено обојица, али је Вуксан, кад се рана од изгоријеви посве замирила, почео говорити. Причао је да ноћима снива исти сан: како његова сагорела рука пламса нестварним пламеном и освјетљава цијело село и све планине около. Али Кајица није никад прокаменио. Није се само Јаглика у све клела, него сви који су га икад видјели да је, прије ове несреће, говорио разговијетно, а да је послије заоловио.

А је ли он гурнуо колијевку у огањ, љуљајући је, или неко други – никад се није разјаснило. Цабе смо се надали да ће прокаменити, да ће неки глас пустити од себе – све до онога јутра кад га скидосмо с везе.

Лучева колијевка планула је цијелом десном страном и право је чудо како су му остале ноге – бранио се, изгледа, оном изгорелом руком.

Је ли се Кајици колијевка омакла и преврнула у огњиште, а он од страха није смио прићи да је подигне, нити имао скопости да је исправи и поврати овамо – само Бог зна. Ипак, овакав исход догађаја чини се највјероватнијим. Пиштећи, отрчао је к воденици да јави мајци, па док су се вратили – пола колијевке бјеше изгорело и рука Вуксанова је пламињала модрикавим пламеном. Дијете је пуштало болан писак кроз пјенушку на устима, баш као што пишти сирова ћепаница на огњишту, истјерујући шиштеће пјене на другој страни. Потом је тај глас прелазио у цвилеж какав пуштају младо пруће и лиснике при сагоријевању на букари. Како је био затворених очију, грчевито стегнутих капака, он тада није ни сагледао лица својих спаситеља.

Чим се жив пеко на огњу, још макањом, моро је стећи неку прикојасу и није никакво чудо што му надолазе пјесме. Он све замишља себе како гусла и, ваистину, испрве би загуслао као највјештији гуслар кад би имао чиме приватити гудало. Окле! Изгорела до изнад шаке и остао онај заобљен мрки патрљак. Понекад, у бијесу, удари њиме као мањем, а што лијевом скучи то у њој остане.

Доктор Навиков са Цетиња гледао га је и дивио се његовој грађи и снази и томе чуду, да је претеко. *Он сад мора имаūи визије,* казао је доктор. *Слушајūе ūа. Он сад види у даљину. У будућносūи.*

Али он је видио шта се збивало у прошлости која се, како веле неки, завршава тамо негдје далеко, гдје почиње будућност.

Стога је у пјесмама призивао минуле људе и догађаје. Идући од видара до видара, научио је и сам да препознаје травке и справља мелеме од изгоријеви.

Од онда му се утвараху визије.

Колико да брата замијени, толико је рад био и да омирише барут са бојнога поља, зато се добровољно јавио на Скадар.

Моја руко, зелена јабуко – криомице је оплакивала мајка Јаглика, гледајући га онако горопадна и кљаста.

Видали га повлаком и свакаким љекаријама од изгоријеви, али је шака постепено отпадала у гнојним крастицама, да би на крају остала само пригорела чопавица. Ипак, у осталом тијелу, а нарочито у оној здравој руци, као да је повукао сву снагу не само свога живота него и живота својих предака.

Тако је, ако би се неко поспрднуо на рачун његове чопице, знао оном љевицом љуштити да би ономе добро присјела шала и задуго је, ако би остао на ногама, с главе отресао ројеве звијезда. А умио је, као пушком, погодити

каменом и обалити вола у ралу, ударивши га у чело, али никакве дворучне радње није могао.

Те је почео да склапа пјесме, у почетку мање, па све веће и веће, и све љепше – о јунацима и крилатим ускоцима, о токама и непробојним прсима њиховим.

Као да је својим пјесмама желио ускрснути све вриједне синове земље и призвати их у звјездани сабор свога пјесништва, учинити их непролазним.

Док је горео, казивао је у зрелим годинама, замишљао је врело како га поји и њиме гаси запаљену десницу, и јунаке неке из давнине који му прискачу упомоћ. Послије је, са једнаком јасноћом, могао да призове у свијест хајдуке и витезове у бојним токама, те да и себе види у томе веселоме друштву ратника који језде на својим ждралима.

Сва прегнућа, сви пропламсаји тијела и крви, *сва витештва њина блиставтелна* бјеху нашли запис у памћењу овог осакаћеног јунака.

Обилазио је бојишта и страдалишта, планине и кланце, гудуре и јаруге, у којима су се збили јуначки подвизи, не би ли на лицу земље нашао бразготине и трагове битака.

Тражећи остатке старог оружја – ханџара, јатагана, леденица, те залутале куршуме и фишечине напуњене земљом и још свакаква оружја од старине, као да је ишао трагом предака, не би ли с њима остао у трајном разговору и од њих добио подстицај да их пјесмом оживи а њихово оружје врати у стање када су ова била употребљива и убојита – све надајући се да ће им повратити негдашњи изглед и првобитну цаклину.

Обраћао се, притом, неком замишљеном, достојном будућем слушаоцу, окријепљеном светим и племенитим чувствима свога рода, не би ли га подсјетио на обавезе

предака: *да нађоји срйску душу своју, са најслађим на свијешу шићем, са Косовом и са Обилићем.*

Па ипак, више и од овога, прогонила га је једна друга мисао: да прикаже боју и садржај свих својих дана. Мислио је да их поименице памти од оног тренутка кад су га извадили из огња и да сви они трају без престанка у његовом памћењу, са сваким дјелићем времена, у свакој нијанси свјетлости у цјелокупном трајању. Да су то окружење и сви његови дани умањена слика универзума и вјечности. Они витезови о којима је пјевао само су вихор те вјечности, који га је истргао из огњишта, из сагоријевајуће колијевке, а све што је он спјевао јесте захвалност у њину славу јер су му се утварали у више наврата како га износе – све док се нијесу приказали у лику мајке и брата.

Како именовати све те дане непоновљивим именима: именима дрвећа, трава, облака, у нијансама свјетлости што се бојом стида разливају лицима врхова. Свакоме дану одговарао је неки свјетлосни преображај, сакривен у мирису биља или грмљавине или ваздуха. Свјетлост освита и предјутарја, па оно питомо озарење зоре, оно лице радосне свемајке, па она студена румен како прелази у јасноћу и ведро здравље долазећег дана. Па подневни плавичасти одјеци сјенки, модри и љубичасти, што неосјетно сјенче поподневну измаглицу. Чиме би он то исказао?

И пљускови су имали своје мирисе, и сњегови, и облаци...

Вјеровао је да је могуће у памћењу задржати све дане да трају, и то памћење уписати у камену. Ти дани могли су имати своје лице, свој звук и мирис и многе мијене. Цијела вјечност могла је стати у сваком од тих дана. Они су могли имати своје биљеге, посебне препознатљиве ознаке као, на примјер, слику јечменог класа, шљиве, плавога неба.

Могли су носити звуке као што је кликтај коса или славуја у рано видовданско јутро. Могли су се звати: *јасен, саће, пчелињи рој, модрина неба, подне...*

Обнављали су се у њему и трајали. Хранили га и снажили оном прошавшом свјетлошћу.

Вјероваше да има уредан редослед дана од пада у огањ. И сви су имали друкчију боју. А ту је много дана и било нестварних, или је све то био само један дан у бесконачности, у неизмјерној игри свјетлости.

Слиједило је осјећање пуноће и свеприсуства, па се иза свега тога јављаше лик неке дјевојке, лик свијетао и бјељи од свих које је икад видио. Није се појавио никад више. И опет је покушавао да разумије како свако мјесто и сваки камен у његовој свијести могу имати значај најважније тачке цијелог познатог простора и да их све треба окупити у једној општој слици вјечног трајања.

Слутио је, ипак, да то може само Бог и да је Бог непоновљив у својим дјелима, а човјек само слути и никад до краја не препознаје ни дјелић његове тајне!

Сва мјеста и све детаље тих мјеста могуће је рашчлањивати до бесконачности: врела, потоке, ријеке, изворе, падине, пропланке, шумарке, камење застрто сукном маховине, лишаје и зелена крилца обада, млазове здраве свјетлости сагоријевајућих звијезда у модрини ноћних небеса. Грабине, шикаре, дубраве, стрњаке, сјењаке, подине, била, гувна, лединке, папратне стране, прла, корита потока, слапове, водопаде, сике, ждријела, гребене, точила, побиља, осоја, алуге, мочила, пржине, луке, обале, мајдане пијеска, њиве, вртове, лиснике, пољане, стазе. Шумске путељке, јазове...

И свјетлости свих дана, које се нижу у бесконачности.

Само да би описао све неухватљиве нијансе једнога дана, од свитања, до првог сумрака, мислио је да би му било мало – не само цијели његов живот, него животи свих његових предака.

Уочио је како се мијења боја дана и како се свјетлост разлива и преображава.

Вратио би се из тих далеких излета у увјерење да он може једном руком оно што остали не знају и не могу с обје, те је почео назубљивати грабуље, шити сукно, кројити и упредати опуту.

Увјештио се сваком злу, па кад би бануле Ферјанчићеве патроле, он дигне онај изгорели патрљак да га поштеде сумње и испитивања.

Нијесу га спочетка дирали, али како су чули да зна наизуст многе пјесме о јунацима, држали су га под присмотром, а у доцнији вакат и водили у жандарску станицу и испитивали и пријетили да ће му и ону другу руку ставити у огањ ако се не окани јуначких пјесама.

III

ХРОНИКА ГЛАДИ

Као и оне прије ропства, памтили су сви на свој начин и ове године глади и ропства, а баба Јаглика умноженом бригом за онолико уста – и оне су се низале у непретргнуту ниску сличних дана, у непрекидну хронику чекања. Да неко однекуд дође и добар абер донесе. А онда изнебуха однекуд груне патрола проклетог Ферјанчића.

Пред њима су шуцкори и тацумани, да галаме и пријете, а патрола са репетираним пушкама на готовс чека знак.

„Отварајте, кучке комитске!

Ви кријете комите!

Ви сте дигли оружје на пресвијетлога ћесара!“

Па тресу, а сви у поткованим баканџама! Шкрину вратанца кукавна, штице се проломе као корубине јаја, а они силни и љути.

С њима је наш шпијун, све зна, и колико смо кумпијера у трап ставили, и он нам саопштава њине захтјеве. Да га боље разумијемо, стане да грми:

„Дајте суво месо, пршуту и сланину с тавана, да ми не тражимо! Мијесите љеб!

Качамак пристављајте! Ће вам је купус? Шта сте убеутили! Нијесу вам краве подојиле! Не дочекују се тако ослободиоци и војска свијетлог ћесара!“

Бабу Јаглику чупају за косу и с њом омаују. Оће у упрет да је гурну.

„Јеси ли ти она што си крила комите Влада Змајевића и проклињала Швабу, и зборила да ће им црни петак доћи?... Ево, дошо је, кучко стара!... Ми смо ослободиоци, ми ћемо вам врнути Краља!“

„Ови сужањски дани и каменом да су бољи од оних што их проводе наши младићи, наши официри и јунаци и сва браћа наша у Нађмеђеру и Булдогасону. Од њих не допире никака гласа. Чекамо да се сурва ова проклетија од царевине, па ћемо онда дознати шта се збило. Претећи ће неко. Наћи ће се неко силнога састава да преглоће њине ћемове и искида челичне жице. Или ће нас само пустити да удахнемо ваздуха, како бисмо повјеровали да смо живи, па ће нас опет давити“, опомињаше баба Јаглика.

Кад мину Шваба и дође ослобођење и створи се велика нова држава, ево сад неки нови комити и њима се прикључио Крстов син. Да га сакријемо од злих очију, звали смо га Мујо! Милутин му је било крштено.

И њему је припадала мука од нијемога стрица који је онако скамењеног лица све гледао:

„А онај нијеми стриц...“ – овдје му је понестајао дах, па је слиједио подужи издах, па... као загрцнуће неко, као да почињаше губити моћ говора и дуго иза тога сасвим другијем гласом, као да други човјек казује: „Онај што га нађоше!... Он само колута очима. Није му се ни чудити каквијех се страхота нагледо... Видим да би се повато с њима за грла, да би се латио оружја, али га страх да не побију сву чељад и да веће зло тиме не направи.“

„Па ко вам га брани. Ето вам га! Није Краљ код нас! Не кријемо га ми, а нијесмо га ни ћерали“, каже им баба, а они се још више разјаре, па псују и ломе, прије...

„Ти, да ћераш Краља, погануљо, погана!... Нашега честитога Краља!... Ти се усуђујеш да то кажеш!“ опет јој подврискиваше онај што је нашки зборио.

Остали су се заузели око пријесјека, један је већ на тавану. Виче озго да нема у проклетој кући ништа. Или су сакрили, или су појели. Или нијесу ни имали.

„Како би живјели да нијесу имали?“

„Сачувај, Свети оче Василије. Сачувај и сабрани од ове напасти.“

„Ма пушти ми ти твога Светога Василија, стара џоро, но кажуј ће си брашно сакрила. Шаљу нам са крај свијета помоћ, и муслимани и Хрвати, а ти мрзанчиш свога ослободиоца и не даш кору љеба да уставимо душу, кучко!“

И оду. За њима остане траг поганства. Баба данима долази себи. До новог препада. Хукће и понавља: „Бог-ти-свети!“ Крсти се. И шапће нешто као да се моли.

Дуго се иза овога налета прибирасмо и опорављасмо.

Ма не прође ни нељеља дана, ево ти другије хајдука. И они ломе врата и грме и псују и пријете. Јесу ли били цуксфири и шуцкори? Је ли био с њима онај шпијун!

Били су – кажујемо – и све су ђаволу дали и све поломили и све однијели.

И тако то мину некако...

Прољеће, у инат свему, долази.

И кукавица, у инат свему, кука... Таква јој је пјесма.

Најприје лијеска опружи ресу.

Процвјета трн, а за њим крене и џанарика, потом у исти мах и трњина се забијели као да је у крошње залутало нешто од сјеверових пршавих пахуља и направило ваздушасту китину.

Забијеле се онда зукве и трешње, најављујући шљивино цвјетање која се мало суздржаније оглашава као да чека сигурнији час да је не ухвати мраз и уништи род. Она доноси плод благородан, боје михољског неба, покривене прахом небескоплавим. Огрозде једре и крупне, ако им се потреви ора. Јављају се из окриља једрих зелених листова небескоплаветни плодови. Само понегдје кроз браду лишаја назиру се изломљене крљушти старога стабла. Дрво је црвенкасте боје једро и тврдо. Кора обрасте маховином, задебља и испуца и све се указује у призору нестварне чаролије обиља и плодности.

Кратко ипак траје доба изобиља – највише десетак недјеља од Мале Госпојине до Светога Луке – али слика траје у памћењу, траје...

Ово некако неубједљиво прољећно јадно сунце и сви ови призори непоузданог васкрсења донесу бујно прољеће, засићено плодном влагом и топлином, која полако прелази у жарко љето са повременим благословеним и плодоносним пљусковима, да би постепено и оно прешло у рану, па потом у зрелу јесен, пуну изобиља и неке моћне тишине и зрелости која се одражава у води, небу, у дрвећу...

У то доба се и воде гласну: потоци стегнути дугом зимом оживе, загрголье вреоца, све се пробуди однекуд из дубина планинских.

*

Свега се овога у Навијорки сјећао Шалета. Још боље је упамтио кад је оца утегао трамболосом, ставио у седло и оћерао у Никшић докторима. Тога дана се Вуксан скотрљао у огањ, а Кајица заниjемио, а о тој несрећи отац не знаваше ништа.

И није више прозборио. Све трагом, јечао је отац из седла и није хтио чути да га на носила ставе. „Све трагом моје крви и нађи ћеш.“ Али нијесу нашли човјека с ножем у окрвављеној руци.

Било је то комат раније. Још је Крсто нежењен био. Тек кад смо, друге године, били на Цетињу, срео је ђевојку, од Петровића. Чим је рекла да је од Петровића, с Његуша, Крсту је било све потаман. Било је то много прије оних радова и комат прије но се кренуло на Скадар.

И Грња бијаше још мали.

Најприје брдима и побиљима, ће бијаше доста сунца и свјетлости и плавога неба на све стране, а послије се сурвасмо у кањоне и Платије испод неких мокрих и сурих греда низ које лију мутне воде.

Одлазећи у болницу, не мишљаше оће ли се вратити. Оће ли претећи. Само да је да га прође несносна жеђ и да га мине осјећање како му утроба сама незаустављиво излази. Да легне наузнак, а да то не буде на носилима.

Пред њим су се одмотавала клупка неразговијетних снова. Није у њима било ни почетка ни краја. Ничега

сем мучне слутње, пустоши и студени, сурих непознатих предјела, некога страха и узалудног покушаја да се издвоји и свему одреди мјесто и сад је тај сан природно допуњавао овај суморан предио кроз који су пролазили, ову оскудну долину с прлима, урвинама и мутним поточинама што су се строваљивали низ греде, у амбисе, а доље негдје дубоко урлала је мутна Тмушиња, или још нека тамнија, митска ријека.

Нијесмо ни опазили кад се обретосмо у кањону.

У ствари, били смо у њему од почетка, само је сада хука бивала све јаснија. На моменте и застрашујућа, нарочито кад се нађосмо испод литица из којих је допирала јека, док се низ њих сливаху мрке, прљаве воде. Низ литице се вјековима сливало, а горе у висинама видјели смо како висе громадне стијене, и ми нијесмо могли разумјети којим се чудом држе за литицу, али је било јасно да би се сваког тренутка могле одломити и сможджити нас овамо доље, док смо промицали уским уклесаним стазама подно греда, а опет, доље испод нас, у дубинама, зјапио је недогледан амбис, заклоњен другим наднесеним литицама, обраслим ситногорицом и жбуњем и свакаквим растињем. Далеко доље, у дубинама, хучала је ријека, а ми још не бијасмо ни на трећину пута до Никшића, а Никшић тек бијаше на пола пута до Цетиња и до доктора Навикова.

Доље у дубини урлала је мутна Тмушиња, страшна наша ријека Заборавка.

А онда смо наилазили на хрбате и хриди од самих облутака од огромних камених јаја и финог шљунка са речног дна. Показивали су на то чудо изнад нас, како је огроздило, како се зациментирало, и казивали да је тамо горе некад било море. Ето, тако се створило обло камење, јер је тамо горе некад било речно дно, или ушће ријеке

у неко море, које је нестало кад се провалила земља и, ето, Бог зна кад је то било и шта се са земљом збивало.

Тамо у Навијорки чинило се Шалети да снива очев сан.

Кад се вратио из болнице, Јаглика му је прихватила коња. Једва је сјахао. Видио је Шалета како једва вади десну ногу из узенгије, како је тешко диже изнад сапи, и како га сачекују с друге стране и помажу му да се ослони, да лијеву извади и да стане на земљу.

У лицу блијед, бијаше добио изглед градских људи, а у покретима несигуран, као да је омекшао и ослабио од болничке хране. Нездраво бљедило уселило се у цијело његово биће и протресло га изнутра.

Нико више не препознаваше снагу у његовим покретима. То бјеше други човјек. И његов нови лик као да допуњаваше слику оваквог пројећа које се изметнуло у почетак нове зиме. Смјењује се мећава с лапавицом. Часом пресјевери и крене туан, удари мећава са Рзачкога ждријела као да ђаво отвори све небеске мјешине и из њих пусти сву студен, све да попришти. Минулих година листало је прије Ђурђева дне и било је траве да се во из рала напасе, а гледај сад: једва да је ишта прокужељало, напупио понеки дријен, али некако суздржано.

Све живо ће поскапати од глади. Нестало пи̇ће, само чујеш како ричу гладна говеда, не утаљају дан, ноћ. Да није оно мало врбе и ресе љескове те им креснемо, поманитала би. Црни се земља. Нигдје зелене травке. А она, мрка, сура боја земље увукла се у људска лица и залуд пропитују ће би се мого наћи товар сијена, да се дадне цевап живоме, да се учини некога лијека јер све поцрка, па да је да се за њега иде у Ускоке или на Лопате.

Кућа је почела прокишњавати изнебуха, као да је кров прогорио на триста мјеста. До јуче је то била јака и сигурна лучевина.

Оцу спремили ћесу мелема од воска, од лучеве смоле и церове коре, те свакаквих љекова малих и великих, а понајвише капсуле у црвеним плавим и зеленим бојама, и на свакој кутији је написано нешто што нико не може разабрати, као да се доктору омакло или оловка сама шарала, кад се поред кутије нашла у торби док се на коњу љуљала.

Отац једнако тражаше љекове ћутуре. Вели – дај од оних црвених. Чини ми се да су понајбољи. Па онда, за два дана, тражи зелени и тако како му падне на памет.

Онда бану Мијат и рече да је видио јагорчевину у Мочилима.

Ако је кренула јагорчевина, брзо ће друго цвијеће. Кренуће и гора да листа, дако се живо заговори на каоцу и поврне у живот.

Говеђа рика уносила је немир и зебњу и стварала сичију ноћу и дању. Овце се подојчиле и дуго блејале за мртвим јањцима, њушиле их, лизале и мркутале поспјешујући их да устану.

А горе су гракталi врани и отимали се о мртворођенчад и овчје пометине. Понекад би изнебуха истрчало нечије псето и ринуло на тице, дижући главу високо, лајући пут неба.

Чуло се да пристиже Шваба и води све што је преживјело Скадар и Мојковац.

Одозго са Црвенога ждријела само би сукнула мећава и загушила све село.

Да је Марко дошо на вријеме, побиједили бисмо Турке на Косову, је л де ћеде? питаше Милутин, кога од рођења звасмо Мујо.

IV

КРАЉ

1.

Господар Црне Горе и Брда најрадије је памтио сусрете са краљевима и царевима, у Бечу, љубоморно слушајући како аустријски цар велича српскога краља Милана, као пријатеља, питајући се чиме је Обреновић то заслужио.

Још више се чудио црногорски књаз како ћесар разговијетно изговара: *краљ Милан Обреновић!*

За такву милост бечког императора, ваљало би се постарати и он је први корак учинио – преговорима о Херцеговачком устанку. Краљ ће повући своје трупе и утолити устанак, а Београд је дао обећање да неће ништа учинити против интереса царевине, те ће устаници сами увидјети шта им је најбоље. Краљ ће добити неповратан кредит од осам милиона форинти у злату.

Његово величанство, аустријски цар Фрањо Јосиф, дао је сагласност да се из државне касе прослиједи на рачун његова величанства, краља Николе Првог Петровића, у Тршћанску банку, чији је власник Марпурго, осам милиона златних дуката, уз обавезу црногорскога краља да одустане од устанка у Херцеговини и да устанике смири.

У случају великога рата, он се може јавно држати као савезник Србије, али никако не смије одустати од основних принципа договорених са бечким ћесаром.

Краљ црногорски нагледао се ленти и одличја, медаља и звијезда од дијаманата, брилијаната и рубина и најчудеснијих одликовања што су красила прси европских владара – императора рускога, ћесара аустријскога и цара њемачкога.

И он је био у злату и свили, али некако сувише китњаст, као стар пијетао, са сабљом преко крила и у јахаћим чизмама, али је спрам ових царева, био и мален и смијешан.

Сад је то све било далеко иза њега, као сан који се више нигда поновити неће. Заиста је ништа сваки човјек – то му је негда давно у ушима остало, и најгоре је било што се више није могао сјетити од кога је то чуо, или из које од светих књига прочитао.

Ће нестадоше сва царска одликовања, повеље, признања и сва сила краљевска? Медаље и ордење, златнике, дијаманте и све драго камење разнесоше ђеца на све стране и издијелише нечијој ђеци, а од те непознате туђе ђеце узеше некакве друге дрангулије и као да све рашћера вјетар тамо-амо.

Дочеках у своме вијеку све славе и најстрашније поразе. Дочеках да зазвонише звона на Дечанима послије пет стотина љета и опет видјех да све Српство прекри тама! Све ми то даде Бог у сутон мога живота.

Остадоше планине и долови, остаде Ловћен развраљен лацманским мерзерима и лунтама, под командом језовита Стјепана Саркотића, који своме поганскоме и ништавноме имену додаде *фон Ловћен*. А кости великога витеза уклонише и гроб му разорише, тек толико да се опомене онога сусрета с Папом у Риму, кад га није хтио поздравити, о чему нам свједочи врли Љуба Ненадовић у својим *Писмима из Иīалије**.

Краљевство моје просу се као мравињак, па и све што је Богом саздано остаде напоклеку.

Остадоше и моји дворци, срећом осигурани и у Бечу и у Инглешкој, на велики износ, да их нико не смије таћи,

* „Један од оних што иду напријед, кад је био према мени, маше ми главом за знак да изиђем из кола; а ја њему махнем два-три пута руком за знак да иде својим путем."

нити једне тигле на њима, нити огреботину на њиховим зидовима начинити – а докле ће остати и коме ли ће у руке допасти, велики Господ Бог зна. Поглед му је и нехотице одлазио – о*намо, намо, за брда она...*

Новији догађаји, нарочито од проглашења краљевине, Господару су протекли као у бунилу.

Скадар, па Мојковац, па ова бјежанија преко Скадарског језера.

И нарочито оно напуштање двора пред вијешћу да су Аустријанци гађали Ловћен и срушили Његошеву гробну цркву на Језерском врху, подигнуту у славу светог Петра Цетињског.

Дошло је дотле да Краљ из своје краљевине, која је трајала свега пет година, бјежи главом без обзира, са завежљајима, као посктитани слуга без ниђе никога.

Изнад језера их је двапут надлетио аустријски извиђачки ероплан. У барки, привезаној за мали бродић вукли су сву државну архиву.

Рђаво упакована, остављала је утисак да би се сама од себе могла расути, а неке дјелове товара запљускивали су таласи.

Све је прошло у трен ока, била је основна мисао која га је пратила у овом недоличном положају, у барки са цијелом повијешћу, са свим тапијама, повељама и тестаментима, са свим сјећањем и историјом још од славних Немањића. Као дланом о длан, иако сам господар овом земљом више од пола вијека. *Као дланом о длан!* што би рекао мој покојни стриц, који није ни десет година саставио.

Јунаштво и слава одоше на једну страну, *Цар јунака* на другу! А можда се моје царевање завршило на Вучјем долу и потписивањем споразума са ћесаром аустријским.

Злато остаде Марпургу. Али ће гледати да преко зета краља Виторија, издејствује да му Марпурго барем

дио злата врати; није, зар, Марпурго јачи и од државе Италије и није то злато нашао на долини да га за себе присвоји и с њим се изгуби у бијеломе свијету, да заметне трагове...

Па није зар толики злица и бездушник, па иако је и Чивутин, није толико огрезо у лакомости и безакоњу, а оће све што га западне, не бој се, јер Чивутин је од постања свијета киван на све и свакога, па ће вјерујем и ово злато присвојити преваром, а Црна Гора остати Аустријанцима?...

На бјелини замагљене свијести господара Црне Горе појавила се једна једина мисао, једна проста реченица:

„Ђеца одоше у бијели свијет!“

Усред исте баруштине сенилности канула је још једна: „Дворци остадоше пусти!“

„А ја са завежљајем сиротињским у барки преко мора. *У скитање, срамотно страдање.*“

2.

Талијанске новине *La Tribuna illustrata*, почетком 1919. године, доносе на насловној страни слику побуњених комита, у околини Цетиња, који „неће“ заједничку државу, већ самосталну Црну Гору.

У првом плану је препознатљив краљ Никола са двоцијевком како одозго нишани низ падину. У позадини камењар, по њему попадали побуњеници, ухватили заклоне и пуцају на невидљивог непријатеља. Краљ је цијелом својом гломазном фигуром у стојећем ловачком ставу, у препознатљивој ношњи коју чине димије и ократак џамадан, јелек, душанка и резеда долама.

Талијани су, још од старог Рима, знали за приповиједање у сличицама и пред очима су имали призоре

императора Трајана. Ова вјештина се развила у праву умјетност и сад је часопис *Трибуна* представљао црногорског Краља на насловној страни, у одбрани престола, династије и круне.

Ова одјећа задуго је била узор и норма, и такве чакшире су сви носили, од дјеце до стараца, а ко би покушао „да се облачи по јевропски“ тога су смјеста звали *ускоїаћом*.

Ускоїаће су били предмет подсмијеха и презира, али временом су и они обикнути, а чакшире са гушама и широке у туру су ишчезле сасвијем.

Насловна страна би морала привући пажњу читалаца јер је краљ Црне Горе одавно легенда у просвећеној Европи, а нарочито у словенским земљама, понајвише у царској Русији.

У унутрашњости газете, на првим странама описан је „велики народни устанак на Цетињу“ против новоуспостављене власти, која није поштовала права нити оставила мјеста свргнутој династији Петровића. Дате су слике хероја, онако како их је цртач замислио. То су сурова лица планинских ратника наоружаних пушкама и реденицима са сјајним мецима, опремљених новим наоружањем које помало одудара од похабане одјеће.

Ово би требало да пробуди европску јавност да скрене пажњу на краљевину Црну Гору и ослободилачки покрет њених синова.

Краљ се добро сјећао првих избора, које је по препоруци европских владара морао заказати и одржати, те су у ту сврху штампани зелени и бијели биљети и народу је речено какву политику жели и да се према томе изјасни на зеленоме или бијеломе биљету – па којих буде више, његова ће бити и побједа.

Тако се, око тих биљета, закрвише. Турака није било да би сви сложно на њих кренули. И како се свадише са рођацима из Жањева дола, они рекоше:

„Ако ћете ви зелени биљет узети – ми ћемо бијели! А ако ћете ви бијели – ми ћемо зелени!“ И тако би: ријешисмо да узмемо бијели и другога јутра нас прозваше *бјелаши*. Ми њих истога трена *зеленаши*! *Ка из руке што би у почетку,* јер смо једнако ми могли бити *зеленаши*, а они *бјелаши*. Исто је то било. Али да видиш кастига, како се то извргну у велику пизму и зло! И то се зло међу нама распали и разгоре таквом силом да се ничим угасити не може. А њима, не прође ни неђеља дана, почеше доспијевати свакакве дрангулије из Котора. И брашно и цукар и кава и све нас надражују. Пригају приганице и вичу: „Расту ли вам зазубице?“

Те тако освану крвави Божић деветнаесте. Латише се аветиње оружја и побише ђаке, све своју браћу, једноплеменике са Чева, из Љешанске нахије и Цеклина. Тридесет пет овијех „нашијех“ што их они зову бјелаши, а све њина првобратучеда, и не знам колико „њинијех“ што их ми звасмо „зеленаши“.

Прошло је било више од четврт вијека, како Краљ примаше дарове од Штросмајера и од самога Папе, а послије свих тих дарова и ове савјете да се штампају зелени и бијели биљети. Све мало по мало – Латини га вјешто доведоше до јаме – до бијелих и зелених биљета.

Принцеза Јелена је, удајом за Виторија Емануела, примила римокатоличку вјеру, што је утврђено договорима током просидбе, а у њену част је дио Гаете добио њено име. Тамо су у вријеме обуке често одлазили *Монтенегрини либератори* и онај дио града звали *Јеленин крај*.

Краљ више није марио што се о његовој круни, држави, народу и његовој слави стара неко други. Неко о коме он не зна ништа колико да је мртав. У ствари, Краљ је одавно био уморан, а нарочито посљедњих година од проглашења краљевине.

У цијелој појави добио је изглед поспаности и нездраве тромости, а образи му се прошарали мрким пјегама и потмастили. Стари пањ, који се држи по устаљеној навици из минулог времена, а могао би се распасти ако се о њега очеше непажљив пролазник, чак и на додир, и на удар вјетра.

Све чешће је припиткивао: Шта сам оно хтио рећи? Ће сам оно стао? Помози ми рећи! Ће потурих очале? Шта сам оно снијева? Зови ми онога Бјелоша. Мош ли се сјетити шта сам снива? Још сам у Библији налазио о ономе цару што је снива сан, па кад се нико није могао сјетити, све је своје звјездочатце и тумаче снова посјека. А то је било давно, у стара времена, прије Јелина и комат прије Старога Рима. Ја нијесам још никога од своје послуге посјека, но су сви саградили дворе на Цетињу и заимали.

Оће ли ово бити престоница цијелога Српства, валим те Господе?

А имало би простора да буде престоница цијела свијета, некмоли цијела Српства. Да се пружи на исток ка Метеризима и Белведеру, на југ ка Брајићима, на сјеверозапад, уз Цетињско поље, ка Његушима, и ето ти простора за нови Беч или Париз.

Почео је заборављати или се сјећати са закашњењем. Оно из далеког дјетињства, па и ране младости памтио је, чинило му се, из дана у дан. Па и оне дане кад је у Паризу добио депешу, па његов долазак на Цетиње с пратњом, па оно фино доба под липама док је још стрина Даринка на двору била.

Није више уживао у јелу и пићу, а није га ни стомак слушао као неколико година раније, и полагано је све више био склон да се шали на један дјетињаст начин. „Краљ је почео да бенави“, говориле су куварице шапатом; „Он белени“, шапутали су и поткивачи коња, оштрачи сјечива и гвожђија, а нарочито коњушари и шофери. „Почео је да му водени мозак“, шаптали су монаси. Сваједно, он је највише вјеровао ономе што је сам о себи мислио, да је још увијек стари лав, а кад стари лав зијевне, онда се протресу брда. Остало је у њему још од препредености и лукавства, да се са нестварном тачношћу могао сјетити кад је коме позајмио десет перпера и како су изгледале мађарије што су посљедњи пут послате Марпургу у Трст. „Краљ се још не дâ!“ шаптали су банкари и фитиљили бркове.

Од оних старих гатара из времена Мата Глушца и неких протува што су се окупљале око Суле Радова, на двору и није било више никога, али је, по препоруци „ђевојака“ (тако је Краљ звао оне двије шћери што су у Русији) знало да се намане неких чудних жена које су искале да Краљу погледају длан.

Краљ је много отежао. Не јаше одавно, а сав је свој владарски вијек провео на коњу, па је овако „спуштен“, кривих ногу, и самом себи био смијешан. Од свих гатки њему је најважније било начути штогод о томе шта ће бити с круном и оним дукатима у Трсту.

Круну Данило неће, обрлатила га богата Њемица коју је он превео у нашу вјеру, али се чини да се он – барем изгледом, одјећом и цјелокупним својим ликом, па чак и природом – прије пољемчио и полатинчио, него ли да је ту Њемицу нашим обичајима приволио. Стога би се ласно дало закључити да је он прешао у њину вјеру, а не она у нашу. Он се носи по њемачки, по инглешки и

нема тога мајчина сина који би ишта црногорско на њему препознати могао.

А невјеста му јалова и он као да је на зор себет тога, умјесто да је ћушне и ожени се ка чоек руском принцезом, или добром ђевојком из Србије, или из Мораче, или са Брајића, или с Чева.

И он се потајно састаје с гатарима и прати европски начин живота.

Мирко је на своју руку, понесен за женама, необуздан и склон скандалима као и Петар. Насртан је до зла бога, а још је грђе што то не умије крити, нити оће. И не разбира, но како му се која учини, он би као пијевац, неукротив, на вр ње и не може му их доста бити, а такав није ни за породицу ни за круну. По томе се врго на несретњега Данила. Просуо би за собом гомилу копилади и живот би му протека у парничењу и доказивању које је његово, а које није.

Петар је имао своје имењаке и по очевој и по мајчиној страни, али он вјерује да му је име по ђеду Петру Вукотићу, витезу, мудрацу и дипломати за каквим би вапио сваки владар и сваки двор.

Али, гледај кастига! Наследник није ни налик своме ђеду, нити икоме од предака са очеве стране. Он је поруганије и изобличење свега тога, као да се Господ Бог кроз његов лик наругао свим даровима што је подијелио у оба братства – Петровића и Вукотића.

Као да их је Свемогући хтио кроз ово жалосно чељаде подсјетити да они нијесу власници ни мудрости, ни чојства ни јунаштва, ни љепоте људске ни свих врлина којима Господ умије да награди. Него, да је Он, Господ Свемогући, власник свега и да је свагда кадар све отети или у поругу преобратити, исто онако као што је умио даривати.

Па све да смо цркве палили, а не дизали и градили, и све да смо богохулили а не Господа славили, ово је превелика казна која нам се јавља у лику младога Петра, трећега по реду сина Господара Црне Горе, цара јунака, Николе Првог Петровића.

Јер падаху велике главе због његових несојлука. Кажу да је у биртији, у граду Данилову, пошто се накитио, тражио да му доведу онолико ђевојака и снаша колико су их његовоме стрицу, књазу Данилу, под Острог били довели, те су их свуноћ он и његови перјаници ровашили и мркали.

У том срамном и несрећноме часу, наиђе врлетни Блажо Бошковић, те га из кафане ишћушка и по прилици одалами ногом у тур, толико да то бјеше неприлично, а богме и срамно, учинити најмлађем краљевскоме сину. Те не прође ни пуна година, они смислише витезу Бошковићу завјеру и мозак му московкама просуше под шатором у походу на Скадар. Те се заборави на поход и славно прегнуће јер цијела Бјелопавлићка бригада шљону као да је једнијем громом погођена и никоме више не бјеше ни до Скадра ни до боја, но само гледаху како ће се курталисати овога јарма и несреће која је засјела над Црном Гором.

Ено, још је жив, ту на Цетињу, један писар што је водио дацијалне књиге, један Чавор, и он ми се клео да му је Радован Пипер лично казивао како му је Његош, ону ноћ кад се породила Стана Миркова – а претурила је петнаест дана – Господар, горостасни и велеумни владика Раде, давао стотину талијера да оно дијете, па иако је мушко, па иако је од Петровића, некако украде и бачи у оне прослопе и безданице поред Крсца изнад Котора, да га звјерад и тице раскубу и однесу.

Е, себет чега је велики владика то иско?

Стога, што је Владика сниво сан. Да ће се родити мушко дијете наопако, не главом него туром напријед и да ће пород изродити проклет и опак и да ће тако обршити и сва Црна Гора. А владики је било више до Црне Горе но до свије Петровића. Али, не рађа се више такав владика.

Но, заборавило се на снове и гатке још откако је Мато Глушац као сјен несто с људских погледа и скрасио се негдје близу манастира Ждребаоника, те ту у тишини скончо. Много година касније, из његова гроба никла је кошћела, па се током времена сама од себе на њеном стаблу створила бонта велика као људска глава, а у један маг су у тој чворуги неки калуђери разабрали лик покојног пророка.

Али тиме се она пророчанства, која је уснио најумнији, не само од Петровића, но богме и од свију Србаља откад се њино име спомиње – не призваше, нити их се ико сјети. Напротив: кад су још јакога Краља примили на Берлински конгрес и само њему дозволили велики главари Јевропе, мимо свакога протокола, да сабљу не отпасује, учиње се многијема да мријет неће нигда. А нарочито кад је проширио Црну Гору да је била двапут већа од оне Његошеве. Уосталом, и он се, свуђе на својим дјелима, потписивао као Његош.

Сад се Краљ бринуо и све чешће зијевао гласно и спорије варио исте оне оброке какве је као млад вук јео прије Херцеговачке буне, а богме и доцније – све док је одлучио да се прогласи Краљем.

„Ова ђеца неће круну! Има ли више пропасти!?“ говорио је за ручком. „Ако они неће, има ко оће. Има овај Зоркин мали, Александар. Исти ја! Он оће, ако ви нећете. Па нека Карађорђевићи узму све. А наша је круна старија барем двије стотине година.“

Онда је случај препустио шћерима, да оне у Русији виде са звјездочатцима и гатарима, а њему је најважније да су ђеца изишла на свој пут. Сплеле су се са чудацима из Сибирије, који погађају будућност, по звијездама и сновима толкују и читају људске судбине. Они су најавили долазак црвене звијезде која ће потаманити све цареве, па ако је то истина, како ће Краљ једне мале земље опстати. Па су се, услед тијех гласина, може бити и ђеца уплашила и од круне одскочила.

И сам је задовољан што је бројна фамеља збринута и, што је најважније, да су милиони дуката на сигурном код лихвара Марпурга у Трсту. Не само оне мађарије које су му Обреновићи слали на име обавеза према Порти, а Порта морала враћати њему – па је нађена пречица за то злато како да се најбоље улије у књажеве касе – те је оно из Београда *дрито* упућиван књазу, а он их је, не распакујући их, прослеђивао Марпургу у Трст. Марпурго је отуда, преко Котора, брзојављао књазу да је новац стигао и одмах му саопштавао колики ће бити његов интерес.

И тада би, кад би таква депеша стигла, књаз одахнуо и на његовоме лицу би се јавио блажени израз задовољства, а пред њим су се отварале одаје Марпургових ризница.

Но, на његовоме лицу је све теже било уочити икакве трагове радости. Одебљало, са све јаснијим печатима калајних нијанси, толико је отромавило и отромбољило, да је само собом призивало слику пропасти и варљивости свих људских блага на земљи. Јер је то лице било пресито, уморно и безнадежно. Оно се толико изобличило свакаквим лажима, да се претворило у истрошену образину која више није у стању разликовати свјетлост од таме, нити се одазвати радости, нити је препознати. Оно

је примило једну непромјењиву форму – коначан изглед краја и смрти. Те очи, утекле у главу, имале су већ готов опис дат седамдесет година раније из пера генијалног витеза ловћенскога: *Куд ће више бруке од старости; ноге клону, а очи издају, узблути се мозак у тиквини, пођетињи чело намрштено...* Оновидац је, надахнут милошћу божијом, читао судбе нерођених људи.

Краљ није могао осигурати сву фамилију, но је именовао људе, секретаре, помоћнике, управнике, али су и они старили и бивали заборавни...

V

БЛАГО СВИХ ЦАРЕВА

Само је један човјек из темеља потресао краљево самоувјерење и достојанство и чинио да сви његови животни подвизи блиједе и добију нагло и неочекивано друкчију боју. Чинило му се на тренутке да је све то што је била слава великих покољења само празно возбужденије, опсјена и занос кад би видио покрете и ослушнуо онај одмјерен, сталожен, успорен и каткад оностран тон лихвара Марпурга.

Био је то човјек коме се све више дивио Краљ, кога је носио у души и о коме је све чешће мислио. Помисао на њ стварала је у њему неку врсту сласти и језе: шта ће бити ако умре Марпурго, ако нестане Марпурго, ако побјеже у Русију и прикључи се покрету који смишља да убије цара? Шта ће бити, ако приђе револуционарима, како би се домогао царских ризница, и укључи се у пљачку царскога злата? Како он може царско злато у Русији пљачкати, а

моје чувати? Ако је уризикао да удари на царско злато велике империје, ово ће му доћи као посластица.

По завршену послу, могао би у Америку. Али све може бити.

Марпурго се хвали да код њега чувају злато и руски цар, као и њемачки Вилхелм и аустријски цар Фрањо Јосиф.

Видио га је, не само као човјека који се храни сјајем злата, већ му се чинило да су и његово лице, руке, као и свеколико његово тијело, озарени неким унутрашњим просјајем, а очи његове примиле су нијансу чистога злата. Ово је било нарочито очигледно кад се нашао у дубинама његових ризница, а Краљу се учинило да се оне протежу у дубину гранитних темеља Алпа.

Банкара је одликовала прозирна бледоћа која је нарочито долазила до изражаја у трезору поред колекција златника.

Једном га је, при повратку из Беча, одвео тамо.

Ушли су дугим каменим ходником, како се Краљу чинило, према сјеверу, па десно, како је Краљ могао разабрати – ка истоку, па степеницама у дубину и опет на сјевер, па опет на исток и опет у дубину.

Краљ је почео да сумња у добре намјере Марпурга.

Овај је, гласом који враћа самопоуздање и повјерење, желио да остави Краља у увјерењу да је његово злато на најбољем мјесту у свијету и да сигурнијег мјеста од овога нема, и да, према томе, Краљ може бити спокојан, да се интерес увећао.

Злато је краљево сигурно, али није сигуран Краљ, размишљао је он, слиједећи Марпурга дубоким коридорима и лавиринтима.

У подземљу показао му је мапу највећих складишта злата и све тајне комуникације међу њима и тад је Краљу први пут синуло да би Марпурго могао бити овијани

преварант, али само неколико минута касније у великој одаји са златним полугама постидио се оне малопређашње помисли.

Оно што Краљу никад раније није могло пасти на памет јесте да опасност по његово злато постоји само од једног човјека, а тај човјек је управо пред њим.

Нашли су се пред окованим челичним вратима која су се на неке волшебне ријечи Марпургове раздвојила. И Краљ је помислио како су се негдје притајили чувари под оружјем, недоступни његовом оку.

Нашли су се, најзад, испред једних окованих челичних врата, па ушли у ходник пред гвоздену љесу, а пред њима је планула свјетлост и показала нестварну раскош злата.

Било их је свих величина и врста: млетачких, шпанских, ђеновљанских, златника Фрања Јосифа: малих средњих и великих четвороструких; угарских, пољских, турских, млетачких, и оних из царске Русије.

Прво му је показао стаклене цилиндре поређане према промјеру и у сваком цилиндру по десет, двадесет – све до стотину дуката. И Марпурго је Краљу објашњавао како овај штап са стотину дуката кад оде у свијет, довуче за собом неколико ових малих штапова...

И кад се једном изброје и ставе у цилиндар, одмах се зна његова тежина, у стоти дјелић грама, и више нема потребе да се дукати ваде, расипају, јер се тако злато таре и лиња и губи од своје драгоцјене тежине.

Зато сви банкари знају са дукатима, па бива да их понеко држи и у памуку да не додирују један другога и да се не трљају.

Па му је показао велике челичне кашуне пуне дуката и шапнуо му колико је таквих кашуна кир Лукас предао султану Мехмеду кад је издао Цариград, а султан му, у знак захвалности, искао сина, што је кир Лукас Нотарис,

саблажњен таквим захтјевом, одбио и стога био погубљен, те остао и без дуката и без сина и без главе. Што је још један доказ да Турчину не треба вјеровати, поготову ако је султан! (И још један доказ – који Марпурго прећута – да издајника нико не чува, но кад обави издају, предају га срамној погибији, пошто је издајом првога господара починио гријех, непоправљив, и погазио људске и божанске законе.)

Да се око злата одвија најдраматичнији дио људске историје, Краљ је знао и без Марпурга, али овај му је још више отворио очи, како би поткријепио значај и важност постојања једног оваквог трезора.

А твојих четрдесет иљада дуката, кад крену да се умножавају, сваки од њих појединачно за собом вуче, за годину дана, десет нових дуката, па кад се нађу на гомили, из њих угријева јарко сунце. И од твојих десет хиљада за годину ће се створити још хиљаду, а за још десет година – не може се ни срачунати. Гледајући за тим дукатима и тим будућим далеким годинама, Господар неће ни опазити како му се иза врата гнијезди смрт и чека тренутак да прекине његове маштарије.

„Е сад, кажите, Ваше Краљевско Величанство“ (Марпурго га је први пут ословио овако, а дотле само *Кир Никол*, или *Сињоре*) „да ли је љепше и паметније проводити вријеме гледајући како се ваши златници множе и како се златни потоци сливају овдје, или правити оне страшне кланице какву сте ви правили тамо негдје на Вуковом долу или *Wolfs meadow*, како ли се то мјесто зове?“

Краљ од ових ријечи осјети неки студени удар, који сијевну од пета, дуж кичме, ка тјемену – и назад.

Сјетио се Господар цијелог тока битке и оних зајапурених ратника из ранијих битака, са посјеченим главама у рукама, и постидио се. Тада је све те „своје витезове“, како их је од милоште звао, хтио да посини, а сад му постадоше – далеки и непознати.

Хтио се похвалити Марпургу како је војска реформисана и одавно је забрањена сјеча глава, али је Марпурго наставио:

„И ви ћете, Ваше Височанство, моћи да купите најљепши дио Париза, да буде вјечно ваш, а нећете на толику даљину морати вући злато, но ћу ја написати признаницу која ће потврдити да твоје злато чека да платиш онолико колико је речено, па кад продавци буду вољни и донесу тај запис или, како ми кажемо, *банкноћен,* они могу подићи благо и с њим чинити што им је воља. А и не морају: боље је да им га ја чувам и увећавам!“

„А како ћемо пренијети моје злато?“

„Ако хоћеш да знаш како га преносимо и како га чувамо, ево сад ћу ти казати: тајно! Тајна је најтврђа брава, најсигурнија кључаница.“

Краљ је овдје примијетио да Марпурго може удесити све начине и да је вољан све Краљу понудити и учинити, само да се злато с мјеста не помјера, чак ни онолико колико би стало у шупаљ зуб.

Не само у Паризу, него и у Лондону и у Бечу и у Москви и у Петрограду. И на оном вашем Цетињу. „Тамо је била“ (сад је Марпурго нагло стао да гријеши у говору, као да је цијелу причу такву запамтио од некога) „тамо је била дједа од мог ујака који се звао Ротшилд. Он познавала вашег Бишопа, вашег Господара, песника. Хтио је да и Његош има своја банка и свој новац, али ваш песник рекао да он може једино од камења да направити новац. То увредила мој Ротшилд. У нашим светим књигама стоји да је јак само онај који уме да победи сам себе. Шта то значи? Победи своја гордост и понос и гњев. Ваша је песник повредила Ротшилд. Он имао банке по цела Европа.

А ваш песник повредила и Папа. Није хтио да поздрави и о томе се причало. Један мали бишоп од мале, непознате варварске земље није хтела да поздрави Папа! Па где то може?!... И није хтео сарадњу са Ротшилд?“

Краља је облио хладан зној. Камо среће да никад није чуо за Ротшилда; камо среће да никад није својом руком додирнуо ишта златно, него да је, као покојни стриц Станко, сијао кртолу у Његушима и гонио на продају у Котор.

Сви су знали Станка Кртолаша. Не би ни Станко гонио кртолу у Котор, но му је стало претицати, па га жена наговорила. „Погнај у Котор, ово што ће претећи и проклијати, заувар је купити бочицу гаса или кутију цукра!“ И тако се Станко навади трговати, те га прозваше Станко Кртолаш.

Краљ никад није волио да се сјећа, или није могао, или му није падало на памет да се сјети колико је позлаћених балчака остругано, колико дијаманата ископано са оштрица јатагана и кинџала, што су их руски цареви даривали српским витезовима, а његови су чанколизи и златари имали вазда спремно ухо да послушају Господареву наредбу, исказану у пола гласа, у крајње повјерљивој интонацији:

„Стругни ти то, заувар је драм злата, а Марпурго ће наћи начина да од њега направи десет. Он је чаробњак који злато привлачи, те сви златни потоци ка њему теку!“ Или би једноставно, у мимоходу, као за себе, шануо свом човјеку од повјерења: „Ишчупај то – ваљаће ђеци!“

И сад је овдје, пред Марпургом, чуо сопствене ријечи: ... *ваљаће ђеци!*

На крају, банкар је показао одају у којој су наслагане биле – наштиване као дуванске шкатуле – коцке од злата, а свака је тежила кило, и сијале су саме од себе.

„Остатак твога злата – будете ли куповали имовину у Паризу – можете чекати и офдје као и на Цетињу. Али, ако ти желиш злато чувати на Цетињу, ти мора градити тврда зграда и жељезне решетке и врата и тврде зидове и стражаре и људе који бројити новац и који рачуна новац. И умјесто да ти имаш више дуката, ти имати много мање. Зато је боље да твоји дукати и твој новац буду овде, а не у Цетиње. Ако у Цетиње избу буна и неће краља, они опет поломе гвоздена врата и узми твој новац. Опет ни добро. Зато најбоље нека твој новац буди овде.“

Тако је Марпурго приповиједао и Краљ је, пењући се назад оним лавиринтима, осјетио да је ту, у тим гранитним ходницима, у лавиринтима иза челичних решетака, међу тим гвозденим сандуцима злата, некако развијано цијело његово краљевско достојанство...

Не само краљевско, него и људско и јуначко, и сад су му се сви они подвизи његових витезова са Вучјег дола указивали у некој нестварној и далекој представи, као дјечја игра из неког давнашњег сна; сва његова прича о историји и славној прошлости, о династији и дворцима, све му је то личило, из ове рупе пуне злата и драгуља, на неко привиђење: непотребну измишљотину, лаж.

Нарочито кад је погледао цијелу прилику, блиједу и бијелу, а прсте мекане као од памука, и кад му је Марпурго казао да дуже од три стотине година његова фамилија сакупља и његује злато, да га слажу, чисте, међу у памук, јер злато воли његу, па не само што га његују него га и пију, и показао му флашу у којој су трепериле златне искрице као кристали пахуља на површици у мјесечној ноћи. И кад се дуго пије и тијело постаје чисто и здраво. И непропадљиво.

И да је злато љековито и непропадљиво, те су стога древни владари правили образине од злата и своја тијела наком смрти увијали у златне оклопе, јер су још онда знали да ће доћи дан васкрсења свих мртвих. Стога је и

његово, Марпургово тијело, тако озарено унутрашњим просјајем, па су његово лице, и прсти, и руке, и сва његова појава, тако прозирни и нестварно лијепи, јер пет стотина година кроз прсте његових предака и њихове вене, капиларе и душе теку само искрице злата. И кад његови прсти додирну дукат, они препознају нешто што је пролазило кроз прсте његових дједова, јер је у тим златницима остало нешто и од њихових душа.

Пролазећи поред великих огледала, осврнувши се само на трен на свој одраз – Краљу се сопствена прилика намах учини разграђеном, недовршеном, а нарочито његова округла капа *(Ђаволи је сашорели даборда!)*. Е, чим на Цетиње бане, сажећи ће је одједном и ставити клобук на главу, онакав црни полуцилиндар бритког обода, какав носи његов најстарији син, принц Данило, по наговору принцезе Јуте.

Е, чим дође на Цетиње, учиниће крај и обзнаниће Црногорцима да је ново вријеме дошло, да оне старе капе могу завршачити низ ледину, а нека се довате клобука и *шеншира*, па ће и својим личним залагањем учинити да се на Цетиње *шенширџија* добави који би и радњу основао. Али, како се домогао приземља и арије, као да му се почело повраћати осјећање достојанства, као да је стао долазити себи, тако је и утицај Марпургове сабласти попустио.

А већ на Цетињу, на оштрој арији, и још много прије, на Крсцу, чим се дигао из Котора и сјетио Тријешта и Марпурга, све му је то било *йричина уйрава*, као да је изишао из тешког бунила, из врућег и знојавог сна, који га је могао одвући право у смрт – да се, ево, овдје на Крсцу није кукавац пробудио и дозво памети – видјевши да су и Ловћен и Његуши и небо и море и све – на своме мјесту.

И да је све оно са некаквим Марпургом, његовим трезорима и закатанченим челичним кашунима пуним злата била мора из које се једва жив извукао. Али се у њему заметнула клица једнога осјећања, прикривена, потиснута у неки забачени кутак свијести, али јасна и постојана као жижак у ноћи: да је његово злато код Марпурга занавијек пропало!

Баш је чудо велико, причао је доцније Краљ својим дворанима у Биљарди, како он каже да дукати мирују под земљом у челичним кашунима, у дубоким јамама од гранита и да се никуд не мрда, а мени једном рече да иду у свијет да се размноже. Е, сад ме чуди како он оплођава и умножава злато кад се оно не мрда испод заклопа? А једном рече да ће се пећине попунити, да неће бити ни за један дукат да се метне, ни колико да се игла забоде, и да ће онда сви који доносе плаћати њему интерес што им он чува злато, јер он мора још дубље копати и лагуме окомоћивати да би све примио колико му се нуди.

Тада се умијешао Краљев благајник Врбица:

„Како? Ево како: он издаје признанице, или како их они зову банкноте, па се те банкноте шетају по свијету, а злато мирује. А банкнота они могу издати колико оћеш као да су цијеле планине од злата њихове. На један дукат он напише иљаду, или двије и три иљаде банкнота. А ако неко оће да провјери, доведу га, као тебе, да види злато, уведу га у подземне пећине, понуде да купи Париз, напишу му признанице и врну га натраг, или га изведу на свијетло дана да му не мркне свијест. Ако неко тражи злато, или дио злата, он иште назад ону банкноту, па ако је овај нема, но ју је изгубио, онда је и злато изгубио. И ђаволи се жене с њим!“

Нека га стотину ђавола носи, и њега и његово злато! Сјети се како је помишљао да му златари бечки израде круну од сувога злата, али се предомислио. Њему припада она Немањина, а ће се крије и у којем манастиру – то још нико није могао дознати.

Сад су као измишљотина негдје у даљини потањале Марпургове ријечи, како ће једном све злато свијета бити на једном мјесту, а на врху те златне куле сјећеће Господар цијелог свијета и цијелу Земљину куглу држаће у својој руци и господариће душама милиона.

Тада ће настати ново доба и нестаће народи и јунаци и све те твоје бајке о слободи.

Сав ће свијет постати – само злато!

Сад га је прогонило откриће новог парадокса да је – не само све оно злато, састругано са балчака и оштрица као и сви они драгуљи ишчепркани са златних колајни које су стизале од руских царева – него и све што је, са великим зортом, чинио за себе и за своју фамилију – завршило у трезорима поменутога Марпурга.

А, ко је био Марпурго, и колико је имена имао, и које је његово стварно било, то Краљ није могао дознати, али бечки ћесар јесте.

И сви благајници, хазнадари, ризничари и банкари бечкога ћесара знали су не само поријекло, кућу, име и презиме правих јудејских, хазарских и ватиканских чувара блага, него су знали и све њихове нарави, склоности, страсти; њихове навике, као и особине свих чланова њихових обитељи.

Знали су и сва имена њихова: исти човјек је у Трсту био Марпурго, у Русији Исак Сахаров, Голденштајн у Њемачкој, Ротшилд у Швајцарској, у Француској Јакоб Давид, у Енглеској гроф Биконсфилд, у Пољској гроф Хрињевицки...

И зато је бечки ћесар мирно спавао мислећи на своје благо.

Али брђански Краљ и *Цар јунака*, није.

Годинама је благо скупљано и бројано на билијарском столу у Биљарди. И било је обиље свежњева свих банкнота, и аустријских и мађарских, и руских и турских, и српских, само ето црногорски краљ није створио своју штампарију новца, своју ковницу злата...

Ондје су, на билијарском столу, банкноте бројане и пребројаване, а посебно је опет државна каса била гдје је одвајан новац за плаћање перјаника и чиновника државних, учитеља, попова и дјеловођа. Црквена каса је била по банди, али је и држава једним дијелом морала припомоћи.

Савјетовали су господару да се оснује банка, али он је рад био да се паре изруче на билијарски сто и да их он све прегледа, па ће војводама, шенатурима и перјаницима – како коме – са оне гомиле тутнути, а послије да се главница лијепо стакми у снопове и двапут изброји, па да се план финанцијски донесе.

Чак су из његовог сјећања чиљели омиљени призори златника свих врста: наполеона, мађарских франака, које је он звао од миља *мађарије*, Франц Јозефових једноструких, двоструких и четвороструких дуката, златних турских лира, француских пијетлова и млетачких цекина.

А све је тако протутњело брзо од онога јутра у лицеју кад је стигла депеша да је стриц Данило убијен у Котору и кад је добио позив да крене на Цетиње, да узме престо.

Није се било лако растати с Паризом, ће анђели земљом корачају, ће су скривена најљепша блага свијета и отићи у ону бобију, те слушати лелек и кривњаву сваки дан, ће је неко некога ради међе, или неке раније пизме, са животом раставио.

Тада је младић увидио да је тако нагла смјена среће и несреће одлика само господарских кућа и да се у врховима Ловћена ломе громови и сударају мрки облаци.

Тамо га је чекала и круна, и малољетна вјереница Милена, и стрина Даринка, и војводе и сердари и бриге и слава.

Од тога јутра, до ових дремљивих тешких поподнева и још тежих буђења, све је протекло нагло. Велике битке, војне, сердари и војводе, интриге дворске и путовања, писање у дворцу и обраћање војводама и народу с балкона.

Породица, која је стасала некако нагло нескладно, рогобатно и која се очас расула на све стране, нестала, распала се у неком бунилу и најавила општи распад фамилије, државе, душе, судбине... Цијела свијета.

Краљ се морао сјетити вјерних витезова с Вучјега дола, ношених једном мишљу и незаустављивом силом јунаштва. Тада му бјеше јасно да је то иста сила која је носила косовске витезове и да она траје од давнина, и да се на бојном пољу јавља у чистом и јасном виду и да је то оно чувство, *најслађе душевно*! Да је том силом и сам био понесен и ту, у томе славном боју, добио надимак *Цар јунака.* Да их је носио вихор вјере, она заповијест предачке крви која испуњава новом, дотле непознатом снагом и зо̂ром. Гледајући их како незаустављиво кидишу, надмећући се у бој да покажу све оно што су некад давно њини стари на Косову учинили, па је и сам с њима кидисао. И тада је био нестварно лак и млад, ношен вихором незаустављивог јунаштва, вихором који гази и крши све пред собом како би, по предачкој заповијести, узео побједу. И он је био рад сагорети у том бојном пламену као на најсветијем олтару. Тим возносећим чувством крви разумио је да је тај временски распон од неколико стотина љета, поништен и да се овдје бије једно прескочено поподне истога боја, као и свих минулих добијених и изгубљених битака. То су најбоље разумијевале њине мишице и крв њихова. Свети огањ што их носи, онај огањ којим пламте за Краља и Отачаство.

Али гледај, све се то расплинуло као магла, пред Марпургом. Као да га је завео у неке предјеле о којима он ништа раније није знао, у предјеле у којима и небо и земља стоје у другачијим односима од оних како их он досад замишљаше.

То је било на Вучјему долу. И то је била *Вјера на Вучјем долу.* И запамтио је десетине и стотине барјактара како се надмећу ко ће прије у турски шанац ускочити. И у тим шанчевима бијући се прси у прси с Турцима, да би послије казивали како у тим шанцима и није толико страшно било, и да Турци не базде колико се прича. Напротив. Откако се прочуло да су на Граховцу заплијенили двјеста ока сапуна, није престајао ешек о томе како су Турци кренули да се бањају. Боже помагај, свакаква кастига!

А гледај овдје – нема ништа од тога заноса и те помаме, и све су се људске страсти слегле у сјај и тишину метала.

VI

КРАЉ

1.

Према узгредним свједочењима савременика, Краљ је показивао знаке сенилности десетак године прије него ће се прогласити краљем.

Током љета 1901, био је на Сињавини гост Милована Церовића, сина Новичиног. Господар је том приликом питао чија је ливада, чије су оно овце што јаве уз планину – вјероватно очекујући да ће Церовић рећи како је господарева сва Црна Гора, па и ова планина, а самим тим и оне овце на њој – али је Церовић одговорио:

„Моје, Господару!“

А Господар:

„Шта ће бити кад на брдо изјаве?“

А Милован:

„Немају куд но низ брдо.“

Иако неофицијелан, овај разговор у планини, пред пратњом, указује на знаке сенилности, као да је Господар осјећео крхкост темеља на којима почива његова краљевина, па је овдје, са планинцима, на чврстом тлу, међу тежацима и пастирима, осјетио неку друкчију сигурност; као да двор и сва његова управа, па и цијело краљевство почивају на мешетарењу и досјеткама, на причинама, преварама и празновјерицама – а да је поуздано само оно што је плод земље, или што је земља сама.

Осјећао је да негдје у дну душе има нешто што га вуче ка тим елементарним знањима и позвањима. Зато је толико завидио Сули Радову и његовој мотици, кривуљавом ралу, крампу и цапици. Само то што је било резултат његове снаге и зноја носило је печат истинског живота. Зато му се чинило да би у тренуцима суочења са самим собом, у каквом посебном тренутку искрености према себи самоме, кад би обеутио од дворских лажи, удворишта и интрига – радо мијењао цијело своје краљевство и све почасти и све дворске драгоцјености и луксузе, за један сиромашки савардак у којем је све рукотворина његова власника.

И он би, на моменте, изгледа, трампио све оне златнике код Марпурга за два буљука брава и ону ливаду Церовића. Или за сто рала добре оранице у Сливљу или на Орјој Луци; па кад је хтио нарочито истаћи вредност каквих умјетничких радова, а нарочито слика Пера Почека, говорио је: „Ова слика ваља десет рала земље у Сливљу“. Злато није помињао. Понекад би заискао да му се да списак свега што је отишло Марпургу: колико стотина иљада наполиона, колико *маџарија*, колико златних турских лира, и ту би се неће успавао. Закључио би: код Марпурга има рачун. Марпурго је тачан и у његову се сваку смијеш заклет као у острошки ћивот.

Понекад се Господар тешко растајао од златних дарова: онај свадбени дар Николаја Романова за Зорку и Петра никад није уручио младенцима. Било је ту стотинак комада прибора за јело од злата и платине, и гледај чуда: он још не бјеше у бјежанији прешао Јадранско мора, а онај царски прибор продавао се у Бечу, у једној луксузној радњи злата и старина, чији је власник, опет, био човјек врло близак Марпургу. Један други прибор, не такве царске раскоши, али свакако од сувога злата, продавао се и у Загребу. Имао је Краљ дародавце и са те стране. Од Штросмајера су стизали коњи и краве млекуље, али су дародавци имали оштро око за све што би на двору запазили, па би, предајући дарове, гледали шта ће понијети кад за то куцне час. А тај час бјеше дошао.

Господару се у потоње вријеме, нарочито откако је своје кнежество дигао на ранг краљевине, чинило како је сигурнија срећа сељака и пастира.

Изразио је жељу да се види с Ноковом другом женом, а они му представише једну отреситу снаху као Нокову другу жену – која бјеше у дубокој старости и неугледна – те се са снахом господар сит исприча.

А онда би то олако сметнуо с ума и запловио да снатри у волшебним чаролијама свога краљевства.

Краљ је дочекао многа јутра на балкону двора. Откако краљица спава одвојено, излазио је у рану зору како

би удахнуо свјежину јутра и једним погледом с балкона обујмио познати призор: Орлов крш, Манастир и Биљарду, као и сав предио навише уз Цетињско поље и свагда је све било на свом мјесту, а обећавало да ће тако вјечно бити. Само онога који гледа – неће. Ова мисао је лебдила у позадини свеколикога призора.

Некад је могао видјети до Обилића пољане, и још даље. Некад давно, овуда је текла ријека Цетина бистра и пуна рибе и нигда пресушивала није, па се уливала у Понор. Потом је избијала доље на Ријеци Црнојевића, студена и бистра, пошто се негдје у дубинама мијешала с хладним језером, па је, доље на Каручу, кључала на пуно мјеста. Та мјеста гдје је врила звали су *ока*, а свако *око* је врвило рибом да си је могао крошњом захватати. А сад нема ни трага од Цетине. Све се мијења, Боже један! уздисао је Краљ, жалећи за оним временима кад је бистра Цетина овуда протицала. Све се мијења, уздахнуо би сјетно, слутећи сваким својим дамаром коначност свијета и свега живућег.

Ако су убили руске цареве и у уредној руској империји створили буну и пропаст, шта би их смело да то исто ураде и овђе?! Али, што би градили онолике дворце и палате и покрили Цетињско поље све новим посланствима, ако су ријешили да све краљевине и сва царства сравне са земљом? Убили су великога Александра Другог Миротворца. Нека је баба, Чивутка, бачила бомбу на њ; па су убили Александра Трећег, па сад оће и Николаја.

Потом је дуго стајао на балкону, стрепећи да би неко могао наићи и рећи му *добро јутро*, сад када он дума о вјечности, или помислити како господар прича сам са собом и пронијети глас да је сметнуо с ума. Који од умних Петровића није сам са собом по цијелу ноћ

зборио? Сам са собом или с Богом, или с камењем – с ким ће друго?

Јес, владика Раде је рекао да је чоек *тварца једна што је земља вара*, али не мора довијек тако бити. Ја сам своју краљевину засновао на чврстим основама, тјешио се.

Зато је, слутећи катастрофу и „гледајући далеко", призвао Јована Пламенца и предочио му могући развој догађаја, те би било паметно да се направи формација која ће штитити упражњено мјесто пријестоља, докле се синови не предомисле, а ако они не шћену, биће ту неко од унука. Ако ли ни унуци не буду хтјели, опет ће се наћи неко да сједне на престо црногорски.

Давно је прошло то вријеме кад је вјерово у култ јунаштва и части. Но је од мудрих Марпургових саплеменика по Паризу научио да ће култ новца надживјети све култове и да мора живјети по модерним европским обичајима. Да мора што више накупити новца и злата и сачувати све у сигурним банкама, да не мора ни од блуда зазирати, ако велики турски султани нијесу зазирали од тога, но су вјеровали да им то враћа здравље и животну силу.

А јунаштво је за прост и неживљен свијет; страх је оно што у човеку рађа мудрост, а мудрост побјеђује.

Ето, није се ни султан устезао кад је видио да не зна шта ће с Босном: да је прода бечком ћесару за два милиона дуката. А два милиона, то су ти, драги мој, велика бурад пуна злата!

А шта ће бити Босни! Ено је ће је и била, а са два милиона султан ће себи приуштити дивних радости. Али – један је султан!

2.

ВИСОКА *ПУЛИТИКА*

Пошто је Бечки кредит од осам милиона дуката уредно пријављен у тршћанској банци код Марпурга Јевреји-на, Краљ је, спрдајући се, и већ препознатљивим „озбиљним“ тоном рекао нека се одивичићи и зетови постарају око престола, а да се он понајвише узда у младога Башовића с Пошћења, јер је у њему крв Петровића, то веле сви који су га виђели, а ту су и школовани официри Крсто Зрнов и зет куће Петровића Саво Распоповић, па нека се виде сад. Има и талијански официјер у Гаети, Долчи, а Пламенац и Врбица нека саставе цијело тијело које ће координисати све подухвате и старати се о новцу и оружју.

За нас је најважније да прођемо неозлијеђени овај први удар. Са Србијом смо и тако у савезу, Аустрији смо објавили јавно рат, а тајно смо се договорили да се мимоиђемо, докле прође вртутма.

Боље је и тако неголи голим глежњевима отуцати смрзле гудуре албанске, како је учинио мој луди зет, увјерен да ће створити Карађорђијеву Србију, и са оном шаком мученика да се може носити са силом ћесарском.

(Али, гледај кастига! Чим провали западни фронт и обали Ловћен, Аустрија јурну, као гладна аждаја, да пљачка све што је движимо, горе неголи Орјати и најгладнији азијатски катили. Просто ти што покрадоше свеколики мобилијар, све драгоцјености и ствари од вриједности, него опљачкаше амбаре, таване и трапове до задњега зрна, до потоњега пипољка. Не остаде ни заклоп на бистијерни, ни пасји огрљак око коца! А тајних договора се нико не сјећаше, колико ни лањских сњегова. Е, не био им се спуштати на уже!)

„Кад се Распоповић врати из Гаете, нека пушкара по тијем кршима и нека у народу одржава ватру – да он има својега Краља који је тренутно одсутан, па кад све прође, вићећемо како“, савјетовао је Краљ.

Али Краљ није дочекао крај, иако и Распоповић и Башовић вјероваху да ће, и мртав, Краљ њихову ствар одбранити.

Распоповић је пратио говор и звјеркао около. И насамо кад би остао, само је шклапарао затварачем – закочивао и откочивао наган, вадио коло и гледао кроз цијев. Опет коло враћао. Чинило му се, да је само да се искрца у Улцињ, па да крене у јуриш.

VII

У ГАЕТИ

Нема више оне кућерине која је дуго служила као складиште за житарице и рибље брашно, што је преко ноћи преуређена у спаваоницу за – како су у спрдњи говорили – „црногорску центурију“, која ће одатле поћи у родну Црну Гору и дићи буну како би на престо вратили „свргнутог“ Краља.

На гукање голубова и лепршање слијепих мишева *центурија* се лако навикла као на природно стање и неважне ситнице у једном важном и одговорном подухвату, а ови детаљи не умањиваху ништа од поноса, подстакнутог увјерењем да им је повјерен историјски задатак. Зато се пријежно прихватише задатих обавеза и „обуке“. Не марећи што је Краљ издржао упола краће од *центурије*, дружина је наставила своју мисију, иако се у каменитој постојбини брзо почела осипати.

На крају се свела на неколике групе окорелих разбојника, лупежа и укољица раштрканих по врлетима, а своја потоња упоришта нађоше у камењарима између Цуца и Голије, да би се напошљетку задуго врћели и гњијездили у неприступачним шкркама око Никшића.

Но, шта се учило у Гаети?

Некакав егзерцир. Пуцање и руковање гласовитом пушком *манлихер-каркано*, чије су име у црногорским кршима поједноставили у *маликера* или још чешће: *дуга талијанка;* руковање, дакле, *талијанком* – дугом и кратком, гађање пиштољем, кретање по брдовитом терену. При чем су се тој вјежби сви смијали, баш због *брдовитог* терена!

„Чуш, чуууш! Они ово зову *брдовити* терен!“ могло се чути у свакој групи прије прозивке и пребројавања.

„Зар је вама ово брдовити терен?“ ругао се млади Миљанић.

„Кад бих ја вас провео кроз дурмиторске сунтулије, вићели бисте шта су брдовити терени“, огласио би се из групе Милутин Башовић, звани Мујо.

„Што јес јес, али не можеш рећи да је никшићки бедем већи од ове тврђаве“, вратио му је Распоповић. „Погледај! Има више од иљаду скалина одоздо док минемо тврђаву, а има дана кад смо и по пет-шест пута истрчавали.“

„Натрчаћемо се и код нас, не бој се. И по скалинама и без скалина. Биће ћеранције да нам жуч љошти, па ћемо знати да нам ово није ништа требало. Само што се моримо без преше. Љепше би било да смо одморили и напушили се лијепа дувана. Тамо ће нам бити вјежба сваки дан, а богме и ноћ!“ провлачио је некако кроз нос Миљанић

Трчали су и по неком краставом и огуљеном камењу, поред обале што је запљускиваху слани таласи, и сјетио

се неких бауљинки које се лијепе по том камењу, нешто као шкорпије, некакви рачићи, зборили су.

„Извијање, препади, напади, засједе – то је оно што се учило у Гаети. То су сви наши стари знали, али ја не могу казати да нам ово није користило доцније. У Гаети је била права школа за хајдука. Код нас је хајдук самоук. Тамо, ако си паметан, имо си шта научити. Сачекивања. Опасна мјеста. Нож као посљедње средство одбране“, причао је касније Марко Вујовић.

Бруталност у нападу. Тихо, или са дреком. Са дреком – ако желиш да противника препаднеш, да помисли како вас је много. Тихо – кад имаш намјеру да убијеш неколицину, од веће групе, да их збуниш и утекнеш прије него се приберу. Наш једини циљ: повратак нашега Краља! Било нас је стотину.

Вјерност до краја. Ако је да се гине – гинемо заједно! Не одајемо пријатеља. Добили смо сви по двадесет шкатула дувана, по иљаду метака, пушку и нож до сналажења у Црној Гори, по петсто лира. Обућу, баканце, талијанске, војне. Чакшире војне и блузу по нахођењу, какву је ко хтио. Торбак у који ћемо све упаковати.

Накнадно ће доћи још пушака и барем стотину сандука муниције. Свакога Црногорца можемо убити по двадесет пута. Неће нам мањкати цебане.

Пламенац, а доцније и Крсто Зрнов, као и Распоповић, савјетовали су да јатаке морамо имати на најдаље четири сата хода, и они никад не смију знати један за другога. То ће бити тешко и они ће временом сви обзнати један за другога, али у почетку, колико се може, нека се држе у тајности: боље је због њих самих, па и због свих. Тако, на примјер, ако имамо јатака у Шћепан долу и ако нам је ту главна база, још једнога морамо имати на Лукову, једнога на Вучју и једнога у Гори Ћеранића.

Онамо у Жупи најмање два. У Бршну једнога, у Праги двојицу и у Јасеновоме пољу најмање два и тако осигурати зону за наше дјеловање. Прије почетка напада морају се предвиђети правци повлачења. Ако се деси да стрknемо на све стране, окупљаћемо се посебним сигналима и звиждуцима. Не дозивамо се поименице него са *Алоооо!... Колеīаа!...* И дуги звиждук казује да тражим. Кратки: *фију фију фију:* да смо се неколицина нашли и искупили.

Ову централну зону око Никшића нека држе: Мујо Башовић, Милош Ковачевић, Јово Кривокапић, Андрија Пејовић, Саво Распоповић с братом Марком, Ђуро Пековић из Жупе, па ће им се још добровољаца придружити из Вилуса, Врањеновића, Петровића и Дробњака, све док не успоставимо чвршћу везу са комитима источног краја, око браће Булатовића и Тодора Дуловића. Ту су још комити Ускока, Малинска и Тушиње...

Шта су их још учили?

Да убијају и пуцају без кајања и гриже савјести, да пред очима имају само један једини циљ: повратак славнога Краља, Господара Црне Горе и Брда, цара јунака, Николе Петровића Првог – на престо миле му отаџбине Црне Горе, коју Талијани, и други пријатељи, зову *Монтенеīро.*

Да ће у ту сврху, како су их у Гаети подучили, и они потписали, па се на вјерност заклели, бити у стању да убијају и жену бремениту и дијете у њеном стомаку.

Јер су их тамо научили да циљ оправдава све њине поступке и начине, а циљ је основни.

Посебно је Башовић имао право јер је баба његова била од рода Петровића, далека својта покојнога књаза Данила, удата за његова ђеда, перјаника истога тога књаза.

Па је и његова мајка Мара била из истога братства с Његуша, само из једне побочне лозе, али Петровића.

Да су од малена зборили да у њему има лика и нарави Петровића, те да му по повратку Краља бива утврђено мјесто ђенерала, војводе и министра војног.

VIII

ДОЛЧИ

Прошле су већ двије недјеље како у Гаети борави чета „нове црногорске војске". Они имају сву слободу и пуну заштиту државе, па зато, кад оду на ручак у „чађаву кафану" – а нарочито ако пођу у *Fortezzu* која им је од почетка препоручена – и наруче оно што најрађе ишту – кувану овчетину са Сицилије са раштаном, и кад се понапију, они изваде леворе и бију у почађале поднице.

Ове их поднице подсјећају на њихове у планинама.

Кафеција је, за велико чудо, трпељив и снисходљив према њима, што им даје велико самопоуздање и увјерава их у важност повјерене им мисије.

Већ је газда кафане у више наврата мијењао поднице на плафону и по свој прилици додавао још нешто одозго, што ће задржавати зрна да не провале кров, џакове кучине, пијеска, памука или вуне. Дао је и дојаву пуковнику Долчију и свештеницима, који су на себе старање о Монтенегринима преузели, али једнако они, кад се наједу и напију, прангијају по биртији, па мало доцније наиђу низ улицу док се сјуре до мора. Галамећи и подвикујући, смију се и лармају, или избацују по неколико

парола које су научили: *Noi siamo Montenegrini! Pagare nostro Principe! Noi siamo libertatori.* И онда, све уз трештање и плотуне, дижу ларму, дозивају се и понављају оне тек научене ријечи које ће у црногорским вртачама и кршима користити: *Алооооо!... Колееешшааааа.* Па онда заурличу неке пјесме о младости и Ловћену и црногорским планинама.

Пјевају и о Цетињу и љепоти краљице Милене, излазећи загрљени, урлајући као курјаци, и у пјесмама поручују како се заклињу мајци Црној Гори, којој ће се ускоро вратити и ослободити је.

У кантини напуштене касарне, гдје се „чета" пресвлачи и ноћива и бања топлом водом и по двапут нељељно, на вересију пију и узимају дуван. Чета ће се пред полазак у Црну Гору пребацити војним камионима до Барија, а ондје ће их, у заранке, укрцати на Вапор *El Konte*, па ће уз Божију помоћ осванути у Улцињу. Даље се зна све по плану.

Све су они већ знали и током двије недјеље боравка познали су се са оружјем, са вјештинама герилског ратовања, врстама експлозива и могућностима опстанка у тешким условима.

Али ово је био један званичан и скоро свечан тренутак уз посебан нагласак да све што чине – чине за славу и част велике династије Петровића, за славу и част Црне Горе, која је политичким интригама и махинацијама преварена и остављена да се, без имена, утопи у великој новој краљевини.

А посебно што су је притисли српским чизмом и наметнули јој српског краља све тајећи да је тај „српски краљ" унук овога Краља кога они оће да врну. Они чак вјерују да су они своме Краљу и по крви ближи неголи што је он своме унуку.

Сама чињеница да су се нашли у Гаети дала је цијелом подухвату више од важности. Сад је то добило значење судбинског и историјског тренутка. Нарочито Распоповићу који је, као човјек са војничким искуством и зет куће Петровића, виђен још од раније као вођа овога прегнућа, али је сваки појединац из групе, који је дозволио да му се у души зачне сумња или искрица страха, сад све одбацио на страну и задовољно стао сукати бркове ако их је имао. Јер ево, и талијанска власт се према њима опходи с великим страхопоштовањем. Зову их *Montenegrini* и *Cavalieri del Montenegro*, *Eroi del Principe*. Преко свега, дозвољено им је да се свуда појављују наоружани у групама с дугим кабаницама и са дугачким револверима за појасима, са црногорским капама, с којих су некако преко ноћи нестала четири оцила а јавило се нешто што ни они ни Талијани не разумију. А јесте! То је монограм *Принћипа*. Иницијали „сврнутог" Краља. Краљ је једном ногом у гробу, ал се не одриче престола у корист свога унука, који хоће и умије да влада и који је наслиједио највише његових особина, за разлику од синова.

Најстарији, Данило, ожењен богатом Њемицом Јутом, презире и саму помисао на владање, презире народ и обичаје и одијева се као енглески барон.

Мирко је ожењен срећно, али је од малена показивао знаке необузданости.

Све је то сад пало у воду кад кавалијери долазе у мензу, једу и пију колико оће, а кад дође газда да наплати, они изваде леворе и саспу плотун у тавански под.

„Нека плаћа Краљ!" кажу. Ако наш нема пара, нека плати ваш Менојле, шта бисмо ми да немамо таквога зета!

Фино нам је било у Гаети, и кратко трајало, сјећао се Милутин Башовић док лежаше под јелом на пласи јелових четина, сакривен од пођере, за коју је дознао у

последњој ури, и више захваљујући срећи, но памети, искочио кроз проскок, па долом и влаком, док је умакао у Невиђен и под ноћ се спустио у јеље.

Знао сам да је нека варка, ко ће да нас држи о своме трошку? И то је неко дебело платио.

Краљ, или краљеви зетови, или сам талијански краљ Виторио, или држава Италија?

Осим представника званичне талијанске власти, коју су чинили официри тајне полиције, скупу је присуствовало и неколико прелата римокатоличке цркве с којом је Краљ потоњих година био у великој слози, те неколико свештеника, без икаквих свештеничких знамења, и службеника задужених за дипломатске везе са Краљевином Црном Гором. Било је и неколико талијанских официра у свечаним униформама и угледних личности из врха краљевине и све је то овоме догађају давало још већи значај.

Међу њима је по значају највиши био извесни Долчи, како се чинило Распоповићу, а и Башовићу, и обојица су га често помињали, а сваки за себе, не одајући се, од њега су имали страх непознат и тежак да таквог страха никад раније не осјетише, чак ни од самога Господара Црне Горе, ни од све жандармерије новостворене краљевине.

Тај Долчи, мишљаше Крсто Зрнов, има већ једну своју тајну руку тамо негдје у Котору, или на Цетињу. А та рука у рукаву држи дугачак и оштар бодеж и само чека, ако нешто крене како не ваља, да га муне у слабину било коме од нас. То казује његов поглед и свака његова ријеч.

Оно мало тамне косе са стране, поврх ушију, чинило је Долчијево дугуљасто а уско лице још дужим, а глатко и правилно чело добијаше на висини и изразу. К томе, строге и правилно скројене усне, изговарале су неке загонетне, а на тренутке – чинило се Распоповићу – и пријетеће

ријечи, од којих би у цијелом своме бићу осјетио удар студени, чему су нарочито доприносили мало поспуштени горњи капци, што је Долчијевом лику давало врло опак и подмукао израз. Подсјећаше често да они морају оправдати своју мисију, да су уложена велика средства, и да на терену морају „радити“ сваки дан, ако треба и сваку ноћ, јер је на њима велика одговорност.

Наиме, Долчи их је повео у кужину, гдје се у великом казану спремао опроштајни ручак. Фажол са сланином и ребрима. Кад су банули, Долчи је наредио да се притарне и вариво, које дотле бијаше цијелом површином котла мирно, наједном поче пућкати, стрцкати и клобучати, прскати, све живље избацујући мјехуриће како је пламен живље облизивао котао.

Ово је Црна Гора, објаснио је Долчи неком чудном мјешавином талијанског и дубровачког наречја, показујући на површину варива што је почињало кључати. И док сте ви тамо, мора на сваком дијелу да буђка. Ни један дан не смију утихнути пушке. Пуцајте и ноћу и дању и кад цијела Црна Гора прокључа као овај котао, ви ћете бити на прагу побједе. Тада ће се укључити европске снаге и ви ћете бити побједници. Али мора кључати сваки дан. Па је поновио:

„Зззззваки дан!“

Све им се чинило да они тога Долчија знају однекуд, да су тај лик негдје видјели.

Пламенац је укратко изложио циљеве и намјере борбе, истакао неправду која је учињена краљевини Црној Гори, и династији Петровић, говорио о политичким подвалама, те је позвао младиће да истрају у тој борби, која неће бити лака, али је он увјерен у побједу јер и у самој новоствореној краљевини више ће бити оних који воле да је развале, но да је учврсте.

Зато их он позива да овај покрет омасове и да призову још рођака, кумова и пријатеља, и да се тако формира нова црногорска војска.

О методама борбе говориће им и овдје и на терену, школовани официјери, Крсто Зрнов Поповић и Саво Распоповић, зет куће Петровића.

У кратком обраћању, Пламенац је назначио како је намјером о стварању велике нове државе угрожено постојање Црне Горе и саме династије Петровића, а да је циљ њихове будуће борбе да спасу династију, достојанство и част Црне Горе. Затим је истакао који су главни циљеви ослободилачког покрета, који ће се у домовини звати *комитски.*

„Ви знате да су се за ове двије-три године окупације у Црној Гори огласили комити Влада Змајевића и да су многе окршаје са Швабом имали.

Једну групу довео је човјек српске тајне полиције, који је стекао герилску вјештину у четама војводе Танкосића.

Већину тих ослободилаца су чинили наши Црногорци и многи су побијени, многи умрли од шпањолице, неки заробљени и одведени у логоре... Али оне што су претекли треба укључити у наш покрет да се боре с нама против нове власти. Зато ће се и наш покрет звати *комитски, ослободилачки,* као и онај у доба окупације, а себе ћемо звати *комитима.* Па кад побиједимо, они ће се први комити сасвим заборавити а о нама ће се говорити као о спасиоцима Црне Горе и династије.

Ево, Башовић нека држи цијели Дробњак западно ка Пиви, и ако може нека и њу надгледа, на сјевер до Таре, и Сињавину и цијели ускочки крај према Морачи.

Бањане, Рудине и Голију, и цијели крај ка Херцеговини и на сјевер ка Војнику и ка Пиви – све до Башовића – нека пази Миљанић.

Крсто Зрнов Поповић, уз помоћ Звицера, нека пази централни дио око Цетиња, и све до Которских страна; Драгаљ и наниже до повише Рисна, ако могу и Рисан и Пераст и Котор – још и боље, а ка западу Грахово све до Бијелих Пољана и Никшића то јест до Миљанића и његове зоне одговорности.

Јово Кривокапић нека држи Цуце и дио до Цетињског краја и нек се преклапа са Звицером и Поповићем и онамо до Његуша. Оћу рећи, цијеле Његуше и Крстац до Которских страна па нека мотри и на Котор – а овамо горе до Ластве чевске и Марковине, све до превије Гарча."

Кад би Пламенац поменуо неко од имена, овај би се усправио и мало подигао, чак и порастао.

„Савовићи нека држе Пипере и Бјелопавлићки крај, ако не шћене Видо Ђуровић с нама. Ако ли Видо оће с нама – ето му Бјелопавлића.

Тодор Дуловић нека пази Мојковачка Поља и све ка Васојевићима. Драго Булатовић нека држи Доњу Морачу и ка Колашину и Матешеву и нека контролише путеве ка Подгорици – како оне преко Матешева и Краљскије Бара све до Пелева Бријега, тако и оне наниже низ Платије и преко Роваца.

Ово нека буде основни план а ту ће сигурно бити још допуњавања и усаглашавања – али ћете ви на овај начин под својом контролом држати цијелу Црну Гору.

Сваки од вас ће привући још по двадесет, а од тих ће сваки још толико, докле полако сва Црна Гора уз вас не стане и онда ће то бити час наше побједе.

Што се хране тиче, од наших присталица имаћете добровољну помоћ, али њих приштеђујте и чувајте за зла времена, а отимајте нашим противницима.

Паре које отмете дијелом чувајте код себе а већи дио оставите родбини и јатацима."

Овако је Пламенац дао распоред још у Гаети, остављајући Крсту Зрнову и Саву Распоповићу, као школованим официрима, да га до у најситније танчине разраде.

Истакао је да посебно треба размотрити могућност сарадње с Арбанасима и муслиманима из Полимља и Бихора и нарочито са Јусуфом Мехоњићем, те са Ганићима и Растодерима, па и њих подбунити и надршкати да разваљују нову краљевину. Уто ће прискочити муслимани из Босне и Рвати и ствар ће брзо бити свршена, а ми, с нашијем Краљем, на наше мјесто!

Тако је то овдје, у старом складишту, у Гаети, пред раширеном и веома издртом мапом Црне Горе било све једноставно и лако. А како ће тамо бити у „милој Црној Гори“ са „милим“ Господаревим народом, тек ће се видјети.

„Ми ћемо имати наше људе“, наставио је Пламенац, „у срцу нове власти, и поред самога Краља, а понајвише међу Крватима, и они ће бити сви на вашој страни. Имаћемо људе у полицији и војсци и државним службама. Знаћете кад су кренуле паре из трезора и ви ћете ту пошиљку пресрести. А оћете ли људе и пратњу побити или нећете, то остављамо вашој слободној процјени. То је чисто техничко питање, лишено сваког сентимента и било каквих моралних недоумица. И једна и друга одлука имају својих предности, а и слабости, разумије се. Шофера би било паметно оставити јер можете доћи у ситуацију да вам ваља. Може се десити да добијете на дар кола као испомоћ од неке европске владе и онда би вам шофер био од велике користи. Нема у цијелој Црној Гори два-три шофера, и сви су били поред Краља. Ја не знам је ли их све повео, или је неки осто.“

Паре одма дијелите на више јатака. Да их имате и стотину и двјеста није много, и нека сви буду раштркани на разним крајевима Црне Горе, од Таре до Вирпазара, од Рисна до Косанице, од Васојевића до Билеће. Кад распоредите, имајте тајни списак јатака. Јатак мора бити вазда припрaван са муницијом, храном, пићем, обућом и одјећом. Вазда у резерви мора имати барем хиљаду комада метака и по неколико нових пушака, десет до двадесет пари новије опанака и барем тридесет пари чарапа, и десет кошета меса и кацу сира и мјешину скорупа. По десетак јалових брава, да се приготове за изненадне потребе покрета. То их посебно притврдите: како један тако сваки. Пара код себе држите мало.

Сигурно ће бивати да јатаци дио пара узму за себе, али ви их унапријед опомените да они могу узети дио новца за неке своје ситније потрепштине, али да вазда морају пријавити колико су и на шта потрошили. Ви морате свакоме јасно казати шта је циљ наше борбе: да вратимо нашега Краља и независност наше Црне Горе. Оно, Краљ ће сигурно умријети ускоро, у великој је старости, и великој тузи због свега. Сем тога, изгледа да су пропале и паре што је држа код Марпурга, а то је било толико да је цијелу Црну Гору мога златом поплочати. Али ако и умре Краљ, ми настављамо нашу борбу. То је наша *шулишика*. Помоћи ће нам Крвати и Арбанаси и Бошњаци, и ови Растодери што их поменух – само да се одвојимо од србијанскога краља!

Тај новац распоредите по цијелој територији, код јатака тако да вам у случају нужде буде доступан.

Јатаке који вас издају, или изневјере, побијте све до мале чељади – а кућу сажежите огњем.

Рањена друга спашавајте, ако има изгледа да се опорави, ако ли нема, боље је да му скратите муке, како не би доспио у руке душманске“, закључио је Пламенац.

IX

ДОЛАЗАК

У Улцињ стигоше измрцварени и умородављени, а Распоповић – ни жив ни мртав. Срећа да нико није ништа знао о његовим намјерама. То стање малаксалости, дубоке изнемоглости, приписивали су немирном мору и старој лађи. Само што се није распала, и десет пута им се учинило да потања. Сва је од некаке старе гвожђурије и свеколика базди на гарбун, а вјетар је ковитлао дим и гонио у крлетке ђе су лежали, па им се чинило да живи доспјети неће, но ће се раставити с душом прије но угледају брда.

Сад их је окријепио ваздух, пријала им свјежина и права је срећа да је све мирно и да нема никога, ни на пристаништу, нити игдје около.

„Сва бих цријева избљуво и опет ми не би лакнуло!“ жалио се Саво своме брату, а он ће:

„Шта ми причаш! И ја сам ти без душе!“

Посједаше по парапету јечећи. Богу душу – Бог је неће.

„Ауууу, брате мили, овије мука!“

Саво је успио да шапне брату:

„Преброј торбаке!“

(За десет година само ће један од тридесет торбака свједочити о историјском догађају. Он ће бити у власништву надничара Боровинчића с Бршна, који је, идући у надницу, у торбаку носио сав косачки прибор и хвалио спрему. Дуго га је носио планинама, а кад је он клонуо духом и тијелом, торбак је припао његовом сестрићу, марвеном трговцу и вјетрогоњи Павлу Лошовићу, а неки вјерују да је надживио и њега.

Овај код Лошовића бијаше времешан, мљетке боје, али од крутог и јаког материјала, да га шиљак од наковња или водијера није могао пробити, са доста џепова и прећица. Заметнеш га на оба рамена, укарариш и не осјећаш тежину – објашњаваше Лошовић његове предности.

Мало је ко знао да се разабере у мноштву његових преграда. Можда онај трговац с Бршна. А с којега је од комита – да ли са Пековића, или с Распоповића – не знаваше, али бијаше увјерен да је спрема била посебне намјене из талијанске војне команде. Носили су их само специјалци, тврдио је. Направљен од неподеривог, увоштеног платна које не прима влагу и с неколико скривених џепова за тајна оружја и средства за брза и мучка убиства: бодеже, канапе за дављење, бочице отрова. Посебно су били џепови за пушчану муницију, посебно за пиштољске метке; прибор за бријање, прегради за храну, чарапе и чист преоблак.

Сад је у њему Лошовић носио косни прибор: водијер, наковањ и белеђију, облу лиму за исправљање рана на жици, а могао је примити половину косачког прибора оне косачке дружине из Риђега дола.

Исто такве торбаке нађоше на Ферјанчићу и његовој патроли кад их оне године Радојица Војиновић са својим јунацима испрангија у Моракову. Сад ти види окле је спрема!)

„Добро је теби чим још о торбацима мислиш, куњо јуначка“, одврати брат шапатом.

Срећа да је било мирно и око Улциња, и у сваком сеоцету, па и горе под Румијом: дријемале су камене куће, козје избе и појатице, понегдје се извијао дим, и понегдје жевкало псето. А Распоповић чекаше да му се поврати снага.

„Сад да се размилимо и да се примиримо нећељу дана. Ја одох у Мартиниће код брата, а ви се разиђите неосјетно, куд који, да вас не пропитују жандари и да вас не загледају женетине. Леворе крије. Муниција и оружје ће стићи другом лађом, на друго мјесто."

„Само је ово било потребно, да их извида здрава арија црногорска", мишљаше Распоповић. Како му се повраћаше снага, све чешће помишљаше оће ли се појавити ико на коме би ваљало потрошити метак. А богме и Мујо Баш.

Распоповић остаде непримијећен цијели мјесец, ријешен да стрпљиво чека дојаву.

Она је најзад стигла: сазнали су дан и час кад ће из Котора кренути кола с новцем у правцу Цетиња!

У пратећој поруци поменули су и Краља – вратиће га на Цетиње жива или мртва. Ако и угради да умре прије побједе, ставићемо га мртва у престо, ко што је онај велики везир мртвога султана возио у Цариград. А онда ћемо сачекати докле не дође његова замјена – да управља Црном Гором.

X

У ПЛАНИНАМА

1.

Башовић се присјећаше Гаете, као дивног излета који је кратко потрајао, али и као великог увода и наговјештаја свих ових несрећних година – страха, бјежања и скривања, али и још мучнијих напада на непознате и недужне, јуришања на туђе животе, на жандарске станице и на чобанске колибе, да би се дограбила кришка

сира, или кашика скорупа и уставила душа у студеним бобијама.

Нарочито је патио у часовима мамурлука јер су се тада учестало смјењивале слике бјежања и мучења пролазника, пошто је у свакоме од њих видио уходу или шпијуна, или некога ко баш њега прати.

Исто су толико били мучни призори отимања и јуришања на туђу муку и иметак, који су се најчешће завршавали тешким рањавањима или погибијама несрећника који су бранили своје, а он је, ето, нападао у име Краља и Црне Горе.

Тамо су се бањали, и по двапут, а неки и по трипут нећељно, и навикли се на чистоћу. Овдје се купају ваздухом, а воде има једва да утоле жеђ, поготово кад их невоља поћера у кршевите и безводне крајеве, ђе осим чатрња и ублова никакве друге воде нема. Жељан је напити се са извора и угледати живу воду. Онамо по Цуцама су чатрње пуне зеленога окријека, да ти се стужи кад погледаш, некмоли да пинеш.

Зими се некако и издржи у једноме, али љети се упаре и оједу у топлој одјећи, нарочито ако су остаци униформи, или ако су под оним увоштеним торбацима, пуним зимске одјеће и муниције.

Присјећаше се свакаквих коначишта: на подинама сијена, или у пластовима, под стреама, у напуштеним колибама, у кућарама, свуђе ђе има мало заклона од лапавице или мећаве. Под јелама, у пећинама под наслонима, у катавама. Све да не остави каква трага, да легне пошто су сви заспали и устане прије пијеваца и сеоских паса – па онда у кућу која је прва продимила, на ризик и уз страх да ће ради тога комада хљеба, пропасти сав вишемјесечни опрез и предострожност, те да ће се за њим наврсти поћера и на нос му изићи све што је окусио, стрепећи од честита, а подилазећи несојима, лупежима и фукари.

Основно је – казао је Долчи Пламенцу и осталима – како их држати у љутњи и сталном гњеву? То је могуће само ако су у сталном сукобу са свима, ако су рањени као звијери. Ако стално нападају и бјеже. Нападати морају све: старце, жене, дјецу... И нарочито, војску нове државе и њене жандаре. Њихове чиновнике, разумије се.

Сјећајући се да је кренуло с великим обећањима, памтили су како су их најприје најели и напили, па им обећали да ће их унаприједити у капетане, пуковнике, војводе и ђенерале, а све њихове рођаке ставити у перјанике. А онда им дали оружје и надрашкали их, као маните псе, да пролију крв. Пошто су је пролили, она обећања нико не помиње, назад се није имало куд, а напријед... није се назирало бијелог дана. Зато је почело кључати у њима жешће него у оном котлу Долчијевом из Гаете и више није било смире. Ни заустављања! Све и да су хтјели, више нијесу могли бити на једном мјесту – но како их је невоља гонила, и мржња и пријетња, и страх од фамилија, својте и рођака оних које су побили.

2.

Трагови одјеће разних војски могли су се препознати на овим одрпанцима, који су се хтјели представити као посљедњи црногорски витезови. Остаци униформи регуларних српских и црногорских трупа, од Балканских ратова до Мојковачке битке, били су основа ове одјеће, а чиниле су је прекројене блузе, шињели и чакшире.

Иако врло разноврсна, одјећа је била препознатљива у сваком дијелу – од опанака и обојака, чарапа и увијача – Швабе су их звале *шуферице* – до гета и гаћа, с гушама или без њих, да не помињемо каише, опасаче, блузе,

шајкаче, или шубаре: остаци свих униформи били су препознатљиви код одметника, а навику да преко груди држе укрштене реденике метака узели су од четничких група из Старе Србије.

Најживописнија бјеше обућа: цокуле до изнад чланака, а понеко имаше и чизме до кољена. Ријетке преживјеле цокуле са аустријских официра и солдата нијесу дуго могле издржати кланце и стазе на којима је једино козји папак имао довољно ослонца, те су их мијењали опанцима од волујске коже.

Чарапе дугих грла и гете држе ногавице припијене уз лист, што је нарочито важно за кретање кроз цијелац, росну траву, или жбунасто растиње.

Разноврсни су и појаси, упртачи, каиши и опасачи, о којима држе пиштоље и муницију. На њима су и ножи у канијама, левори у футролама и бомбе, пљоснате као дуванске шкатуле. Код неких су опасачи ојачани упртачима, а преко рамена реденици. Но, ово су највјероватније била представљања „за историју“, а разбојничка свакодневица је могла изгледати са више осјећања за практично дјеловање и са мање „накита“.

Капе: црногорске изблијеђеле шолоте, заобљене, понека шубара, ређе шајкача, али и понеки качкет, шапка, или нешто слично, као далеки одјек револуције и земље Совјета.

3.

Човјека за кога су чули још у Гаети и који је дјеловао под сјеном и утицајем злокобног Долчија, звали су Стјепан или Стипе, јављао се под још неколико имена, дојављивао је преко свог повјериоца када ће кренути кола с новцем, а курир је дојављивао Распоповићу да буде

припрaван и да чека у бусији са спремним људима. Да ће кочија имати слабу пратњу и да ће је на путу уз которске стране лако пресрести ако би се на пут навaљало камење. Онда би скривени комити разоружали пратњу и онеспособили возило, а плијен узели. Са заробљенима би могли поступити по свом нахођењу, али је за случај истраге најпогодније исте ликвидирати и лишити се непотребних свједока. Тај Стипе, који је лично познавао младога краља нове државе, имао је човјека у Централи пошта которске области, а тај је јављао преко свог помоћника главном човјеку за везу на Цетињу, да би он преко свога курира јављао Распоповићу.

Дојава је била детаљна и тачна. Опис самоходних државних кола дат је до непотребних детаља јер су само још једна таква била у цијелој Боки. Црна лимузина ће се кретати цадом од Котора према Врмцу, коју је исцртао инцилијер Јосип Шиловић – Сладе, из Трогира. Била је довршена седам-осам година послије Берлинског конгреса.

Разраду и план акције дао је Распоповић са свим мјерама предострожности. Избор кривине и мјесто препада пажљиво је одабрано и припремљено.

Кола што ће кренути из Котора главна група ће пресрести на тринаестој кривини, како се одвоје од раскрснице која води ка Грбаљској ластви.

На пут ће навaљати неколико стијена, те ће возило морати да застане. У засједи ће чекати главна група. Друга, исто толико важна, чекаће на првој кривини послије раскршћа; и они ће навaљати стијене, у случају да неко крене за њима у пратњу, толико да главна група има довољно времена да обави посао. Трећа група стајаће на десетак кривина напријед, како би предупредила долазак возила из правца Крсца.

Сви ће имати своје јавке. Кад главна група с Распоповићем заврши посао, јавиће осталима да се повлаче, а прегради нека остану.

Пажљиво је изабрано мјесто засједе на уласку у кривину, заклоњено грмљем мимозе, туја, кипариса и борова, који су заклањали и поглед на залив.

Чуло се брујање од раскрснице. Прву предстражу лецну кратак и строг одбљесак стакла на аутомобилу, иза којег су слутили снагу и строгоћу нове државе. Пропустили су га и, по плану, чим су минула кола, нагурали припремљено камење, задржавајући у свијести изглед нове машине у покрету и строги израз лица у колима. Овдје су били браћа Пејовићи – Андрија и Милош – са Радованом Биговићем.

Нијесу стигли ни да размијене утиске, кад су запрaштале пушке. Гласније и оштрије него што су могли замислити. Услиједиле су пригушене заповијести, јетке и продорне. Па опет пуцњи у месо, у земљу, у униформу.

Поново заповијести. Потом звиждук. Отегнут. Прва група већ се повлачила навише.

У другој и главној, била су она два Распоповића, Крсто Зрнов, Петар Звицер и Јово Кривокапић.

У оној трећој – Стево Божовић и Голуб Вујовић.

Како је возач на вријеме уочио препреку и успорио, па сасвим стао, пљачкаши су опколили возило и све се стало одвијати по замишљеном плану.

Зачудило их је да нико није ни покушао да пружи икакав отпор, да нико није био наоружан. Исто толико ће их чудити када доцније буду разоружавали и пљачкали жандарске станице.

Хајдуци су онеспособили возило прије него што су искочили из грмља, спремни да га растуре, искомадају или преврну, са свим што је у њему.

Чуле су се само строге, одсјечне наредбе: Руке увис! Напоље! Предај се! Одбиј! Откључај! Лези! И још неке команде које су научили у Гаети, а овдје употребили први пут, увјеривши се у њихово дејство.

Огромне количине новца дјеловале су на све. Као да су попарени врелом водом, на трен су клонули и стали се прибирати. У једном тренутку посумњаше да није лажни новац, да није само мамац, превара, али по заповијести Сава и Крста кренуло је убрзано паковање у торбаке. Неколицина, а нарочито Звицер и Кривокапић отезали су загледајући свежњеве нових банкнота, па се чинило да ће заборавити главни план и да ће одангубити непотребним разгледањем и лудовањем. Но Саво и Крсто су били присебни и строги те су наредили брзо повлачење.

Возача привезаше за најближе дрво под путем, а Звицер му је, све вријеме му пријетећи и заповиједајући да ћути, гурао крпу у уста.

Двојица из пратње држали су се као да се ради о некаквој грешци која ће се сваким тренутком разријешити.

Нијесу пружили никакав отпор и усмрћени су пуцњима у леђа. Заспали су као јањци.

Саво је ту улогу препустио брату, да се убиљежи и да стекне самопоуздање.

„Ти ћеш ову двојицу што леже, да се омрсиш", рекао му је Саво као што би брат брату.

Аутомобил су преврнули, новац правилно распоредили и спаковали у свих тринаест торбака. Успут су срачунали да носе седамдесет пет кила пара. Да су лопур или шаша, имамо за прве двије године, а дотле ће стићи појачања и сва ће Црна Гора бити наша! Уз пригушене повике радости, одметници су нестали у грмљу.

Одатле врлетима ка Крсцу, па понад Которских страна ка Драгању. Само да су што даље од мјеста злочина.

О двојици убијених нијесу мислили. „Шофера ће неко одвезати, ако му нијеси крпу ућеро у душник", заподијевао је шалу Саво са Звицером.

Знаш ли како су нам рекли у Гаети: *Чувајте шофера, требаће вам ако добијете кола од неке европске владе!*

„Неће му бити ништа, издржаће до прве помоћи", чуо се Звицер покушавајући да догађају који је улио велико самопоуздање, дадне безазлен тон. Никад, ни у сну нијесу могли повјеровати да ће у славу кренути с оваквим успјехом.

„Ту су жандари и амбуланте", подсмијевао се Вујовић, на рачун везаног шофера.

„Чиме си му оно ућерива крпу у уста?" питао је Кривокапић, правдајући се да није пратио, заузет паковањем пара и осматрањем пута.

„Апотекарском кашичицом", одговорио је Звицер показујући на цијев дуге *талијанке.*

„Како теби бјеше са оном двојицом?" питао је Звицер Марка.

„Како? Само сам их прикуцо за џаду да се не копрцају!" бјеше поносан Марко на свој подвиг. „Већ сам их заборавио. Чини ми се да је онај један имао добре баканце. Да се вратим часком, да му их изујем?"

„Ево ко ће бити најбољи комита!" подиже глас Звицер да чује сва дружина. „Дај вамо пет пошћеније. Да те пољуби твој брат!"

„Да скокнем?" упитно је погледао брата.

„Никако!" одсјече Саво. „Жандари га већ изувају! Други пут, сјети се на вријеме и скидај шта ти се свиђа!"

Галамили су и вардали. Кад су осјетили да су далеко од могуће пошере, ослободише се.

„Ај да се изујемо, да одморимо ноге", предложи Кривокапић.

„Никако прије дебеле горе“, био је одрешит Саво.

„Не убисмо возача“, сјети се Вујовић.

„То би могла бити грешка! Јавиће пођери. Остаде свједок!“

„Мислиш да ће нас познати?! Тај ни рођену мајку не би позно да је наишла.“

„Нека се Јово и Марко врну и нека га гађају одозго с крша. Из омара.“

„Гађајте га једанак“, савјетовао је Саво из чечара.

Марко и Јово се вратише да обаве посао, али се не чу пуцањ. Одозго из грмља чуо се звиждук.

„Нема га“, био је Марков одговор. Она двојица још су лежали на друму.

„Бјеште амо!“ препознао је глас брата Сава. Застајкивали су и ослушкивали. Није било никакве узбуне ни звука неке друге машине на друму. На једном заподињку сједоше да предахну.

Радован Биговић, са Кобиљег дола, био је ћутљив и помало заплашен. Избјегавао је да гледа другове у очи. Чинило му се да је учествовао у нечем срамном, што се никад и ничим више не може поправити. Ипак, трудио се да сакрије то осјећање, да не привуче пажњу некога од дружине. Нарочито се плашио Пејовића и Кривокапића, који су знали и у најгорем тренутку да лану сложно:

„Шта си окесио? Нијесу ти краве подојиле!“ тресну би Пејовић, па тек што би се слегао ешек, додао би Кривокапић:

„Он је осјећајан! Није он за овога посла! Запопићемо га чим ослободимо Црну Гору!“

Кривокапић даде одушка дуго потискиваној радости:

„Ау! Која сила пара, брате!“

Звицер:

„Ај да то подијелимо ко љуђи, па да идемо куд који, а нека се Господар стара о круни како зна! Греота је оволико благо раздијелити јатацима. Оће има да купимо сви по педесет рала у Сливљу.“

„С анђелима би узорâ. Ти би само да ореш и сијеш кртолу.“

„Са овијем парама купио би пола равнога Сријема, који је пространији од цијеле Црне Горе“, закључи Милош Пејовић.

„А ја бих само купио демижану маслинова уља“, огласи се Пејовић.

„Ej, ти би само да се мажеш и да се ријешиш те чеше!“

„Е нећеш ти само маслиново уље и смокава, а Башовић би скорупа и пршуте и вина и лако би било комитовати кад бисмо само ишли у набавке.“

„Да сам икад раније оволико пара у рукама држâ, никад се не бих у комите одметнуо. Никад пушке латио.“

„Ово су народне паре и трошиће се за добро народа“, подсјетио је Крсто Зрнов. А виђели сте и чули шта је реко пуковник Долчи, шта Јован Пламенац. Сваку пару отплатићемо нашим знојем и крвљу и ранама и несаницом до – наше побједе!“

E viva Montenegro!
Viva Montenegro

Новац су стрпали у ранце и разишли се. Свак је добио задатак да одређену суму преда јатацима или вођама. У Андријевици – Тодору Дуловићу; у Равнима – браћи Драгу и Радошу Булатовићу; у Пошћењу – Милутину Башовићу; у Цуцама – Звицеру, а они ће даље знати како ће дијелити. Сваки носилац задржао је за себе мац иљадарки, што је одговарало ондашњој вриједности од десет волова.

„Добро смо почели“, закључио је Марко кога су од милоште звали *Мацја*, врло задовољан, једва суздржавајући навалу смијеха.

„Баш добро!“ потврди Саво, крстећи се. „Само нека нам поживи Краљ и наша славна Црна Гора.“

„Добро богоми“, потврдио је и Марко – Мајо Вујовић, „но не знам како ћемо завршити.“

„Завршити ко министри и ђенерали, и не баксузирај!“

„Добро богоми“, промумлао је Вујовић...

XI

ЛОЛА

Крашка висораван, предио највише сличан остатку Мјесечевог кратера, насталог ударом големог метеорита, а потом и додатним дјеловањем метеорских киша – које су унутар тог великог кратера направиле небројене мање – уз мноштво јама, вртача, јажви, бразготина, долова, дочића и јаруга, претварајући га у самосаздани лавиринт који ће се доцније, током миленија, радом ледника и киша обеушити и ерозијом просјећи ка западу – одвајкада је познат под именом Лола. Можда је управо овакав рељеф направио од овог простора бајковиту област са мноштвом биљних врста, а богатству флоре посебну драж даје обиље љековитих трава. Име му није запамћено, само говоре да је био травар свјетског гласа, који је о Видову дне, још у доба кнежевине, обишао ове врлети и рекао да на тако малом простору ниђе под небеском капом нема толико љековитога биља. Говоркало се да је тај травар био нико други но Јосиф Панчић.

Ова каменита голет се таквим једним мањим кратером спушта у заклонити Шоројевац, а из њега дубоком јаругом силази у село Бијела. У Дробњак.

Источним крајем кроз једва проходне кланце Лола се спаја са Горњом Морачом. Од сјеверних вјетрова штити је моћна преграда Великог и Малог Зебаоца иза кога се, преко Јаворја и Семоља, ова планина везује с пространом Сињавином. На југу се ослања на Лукавицу, а на југозападу на Крново.

Ту су се, у један мах, сливали и укрштали путеви са сјевера и истока, са запада и југа.

И тим путељцима су катргали путници свакакви – ноћом и дању, по вјетром ношеној лапавици и киши што удара искоса и од које нема спаса ни заклона осим поуздане колибе. Тако мокри, гоњени вјетром, помијешани са маглом и облацима, промицали су гудурама и врлетима као чавке.

Понекад су личили на утваре, од којих би се и права привиђенија уклонила – да избјегну сусрет.

У ранијим временима, кад је једина поуздана покривка био овчји кожух, а доцније црна струка, пролазили су огрнути, као привиђења, бјегунци и трговци. До Оногошта да стигну и пречицу да ухвате ка Требињу и Дубровнику. Питај Бога је ли ико од њих видио Требиња. Па да је и до Никшића доплезо – весела му мајка. А камоли до Требиња и Дубровника!

Пођере разне грабиле су туда, а бјегунаца је вазда било више. Вазда је више оних што бјеже, од оних што гоне. Но, бивало је и друкчије: да стотина гони једнога, двојицу, тројицу.

Хајдуци су гонили Турке, а Турци, опет, гонили хајдуке. Све тамо-амо. И те су се стазе урезале у образу ливада, на голој сувати, а доцније су бујице те путељке

претварале у уска корита и тудије су за вријеме литви текли поточићи и сливали се с врхова планине, с обручина и литица, што је стварало зачуђујућу слику – јер, кад је бивало да ријеке теку са самих врхова и да слапови падају из таквих висина?

Доље би се зајезериле, те би бујице подигле навиљке и плашће па их, као мале сплавове, погнале ка ждријелима, уништавајући с великом муком стечену љетину.

А небесима се ваљаху мрки облаци. Ковитлајући и хучећи у Боровим брдима, повијали су планинску бусику, издржљиву горску траву што се таласала, преливала и повијала попут риђе косе, показујући, час блиједо наличје, час мрку гриву зањихану на вјетру.

Онда су ноћом блистале звијезде. И модро небо у тишини. И опет магле, и сумраци, и комите, и курјаци, и погубљени јањци што су жалосно блејали у ноћи. У помрчини.

Долови с прољећа, удараху плодном свјежином, бијаху прекривени густом травом, чемериком и јабланом. Ноћу се могла осјетити студена одува из дубине, из неког подземног језера, која се пробијаше кроз невидљиве облачиће топлог ваздуха. Те лединe, покривене једром травом, памте вучје зубе под грлом ждријепца, а на том мјесту бризнуо би из мрсне и крвљу надојене земље модрозелени, густи калац што враћа живот и снагу свему живућем што се травком храни.

Памтила је сушна љета и мјесеце жеђи кад је и звјерињe тумарало и грабило да се напије крви и макар на трен утоли жеђ, док ноћом не стигне до каква усамљена врела и налоче се студене воде.

Само су два извора на њој. Онај под Великим Зебаоцем, који смо звали *Врело*. Никад није претрго и био је богат, да утоли жеђ цијеле планине.

Други је на Виљушким коритима која су, кажу, била љетовалиште и катун Херцега Стјепана, а у пространом врху намјештао је столове за своју властелу, те се и дан данји оно брдо зове Трпезерија.

Наниже – Шорojевац, питом и окружен буковом гором и јељем које је временом исјечено и истријебљено.

Други су се још на Лоли, неђе око Баукова катуна, одвајали на велико Црвено ждријело, а понекад се настављали ка Штиту на Мало. Одатле су ишли ка Лукавици, па се ту гранали: једни су водили ка Зеленим бреговима, а други на југ, ка Пониквици, или на југозапад ка Куцком брду. Одатле се путник вичан путевима могао отиснути Ровцима и Пиперима, или Жупи никшићкој, или даље на југ, Башиној води, Повији или Острогу, или Слапу. А ако би се отиснуо ка Богетићима и заскочио бјелопавлићку валу, продро би преко Гарча у правцу Чева и даље ка Цетињу.

Од Цетиња су, опет, путеви ишли амо и грабили су њима хитри пјешаци, коњаници и перјаници – у вјечном трагању за правдом и осветом, за осветом и правдом, за нуждом и потребом, све пјешке на опанке тамо-амо: одовуд ка Господару, од Господара к нама. Али Господар није слао медене колаче ни цекине ни понуде, но најчешће дренову батину и перјанике орне да пребију или мушкетају.

Нарочито је ваљало знати те уске хајдучке пролазе кроз клисуре и кланце, кроз врлетна спуштала и непроходне горе; кроз прослопе и ждријела, куда греду уморне ноге измождене од дуга пута, од сталног пењања и спуштања, од подламања и дочекивања на врховима прстију – кроз врлетне литице Врагодола и Рупочања. Или, на другу страну, све тајне силазе ка Ускоцима, Сировцу и Тушини, па опет онамо к Тари, ка Синьавини, а

било их је толико да за цијелога људскога вијека нико за све те путељке ни чуо није, камоли их окушао дању или ноћу. Од Вратла до Штитарице и Мијановице, па све до Добриловине. Преко Шаранаца низ Алуге, или још подаље, преко Тепачког поља, све до Таре, до Баиловића сига.

XII

МРТВЕ СТРАЖЕ

1.

Познавали су је добро и у њој се сналазили и по магли и карамлуку, некмоли по ведроме дану.

Један би се попео на Борова брда, осматрао све до сјеверних крајева Синьавине, цијеле Ускоке и Баре ускочке – на сјеверу, па Баре љевишке и дио Јаворја на истоку – а овамо на јужној страни цијелу Лолу и сва ждријела и клисуре.

(Али ко је био вјешт овим врлетима, знао је куда се неопажено може привући посматрачу, па га ставити на нишан и скинути му капу с главе, а богме и поклопац с главе и саму главу!)

Други би се попео на Шиљково брдо, одакле је посматрао планину с јужне стране и све оно што је било заклоњено од погледа онога прећашњег: осим присојних падина и стругова недоступних погледу првога, видио је цијелу Лолу на сјевероистоку и Штит и Пандурицу, Зебалац, Борова брда и Косу студеначку и дио равније ливада и студенаца и Бор.

Били су вјешти јавкама и звиждуцима, а по сунцу су користили огледалца. Нотњо и опет посебне свјетлосне знаке.

А овамо је видио цијеле Штирне долове и Букову греду и Закосе и горњи дио Крнова и велику јаругу наниже к Бијелој.

Трећи је, са врха Острвице мотрио цијело Крново и свеколики крај ка Војнику, Изласке и Крновска врела.

Па кад угледа уз Крново некога, он само шпиглом свитне ономе на врху Шиљкова брда, а овај дадне знак ка Пандурици, а отоле ови дојаве осталима.

Докони и вазда приправни да бјеже ил да нападају. Нијесу се старали ни о копању ни о орању; ни о косидби ни о пластидби – но су само о злу сновали.

Пратили су и суре греде испод Борових брда и оне превоје и травнате долове преко Студеначке косе и тамо даље ка Стругу и Продоли, гдје су опет почињале провалије, прла и велики сургуни.

А колико ће ова игра трајати, они нијесу могли знати, али су предосјећали да неће дуго. У погледима јатака слутили су неки квар у нагло успостављеном пријатељству заснованом на нужди и поткупљивости. Јатацима се чинило да су најслађе паре баш оне које су им даривали комити, али брзо су и чиљеле. Како су се тањили пакетићи новчаница, тако је и у изразу јатака нестајало одушевљења и комити на њиховим лицима више нијесу могли препознати ведрину и нову зору Краљевине Црне Горе.

Напротив: било је на тим лицима и бриге и стрепње и истинског јада, а понекад би се све прекрило – изразом подлости.

Нијесу се више ни жалили да немају соли и брашна, него су, на питање да ли им што треба, одговарали некако неодређено, нејасно.

Ето, трпимо. Ето, како можемо, па шта ћемо. Немојте нам давати. Немате ни ви. Ризик је. Овђе свак свакоме бечи у брашњеник.

А у почетку су само поискавали: те набавите цукра, те дувана, те можете ли окле издријети кило каве, метака, клинаца коњскије, свега су искали – до крмећије брњица, прећица за каишеве и војније чизама... Један је тражио шегац и блању, један турпију, једноме је требало жице, а некакав је тражио гафе да учврсти вјенчанице, да их не разврне снијег.

Сад су сви уторожили, убројили: сити. Ништа не ишту. *Не треба нам,* кажу! Нешто се збива. Ушла је нека магла у њине кости. Не питају за Господара, ни оће ли се вратити, ни кад? Но онако: драго му, његово је. Ми се не петљамо у туђе работе. И све тако.

„Они нешто таје", закључили би комити кад би се нашли на осами, мислећи како да ове јатаке убудуће заобиђу. Откако су дознали да су баш јатаци увели Биберчића у засједу, и ови су стрекнули, те су сељаци сада на њиховим лицима препознавали опрез, поткријепљен пријетњом у погледима, која само што није грунула испод накостријешених обрва.

И тако су се сретали и разилазили у узајамном сумњичењу и тајном оптуживању, у надгорњавању – ко ће у коме већега грешника или издајника препознати.

Погледи се више нијесу сусретали пријатељски и срдачно, него је сваки од саговорника разгртао лажне слојеве не би ли завирио у душу онога другога и открио онај посљедњи, у коме су могли препознати издају. Сад је ту издају требало сакривати, што није било лако, и одметник је у погледу свога јатака могао назрети скривено признање, или, у најмању руку, неко дубоко лукавство. Као да је тај поглед имао два и три слоја и иза овог првог лажног био је још један исто толико лажан, а иза овога још један.

„Требало би некако завирити у дубину тих очију да би видио каква је то издајничка тајна скривена у њином дну", рекао једном Башовић некоме јатаку из Праге, окле ли.

Јатаци су се правдали да ништа не знају, само су нотњо или, у првомрачје, прошле неке групе омаром, трудили су се да прођу неопажени и свак би се заклео да су под оружјем били.

И казали би још како су пресрели Грњу са обравницом таина и питали га куд ће у то доба с толиким намирницама.

А он, како је авизан, реко да носи косцима.

Окле косцима о Цару Костадину, кумим те Богом, у ово доба није ни око Скадра почела кошевина! Ће косе ти твоји косци?!

А он реко да ништа не зна, да му се све покарабасило јер је он био у Америци, па се вратио да би ишао на Скадар, а утом се Скадар и завршио и отпочеле нове битке, на које је он једнако одоцнио и сад, шта ће, овако иде и носи косцима...

Е, добро, дај вади то – рекли му – да видимо шта је! Гонили га да једе до последње прашке, па га гњечили и газили по стомаку те је повраћо, мученик, па су га опет нагонили да једе, докле је најпослије казао да он оставља храну у једној шупљој букви испод Војника повише Горњега поља, на заказано мјесто.

Све је то сужавало простор бјегунцима, а богме, не само простор него и свијест, и тако стјешњавани и проређивани све чешће су били склони свирепости, отвореном нечовјештву и назапамћеним злочинима, те је омраз расла и испољавала се у отвореној жестини.

Већ бијаху унавојице, у девет виталаца, преобили сву Црну Гору и запамтили све кликове, доље и јазбине и не остаде ниједна коју гониоци не нањушише и не опћешише.

Надаху се још скровитим ријама, тјеснацима, прослопима и кањонима у којима вјечито грми вода да ни своје сопствено било нијесу могли чути – па су тражили *кликове, казане, лонце,* и Невиђен и Невидио.

А доље, негдје дубоко, на самоме дну, чули су се потоци. Хучало је и грмјело као у паклу и није се дуго могло издржати, ни колико пред цијевима Вукашинове летеће чете.

Вода, она миљеница свије Дрпића и Башовића, што је запљускивала њине окутњице – грмјела је и надолазила: сјекла као ножем једре лединке и најплодније комаде њива што су их људи стољећима подзиђивали, успостављали и бранили, а она би буцала једру ћелицу, најбољу дебелицу – само би након олујне ноћи осванула напола засјечена кртина. Најплоднију њину земљу ријека је сургунисала у сиње море. А они су се чудили како се море не препуња од њиних лугова и окућница, од лединака и вртова, од њине најпитомије, најплодније црнице, с које су жњели благословено жито и вадили златно зрно за љеб насушни.

„Опазио сам", закључио је Башовић, „куда гођ је прошо Лубурић са солунцима као да су људи промијенили нарав. Не само нарав. Но и крв. И памет. Нека ни са ким нијесу ни пола ријечи прозборили. Он води летећи одред од тридесет до четрдесет људи, све прекаљених пушконоша. Кренули са седамнаест у бој, сад имају по двадесет и пет. А изгледају као да имају по четрдесет. Препекли се. Окалили. Тамо им све спаљено и побијено. Не скида им се оружје докле не уталуме државу до посљедњега засеока.

Није им више до њиних воћњака по Шумадији и Мачви. Мирис барута ушо им у крв. Не галаме, не вичу, не пустолаве. Али, куда прођу и трава се уозбиљи, а друкчије и џанарике миришу. Бојим се да нам је ово потоња зима. Ками среће да дочекамо Светога Ђорђија."

„Ми смо се", каже Миљанић, „о свакога огријешили. О свештенике и цркву, а понајприје о старо и болесно. Примили смо помоћ од шуцкора, и од сваког олоша што је вршљао овуда, који су нам вјешали родитеље и стричеве, док је трајала окупација. Пребијали и мучили оне прве комите и њине јатаке. Ми само опоганисмо то име."

Било је случајева да су се јатаци лоше провели, а није им било лако између жандара и комита.

„Лако је комитима", зборили су, „коначе – па у гору. А ми с кућом немамо куд. А жандари закуцају танко, а убојито. Куцају шипком од маузерке, а њен звук продире у кости и испуњава студеном језом и усред љета. Почну потихо, одмјерено, па јаче, да ти се крв заледи. Ајде не отвори, мајчин сине! Све што дуже оклијеваш – платићеш скупље.

Засједну па крену изокола: *Је ли добра паша ове године? Колико имате брава, а колико крупне стоке?* Па све тако изокола, испотиха:

Је ли вам ко долазио?

Је ли вам био ко на конаку?

Пролазе ли трговци и дуванџије?

Па све онако понајлак. Један бијаше убојитих очију. Он те пробије до дна душе, скрозира те у ожичицу, у срце, у сириште. Не можеш сакрити ништа откако си мајку за сису ујео.

Па, *јесте ли их виђали раније. Јесу ли вам своја? Како су сазнали за вас?...*

Окле дођоше и куд одоше?

Питасте ли их како се зову?...

Све тако, до једнога трена, кад би домаћин осјетио кундак у крстима или цијев пушчану бодимке испод ребара:

Лажеш, кучкооо! Комити су били!"

Ко је призно и испричо све што зна и ко се држао упутстава која су жандари одредили, мого је проћи с миром.

А, Бога ми, ко је закеро и кога су осјетили да лаже, могло је бити повуци и потегни. Могло се тревити да иде у кумпијерак и рије и тражи паре које су му комити оставили.

Лежећи поваздан под јелом зеленом, на пласи згрнутих четина покривеној распростртом врећом, оном што су је латили из куће Микића у Сировцу, и у њој одниjели мјешину скорупа, сјећали су се послова које су могли опослити да не одоше црнијем путем.

Нити своје браће осветише, нити душу ичим наладише, а име им остаде за уклин и поругу. И бјеше им омрзнуло оружје, посебно мирис метала и кундака; сам поглед на пушке стваараше мучнину и одбојност према њима: пробијаше их неком студи до самих костију.

Сад је она врећа служила као простирка, а кабаница као покривка, а од свега је упамтио само скамењене руке стегнуте у грчу оне нечемурне и сироте женице, која је бранила с муком сву течевину жаркога љета, којом ће, надала се, претурити дугу зиму и гладно прољеће и дочекати стрклај варенике с прве травке, са каоца и зелена листа.

Муком стечену храну којом је смишљала да одржи кућу и пород у животу, на гладној години, отеше докони лупежи, разбојници, звјерад у људском лику.

Није само ова, но је свака година била гладна, сваки мјесец и свака недјеља – сваки сат откако је ногом на земљу стала, а посебно оне три проклете швапске године у којима нико није могао зајазити Швабе и шпијуне: сви носе а нико ништа не оставља до страха, пријетњи и модрица. А тако је било *ва суда вијека*!

И питао се од чега је та скопост и снага толика да није хтјела пуштити, но се врећа покида и избуца и међу њеним крвавим прстима остаде обуцак онога што је њено.

Окле јој толика скопост и снага?! питао се и стидио Башовић, синьи кукавац!

Зијевали су и досађивали се. Изволијевали. Шта би који да је окле. Ја бих бокал вина.

Онда се сјећао јасена. И замишљао је како га сијече тешком, тек оклепаном сјекиром, како засијеца меснато дебло и из њега пршти иверје.

Ако није имао на чему да оштети метак, сањао је како сијече јасење, јаворје, букве и све растуће.

Лежећи, сад је по ко зна који пут замишљао да га сијече. И прво што ће учинити, посјећи ће га, мишљаше.

Али, далеко иза океана, истога јасена сјећао се и Шалета.

„Откад га памтим, вазда је толики био", говорио је Шалета о јасену, а вјероватно је био стар колико и кућа, или старији од ње. Трајали су у некој прећутној сагласности, у некој вези коју су укућани могли прозрети и пратити. То дрво је улазило у сваки њихов први сусрет са јутром и опет било посљедња стража у ишчезнућу свакога дана. Памтио га је одувијек таквог. Кривуљаво суро дебло, са неколико окаца на мјестима гдје су били огранци, што су се осушили, па заломили. На том мјесту остале су рупе: кишница се ту током дугих јесени и хладних зима задржавала и правила удубљење. Трулило, а около је наједравала кора и правило се око

са капком, дупља без очне јабучице, али из даљине: око.

Чинило му се да сву љепоту и сјај одлазећег љета чуваше у златном просјају осипајућег лишћа, у данима дубоке јесени. Пратећи његове мијене и пресвлачења, усвајао је његову појаву као неког драгог рођака и не питајући се зашто, сем што је слутио да у њему траје скривени огањ који би га у невољи могао огријати. Чинило му се да носи у себи неко дубоко осјећање сагласности и заједништва, са укућанима и свим оним за шта га је везивала помисао на кућу. Мишљаше да то дрво најдуже памти, да осјећа и пријетње, нарочито близину сјекире током сњегопадних зима.

Око је било свикло на њ, нарочито љети, у раскоши, кад се његова зими огољена и суморна појава заогрне густим лишћем које, како одмицаше љето, добијаше све тамнију, сумрку боју, уткивајући у себе сав сјај и сву јару свијетлих поднева.

То дрво, мислио је Шалета у туђини, посматрало нас је одозго, с узвишења, из гомиле, с прогона, надгледало, пазило, чувало. У сукну од маховине и лишаја – ни свечаном, ни свакодневном већ некаквом древном, старинском, које му је давало строгоћу и озбиљност древних пророка – као да је примао облик каквог скитајућег светитеља, под сургастом струком, који се ту зауставио да предахне и остао. Или је то био неки наш предак. Можда баш онај хајдук по коме смо добили презиме и који је, како казује предање, живио дуже од једнога стољећа.

Кад год застуди на голометини свакодневице, кад нас оголи безнађе и пустош јалових дана, однекуд из дубине времена огласи се та маховина, тај предачки гуњ, да нас опомене на њихово присуство.

Понекад се чињаше да се више нараштаја наших предака скућило у овоме живом стаблу, а међу њима тај главни, далеки, да би нас подсјећао на страшне догађаје који се стољећима не могу испричати.

Ту у гомили, крај пута, док радознали сусједи ослушкиваху кућне разговоре – не би ли какву важну новост дознали – јасен је слушао. Памтио злурадост и пизму док смишљаху пакости и поганства.

Па кад наиђе једна војска, казиваху да кријемо хајдуке и комите. А опет, кад комити и хајдуци наиђу, да је кућа пуна тајних спискова и државних докумената; да у њој има драгоцјености, оружја и повјерљивих ствари; да је таван пун меса, оставе свакога мрса, а амбари жита. Да имамо пуну пињату дуката и још приде велику трубњу свиле, а пољава и губера, те осталога сукна и аљина, да се и не прича.

По пролазној горчини и чемеру овога свијета, запамтиће те исте несрећнике, како их, сморене сопственом злобом и сушицом, баш туда испод његових грана проносаху ка гробљу – кога ли по лапавици и литви, кога ли по мећави и студи, а кога по јари илинској.

Из поткресаваних грана млазале су глатке шибе што су се љескале у свијетла јутра, подсјећајући нас да се негдје из дубине јасен подмлађује и обнавља.

А колико дана и страхова смртних може стати у два стољећа, што их он чуваше под својом кором?!

И Мујо га се сјећаше и замишљаше себе поред стабла, али свагда са оштром сјекиром у рукама, како узима широк раскорак и бира најпогоднију страну с које би га засјекао.

2.

Лијепе су ноћи на нашим планинама – нарочито с јесени кад почну слане, а мјесец се спусти изнад Штита и Црвенога ждријела, чини ти се – окрзнуће врхове.

Колико је пута Вуксан прешао пјешице Равне ливаде и Студенца; Шкрке, Долове и Кричачко поље, да би нашао коње што су се отргли с припоништа, покидали синџире или повадили кочеве јер их је нека невоља нагнала. Дигну се ергелом, па лете као облак, све газе пред собом, само планином грми тутањ од кога и дивљач бјежи.

Ноћи су дуге и јасне. Види се и у сјенкама, тамо гдје се од високих брда, главица и ћувика одбије велики заладак. Ту је згодно сачекати у засједи, направити бусију, ако чекаш некога.

Ако вребаш патролу или уходу, или комите, или хајдуке – али сви они имају добро око и оштар њух, осјете траг прошавших дружина, па макар да нијесу сагорели ни пола цигара дувана.

Сједиш и чекаш неког давнашњег душманина, кириџију или трговца. Најжалије ти кад дознаш да онога твога, коме си био рад ресицу ишчупати – нема. Да је отишо прије ваkта, да га је нечија друга рука укинула, туђа га кубура убрала. И жао ти, што ти утече кучак на онај свијет, а не очакми му ребра, нит га пропушти кроз своје шаке!

Лијепе су овакве ноћи да тражиш коња.

А, откинуо би се с припона једино ако су га наплашили вуци, или га је неко назор отрго пошто је смислио неки план за свој рачун.

Али на оваквој ноћи се и наузмеш страха. Лијепо видиш: наспрам тебе сједи Турчин с чалмом, с чибуком, с пушком преко крила и теби се полако диже коса, осјећаш како ти се капа одвојила с главе и лебди.

Нијеси се уплашио Турчина, не би се уплашио ни да их је пет. Но те чуди да не мрда и да не мари за те колико да си миш. То те вријеђа, а нећеш први да викнеш да му кажеш. Мислиш – умро па осто тако залеђен. Истргнеш јатаган, па најлак к њему и кад му дођеш надохват, шинеш! Кад оно, све се расу. Трска чемерике с класом, па се направила сјенка, а она друга, испод ње, као да је диљка преко крила.

Оспеш плотун, јекне планина, а теби се разбије мрена с вида.

Коме да казујеш ову бруку. Ето! То ти је ноћ мјесечна.

А опет тако идеш и ништа не видиш, све је јасно докле из точила, из вâља, плануше пушке, осјетих да ме једна нашла, нешто ме по десноме рамену као жидак прут прашти.

Имао сам свакаквих ноћи на планинама.

А једном, кад се сретох са Лопушином, ни да га питам куд ће, ни он мене. Но се ћутке мимоиђосмо и послије десет корака више нијесам био сигуран да је то био он.

Ово је пета или шеста година како се гомилају догађаји као мутни облаци.

Најприје као гром одјекну глас како је млади Принцип убио Фердинанда, па онда крену пријетња, рат и пропаст. Мојковачка битка и капитулација. Краљ утече. Остасмо сами на милост и немилост. Закуца Шваба на сваки савардак. Бануше шуцкори, џандари и шпијуни.

Кренуше да лове комите од колибе до колибе, од пећине до пећине.

О, Боже помагај, страшнијех ли година!...

За те три црне године, сјеме не хтједе пуштити клицу.

Па крену глад и безљебне године. Остадоше празни кашуни, а калице мјешајице расушише се. Ниоткуд зрна соли, ни прашке брашна.

А сад ево, кад прођерасмо Швабе и дође српска војска, и кад се створи велика краљевина, опет се појавише некакви нови комити, разбојници и лупежи, да пресрећу људе кад се с пазара враћају и да им отимају све што у њих нађу.

О малој Госпођи су, на Црвеноме ждријелу, направили засједу Ђорђију Милошеву, отели му паре што је добио за вола и још му нож стављали под грло. Пушку му у прси упирали и њоме шклапарали и поред самога ува пуцали, да види да није шала.

А буде ли икоме причао, проћи ће исто ко онај Вуковић, кога су устријелили у групи што се с пазара враћала.

Не само да не смије никоме рећи, но да им донесе кацу сира и мјешину скорупа и да их остави на глаткој кљештини и покрије губером идућега дана у цик зоре, а они ће знати шта ће и како ће.

То је, неки веле, цијела војска. Има их двије-три чете, неки кажу да их има више а, опет, неко вели да их нема више од тридесеторо некаквије лупешчади.

Све ово Лопушина прича Вуксану, а он се снебива јер му је и синовац у томе друштву.

Зато свакоме говори како је пошао да тражи коња.

Отрго се, вели, с припона.

А Јаглики рекао: „Одох да вратим оно наше бравче што се одметнуло, докле га неко није убио. Неко ће га устријелити, вјерујем."

„Па шта ће, знаш ли?" чуди се Јаглика.

„Ће да врате Краља!"

„Па нека га врћу, није Краљ код нас!"

„Џаба је. Не разумијеш ти шта је невоља!" каже јој Вуксан одлазећи.

„Јутрос је било", казиваше Лопушина, „прангијање испод Гацковије греда, јечало је ко да се нови Скадар отворио. Па онда по кљештинама, врм Крнова, била је повика и ћеранција, помагај Господе. Пламћеле су колибе и свашта је било."

„Ама ће да дигну буну, да свеколики народ устане да иште Краља."

„Е, бога ми, нити сам га ћеро, нити ћу га враћати. Нити ми је до тога. Ето им га тамо, па нек се нагваждају с неким ко је од тога посла. Мени је сад најважније да нађем коња. Не дирам никога и никоме нијесам дужан."

„Њима је свак крив, но се припази. И чувај се ненадње!" разабрао је ријечи што су заједно с одлазећим Лопушином ишчезавале у тишини.

Знао је Вуксан шта Лопушину тишти, а и Лопушина је знао да Вуксан зна. Давно је то било кад су се закрвили и од онда најјаче животне силе и најсмјелија прегнућа троше како би изравнали рачуне. Ријетко су се виђали, два их пушкомета дијеле и само по једном годишње у Подмалинско, код манастира, сретну им се погледи који све казују. Тако се запатила јака омраза и неизљечива пизма.

Ej, дивне ли су ноћи у нашим планинама!...

И онда хајдук нема мира, не склапа очи од силне жеђи. А није само жеђ за водом него за осветом, па се те двије жеђи у једну ватру саставиле и горе утробице. Савила се мука на ожичицу. Брекће у слепоочницама. Бије у слабинама...

Дигне се чим се мјесец помоли, па онда косама, доловима, побиљима и влакама. Зна хајдук сваку увалу,

сваку дугу, шкрке, кљештине и ждријела. Омаре, ластве и стругове.

Таквим ноћима обилази Лопушина планину, да види код кога је жагор, окле доноси дувански дим, а којом увалом мирише огњиште. Ће жевкају пси и јесу ли се торови умирили. Зна ће прежива стадо, а ће је угич лего, а с њим и бренце те чактар умуко.

Али једну колибу, један тор, једну пружину би да опћеши.

А онда ти се намах учини да су сви твоји помрли, сва својта, рођаци, браћа и кумови, и да је остао неки непознат свијет који ти се не радује, но гледа да одеш, или да те сачека у бусији.

Па што си доодио кад ти се нико није надо и нико то није желио.

А и што да ти се надамо? Шта си нам донио? Ништа без глад и жаловну причу, за коју у нашијем душама и ушима мјеста нема.

Чује да су по двојица и с пушкама, остала им и нека бомба од Швабе, имају нове маузерке кундака жутих као восак, сјаје се науљене, а никад ни роса на њих није пала. Бију на фабричку коломаст, ударају оном здравином новог челика, још је на њима танка глазура која, на сунчев просјај, добије модрикасту нијансу. Танкобојке! А праште као громови и гађају колико оком можеш догледати. Али џаба ће им бити све наоружање Фрања Јосифа. Заклео сам се на гробу Крстовоме, каже Лопушина. А са Крстом су надјачали за једну главу, а Крста не могу ни тројицом одмијенити. Сад је нашије тринаест, а њиховије дванаест. А ћерaћемо се докле нас буде било.

А све што за двјеста година нијесмо могли на бијеломе дану ко људи, ријешићемо у трен ока, по помрчини, као звјерад.

„Таман си паметно смислио да направиш мјесто Арбанасима: све ће их сачекати, да ни грабуље не морају назубити, ни косу насадити, ни крпље подапети, камоли куће зидати. Све ће наћи готово: и срп, и косијер. Ни чактало не морају оћељати, но да запосједну ваша огњишта и да кажу како су ту од памтивијека!“

Тако је разумијевао њихово истрајавање на правди умни Радисав Велушић, знајући и сам да сила никад није памет слушала, док се није сасула у пепео и сама од себе, као мутна бујица, спласнула. Осто је од те памети блиједи жижак на гробу његовоме, као да се просула прашка фосфора и задуго је свићела онће, мого си је поиздаљ опазити, ако си нотћо пролазио поред гробља.

Памет је свагда долазила доцкан, кад се више ништа није могло поправити, као љековити а горки плод, који се не да кушати. Тада човјек успори, застане да се разабере. Погледа иза себе, погледа напријед и около. Застане и упитне се: куда? У таквом стању затече се Вуксан кад га срете облачак топла ваздуха залутао у ноћној тишини, па мину и смијени га свјежа, питка струја низ влаку у којој препозна рески мирис катуна и неку прикојасу свјеже чемерике. Студена одува однекуд донесе опор и пријатан присјен ледног амонијака с торишта. И све што је до малопријe изгледало разумљиво и јасно, наједном постаде недокучиво и нејасно. Или је то замор тијела и ума, мишљаше, па се уморан суљну низ влаку, а ту га дочека нека летка и свјежина. Помагај Господе! Земља је пуна тајни које разабрати не можеш и слутиш да је у дубини неко студено језеро које се само на том мјесту оглашава.

Све га то косну. Ослушкује. Чак из Корита долази лавеж, са оне стране, из Ускочких бара. Онда стењу краве

на везалинама, преживају пресите. Опет ћув нечије колибе, ту, близу. Јесу ли им везани пси, валим те. Ако су, ако нијесу – свеједно.

Обилазио је појила, млаквине и локве и Понор ће најдуже траје смет, те се лагано до првих мразева циједи у питку и бистру сњежаницу.

И Мујо Баш је одмалена о овоме слушао. Вазда је неко на некога био киван, неко некоме дугово крв, погану ријеч, ћутек.

А онда се питао зашто би у последњој ури призивао памћење? Можда ће му се тада јавити мати коју није запамтио, о којој не зна ништа, осим да је пуштила душу кад је он удахнуо први ваздух овога свијета.

Али дођи ће још неко. Неко ће доћи у последњој ури да га испрати. Неће то бити тама нити густо сивило магле. Доћи ће неко у сјају сунца да га изведе из овога свијета, вјероваше.

И опет се сјети јасена, али не са толике сјете, него са жељом да га посијече и прируби до земље чим се врати кући, и то баш сад кад су подсјећали један другога шта би који био рад.

Све су хљебове испробали, све ђаконије од бијелога мрса и меса, а на крају свега, Мујо Баш понови једну реченицу коју су многи од њега већ за оваквих глувих и дугачких поподнева могли чути:

„Да оће ко наићи да оштетим један метак. Удави ме ова самштина и досада! Вазда ниђе живе душе. Да оће и чобанче нађећи погледо бих га низ цијев."

„Јеси луд! Можда неко к нама иде да нам остави ра́ну."

„Нека остави", вели Мујо, „биће му то последње остављање!

Нијесу ми више мили ни они. Најрадије бих да нам нико ништа не оставља. Никад нијесам сигуран ко иде нашијем трагом."

„Вазда неко иде нашијем трагом", каже Миљанић. „Зна да смо ко горски вуци, вазда гладни, треба обићи оне букве да није ко оставио комад љеба. А ти би да гађеш, па да убијеш некога од нашије."

„Свеједно ми је! А наши, а њихови. Да је само да се прангија."

„Прангијања ће бити", вели му Ковачевић. „Не бери бриге. Биће прангијања. Сад, кад крену да нас гоне, зафалиће ти метака. А ти би да шенлучиш и сеириш!"

„Поручиво ти је Вуксан да се предаш! Гарантово ти својим животом, само да се баталиш." Он ће удесити с властима. Познаје људе. Лично му је ђенерал Јанко Вукотић дао медаљу кад се добровољно јавио на Скадар, не би ли врнуо Крста. „Шта ће она макања без оба родитеља!" кумио је Ђенерала, а Крсто плануо да га врате кући, куд ће он с пола живота, а и он је ево стигао да би најмлађега Гргура одмијенио. Неће сви погинути који су на Скадар кренули. Неко ће претећи, па да гром бије сваки дан! – било је Крстово објашњење.

„Ваша је кућа заслужна. Можда би ти опростили да си се вратио кад те Вуксан звао", загризао га је Звицер. „Али онда бисмо те ми убили јер бисмо се плашили да нас не прокажеш – и нас и све наше јатаке!"

„Ја не бих вјерово рођеној мајци, да устане из гроба, ни оцу, да се дигне испод земље. Вјерујем само у добро око и сигурну муницију, која није овлажила. Срећом, ова талијанска никад није преварила. Причао ми је Пламенац, у Гаети, да је раде у специјалним фабрикама и да влага не може продријети у њу. Ја свакако пазим да ми се меци не поквасе! И никад ме ниједан није слаго. А ће да ја вјерујем

Вуксану, кад он ни за себе није сигуран. Умало га не објеси Шваба, само што је казиво пјесме о Ускоцима.“

„Некад, кажу, у неким фабрикама сваки иљадити оставе празан, да некоме спасу живот!“

„Богами, заклео бих се, ови пуне сваки. Не памтим да је који преварио“, додаде Миљанић.

Никад не знаш кад ће загрмљети, кад запраштати. Све с једном мишљу да врнемо Краља, а Краљ под земљом! Синови и шћери му се поскитали по свијету. Није им ни до престола ни до Црне Горе, но су је презрели као опушћело гувно, као заосталу, оглодану и сиромашну провинцију, коју и звјериње заобилази, а они би у бијели свијет – међу велике људе, у велике свјетске догађаје широм Јевропе. Сад више ни Русија није привлачна као некад, но Велика Јевропа: Њемачка, Француска, Инглешка, са сјајем и градовима. Али, више од свега, сад душу великог свијета мами Америка. Шта ће просвећен човјек на Цетињу, или у још мањим црногорским забитима? Ту нити је позоришта, нити концертне дворане, нити велике берзе, нити иђе ичега! Није њима више до Црне Горе колико до лањског снијега. Само нас тридесет ајмана, тридесет диванија и страшила, аљидамо, тумарамо с краја у крај – не бисмо ли јој повратили Краља и част!...“

„Ех, да јој ми вратимо част!“ ругаше се Ковачевић. „Куку њој од те части!“

„А како ћемо јој вратити част кад о нама говоре као о изродима и несојима и кукавичјим тићима. Не остависмо ни тавана, ни трапа, ни мљекара, ни уљаника, ни тора ни обора, да нешто не латисмо.

Чу ли шта нам она жена рече што јој ти поломи руке у њеној кући на њеној муци. Па ти да се стараш о части Црне Горе.“

„Па јеси ли ти с нама или против нас?“

„Ја сам се надо да ћу осветити брата. А сад видим у шта сам се уплео. Ово што ми чинимо, никад нико чинио није откако је Црне Горе и Црногораца.“

„Ти да си с нама био у Гаети и да си проша обуку, знао би како се треба владати!“

„Е боље што нијесам, а ви ајте па доучите то што нијесте запамтили.“

Гунђали су и Вујовић, и Кривокапић, само је Миљанић одонуд с друге стране дотурио.

„Свака ти је на мјесту! И ја бих радије гулио кору липову но што бих такô од те цркавице што отесмо оној удовици из Сировца. Ко зна оће ли имати су чим завеледушити онај туљак сирочади. Муж јој је осто на Мојковцу.“

„Нијесам га ја ћера“, продера се Башовић, „што није оста кући, што није пратио нашега Краља, но је иша да брани Србијанце.“

„Није он бранио Србијанце но самога себе и свој образ! А ишо би многи за Краљем, да је мого. Но је мого само онај ко је имо пуну ћесу.“

„Уцвијелисмо и старо и нејако; и чукетна и вакетна; и макању и сироче; и онемоћало и некуветно. Не остаде ни удовице ни саморанице коју не озловриједисмо.“

„Уцвијелисмо и сиротога и коротнога.“

„Нити више знам на кога да дижем пушку, а од кога да бјежим“, вајкаше се, као за себе, Миле Миљанић.

„Некад ми се чињело да познајем наше комитске пушке и да их разликујем од *џандаруша*.“

„Наше су имале танак и убојан пуцањ: прво прасне па осјетиш како пуцањ много касније јекне као гром. Проломи се прасак на стотину метара даље од мјеста с којег је изметнула зрно.“

„Добили смо нове, кратке и дуге, *шталијанке*. Нарочито сам познавао дуге *шталијанке*. Та не вара, но ако имаш

добро око и ако ти не дрхти рука, можеш свакоме џандару избити цигар из уста. Најприје, да га опоменеш. Но ја их нијесам опомињо. Но прво у слијепо око, па у цингар! А нијесу ни они нас. Добро су нас прориједили и саплаали."

„Њихове су бубњале, али богме су биле убојите, па иако смо говорили да су разгореле. А послије су ми биле све једнаке – и њихове су танко пуцале, а имали су и митраљеза и топова, и почео сам стрецати од свакога шушња."

„Мени није било до Краља" огласи се Ковачевић. „Ето, ко ће нека мисли о Краљу. Ја сам само траго за крвницима, за онијем што ми убише брата у кућари, ради неколико америчких златника!"

„Како ћеш га осветити кад не знаш ко га је убио? Јеси ли ишта мога дознати? Је ли с ким био у свађи, је ли му ко дугова?"

„Гађо сам на неколицину из Ускока. Опет су други тврдили да је неко од Затараца имо пик на њега још из Америке, или са вапора кад су се пријавили у добровољце. Ето, прође и Скадар и Мојковац и дочекасмо да видимо крај Шваби, али он не претече."

„Вазда неко гине у току рата, а неко послије рата!"

„Али ми још од онда бјежимо! Све бјежи уз планину, па бјежи низ планину; па са снијега и пред снијегом; бјежи у копнину, од једнога јатака до другога. Путили ме и преносили у кућици шаше, а ја се давим од снијета кукурузнога, не смијем ни кинути, нити се накашљати јер ће ми живот отићи као и онога који ме носи. Па слушам како се баба накашљава: *Што је та шаша тако тешка, Радоња, да нијеси у њу камење ставио или кацу сира носиш комитима?...*"

„Скривали ме у антрешељ међу бременима сијена. Све зарад чега – рад ничега. Десет пута су ми спашавали

живот, а нијесу ми ни род ни помоз Бог, а ја нијесам никоме, но сам свакоме напакостио или му на љеб узвратио каменом, на благослов псовком и клетвом. Па ће ће то на добро изаћи, мој побратиме?"

„А ето какав сам био, опет сам био бољи од осталих. Па можеш мислити какви су они били и чему да се надају!"

„Знао сам и ја по гласу које су наше, а које њихове, али како ово наше поруганије одмиче, чини ми се да сам више са *њима* но с *нама* и у Бога се надам да ће нас очистити с лица земље, да не поганимо ову земљу којом газимо, а додијало ми је гледати Звицера и Пејовића, и Кривокапића и Ђукановића, и Распоповића и Вујовића... Не могу више гледати како Башовић ћушка бабе с пртине, како носеће невјесте вуче за перчине и удара их испод ребара, вичући им да су курве џандарске, ни слушати како се он заклео да ће врнути Краља.

Ево двије године како је стиго глас да је Краљ умро, а био је мртав и кад је отишо. И није га нико гонио, но је сам себе ћеро својим марифетлуцима и издајама.

Вјечно смо гладни као звијери и кад нањушимо храну, кад нађемо на заказаном мјесту обравницу, избуцамо је као вукови и свак једе оно што је дограбио. Онај ко се лати љеба једе га; ко је уграбио сланину гризе је као кришку сира; трећи овнујско плеће. Тек кад одмакнемо у јелу, послије десетак залогаја, виче онај: Има ли ко љеба? Оће ли ко лоја? Оће ли ко сланине? И тако при крају обједа измијењамо храну и заспимо с ногу ту ће смо се и затекли. Мого би нас све повезати један шумар, само да натрта на нас, а некмоли летећа чета добровољаца и жандара Вукашина Лубурића."

„С њим су, причају, све прекаљени и жилави лакци, што су прегазили Арбанију и врнули се преко Солуна и

Кајмакчалана, и ево нас лове као зечеве. А ми – ако смо некој баби отели какву цркавицу или гађали кога из бусије – то нам је све јунаштво."

„Јесмо богоми", укључи се Миљанић, „разоружали смо станицу џандарску у Вилусима, ама пошто смо први дан угодили погодбу са командиром који вам је предо све до задњега метка за нешто пара што сте опљачкали."

„Чим се пробудимо и отворимо очи, одмах смо гладни. Премрзли под јелама тражимо ђе бисмо какав конак нашли, ђе бисмо код јатака отишли, који би нам приготовио млаке воде и цијеђа да се умијемо и подавимо ове уши што нас гризу дан-ноћ."

„Најљепше нам је кад бјежимо пред пођером. Онда се сасвим пробудим и упитам: Шта учињех од себе, шта ово радим?... Једнако, никад нећу дознати ко уби Крста, камоли да ћу га осветити... Стиго је с првом групом добровољаца да се пријави у чету војводе Танкосића, а онда су га одредили у помоћни баталион који је освојио Метохију и узео Пећ... Не само што га не осветих, но ћу га још и обрукати кад се ухватих у коло са злицама, лупежима и фукаром... Бојим се да ми је ово потоња зима."

Неколико дана прије оне ноћи кад су посљедњи пут омркли у Шћепан долу, у кући Драшковића, и Миљанић је сводио рачуне:

„Погле ђе су нам оставе, магацини и скривнице?! И сами смо их почели заборављати. Паре државне што смо опљачкали са оне кочије у Котору раздијелисмо на седамнаест јатака, да буду приправни у свако доба дана и ноћи, да нас наједу и напију, да нам напуне торбаке храном која може да се не уквари најмање мјесец дана: суве сланине, љеба ржанога и урметинова, пршуте и говеђе и јареће, сувије смокава, дувана, меда.

Нико од нас нит коси нит оре, но зијевамо и калисамо од горе до горе, од јатака до јатака, бјежимо пред пођерама, препадамо бабе и нејач. Гладнимо свеједно брже но косци, и кад нас освоји глад, прегризли бисмо плочу коњску. Брзо се ријешимо таина и за два дана поједемо оно што смо мислили да ће нам трајати нећељу.

Распоповић је свакоме од нас дао, да нам се нађе, по десет иљада динара, а остале подијелио на јатаке.

Кажу да је остатак – понајвишу суму – оставио на посебноме мјесту у гвозденијем кантама, запечећене воском и катраном.

Сносове ра́не, која у ладу може цијело љето, имамо у Војнику, у Јаворку, у Лукавици и Требијешу. Има, кажу, барем три мјеста још која смо заборавили. Од складишта до складишта, немамо више но пола дана ода и у свако доба дана и ноћи можемо доћи до обједа и каква мрса. Сад обилазимо ова мјеста и здула као мишеви, и руководимо се њима, па смо бјегунци од сопственог трбуха, бјегунци од жандара и од војске. Све се удружило против нас, па и ми сами постадосмо сопствени гоничи и шпијуни. У сопственој земљи, непријатељи своме народу, а сами себи – душмани.

У Цуцама, код Звицера, била је централна база, и ту су неколике пећине напуњене залихама нашега таина; у њима има и конзерви и специјално упаковане талијанске саламе и двопека.

Ко зна колико је још остало јазбина и шмагалица у којима је остао по комад пршуте и сланине.

Остао нам је кашет муниције од пушке талијанке и још толико од пиштоља.

Почели смо и сами заборављати. Није сав новац из кочије предат јатацима; није ни трећина, кад се сабере са оним парама што су комитима подијељене.

Да не спомињем небројене сносове хране по кљештинама, пећинама, здулима, шпиљама, у шупљим буквама и каменим јамама. Наћи ће све то ласице, пухови, јеверице, мишеви и звјерињe које лако намирише храну, све што је мрсно осјетиће оштрим младим чулима, осјетљивим њушкама и провалиће ткане обравнице и вреће као тљену.

Млад, а вјешт комита, или ајдук, или одметник – познаје планину и умије да осматра.

Свеједно, понекад повјерује да је међу утварама: одједном оживе сјенке на мјесечини, прохода камење, а он се замисли и запита: Ко је он? Зашто улудо троши ноћи и дневи и стрепи од непознате пушке и што је још горе, вреба незнанца у коме је невина жртва.

Али нико не може све бусије оњушити. Учини ти се да нема живога друга, да се не чује ћув вјетра ни дах дисања, одједном се из кљештине проломи плотун, удари свјетлосни сноп у по ноћи. Да не помињем велике мрчаве и горе. Какав је Семољ!

Иде усамљена прилика и узда се у јуначку срећу. Одједном из мрака, из горе сабласно прошаране мјесечином: *Алооо! Који си? Стани!* Огласе се с три стране три гласа – сваки строг, сваки смртно озбиљан. Онај четврти и пети и шести глас био је звекет шклопот шкљоцање затварача. Руке увис! Чује усамљени путник и кабаница му је отежала од паре коју изагони страх, а капа се дигла на глави, свака влас се исправила. Ти дижеш руке и чекаш бодеж у плећку.

„Који си?“

„Шта ћеш у ово доба?“

„Лези. Руке на леђа!“ одјекује кроз мрчаву у поноћ.

XIII

У НАВИЈОРКИ

Добовало је по лименим симсовима, бубњало у олуцима, далеко у Навијорки, и Шалета се морао сјетити дугих кишних јесени и *лучинских ћилима*. Тако су говорили тамо у крају: Кад крену *лучинске ћилиме и устану воде* не завршавају се послови, мислећи на оне дуге кишне дане који су више личили на продужене сумраке и кад се све усмјеравало ка неком општем стању мировања осим вода које би се одасвуд огласиле.

Ипак, најдуже му је у сјећању трајао онај питоми, мекани и непрекидни шапат упорног капања... Каткад јасан, понекад туп, као да кап удара у оштар врх камена и распрскава се; понекад, као да је капала у напрстак, у чанак који се пуни водом па клокоће закратко да би се звук мијењао, бивао нешто друкчији мало касније, или се сасвим губио.

Капи што су уписивале праву линију дуж јужног зида, на лакат од темеља; капало је са стреха, сливало се с лучевих кровова који су примили оловну патину. Капало је у дугим јесењим ноћима, у суморним дневима, у тамним сутонима и знао је да те звуке ослушкује и његова мати Јаглика и брат Вуксан, а да их само замишља несрећни Кајица.

Па је, у тим далеким прошавшим сутонима, слутио нешто од лика *леди*, која га је све чешће посјећивала у сновима, испуњавајући га сјетом.

Памтио је и оне усковитлане облаке што су се утркивали небесима – час мрки, час бијели, и просјаје што су се просипали на летећу гунгулу, на ону, час малу, час велику колону, на ону јурију над којом се вазда истицао и

бљецкао застрашујућим сјајем смрти ковчег у којем су, знао је, носили Ђорђија. Видио је онај рој као мали смотак челињег првјенца, ћеран димом и ношен вјетром. Видио их је како се сурвавају низ врлети, нестају у доловима, па опет избијају на гребенима, на главицама и повијарцима, да би се часом изгубили у јаругама и влакама, па опет нагло избили косама и побиљима.

Тада би одлутале његове мисли ка леди Кејт, а она је, док бјеше с њим, мислила да се то он сјећа неке љубави из ране младости, неке остављене љубави са далеких црних брда, из црних шума, или како су се све могли звати ти далеки и дивљи крајеви?...

И она би зацвиљела: *Хау ар ју Шалет? Вот вот ду ју миин?*

„Ајде да ланем понеку инглешку, па да се с мојим људима, ка чоек, изразговарам лијепога људскога разговора...“

Пратили су их они подивљали облаци и ријетка обасјања, само да застраве и, у том свилкуту, обасјају страшну слику на врлетима; и лелек се просипао за њима далек и јак па се губио и нестајао у клисурама и цкарама, у ждријелима и јаругама испод литица...

А облаци су се спуштали и потапали их, па се чинило да ће их прогутати, а каткад да они, заједно с ковчегом, силазе и спуштају се на волшебан начин из самих облака, такмичећи се с лебдећим сјенкама што су нестварно клизиле преко камењара, точила и главица...

Као да су оба брата, одвојена даљинама континената и океана, слушала исте капи. Само су се Вуксану у мислима стварале слике тамнице у Терезину, у којој је као посебној врсти мучења, баш оваквој капавици, изложен атентатор Принцип. За мучитеље је он тамо био убица, терориста, српски бандит – неко кога треба понудити

свим земаљским мукама и уморити полако, тешком, псећом смрћу, те је његово умирање продужавано уз помоћ свих доступних знања, да би се у мукама разложила његова психа и његово тијело.

А овамо је капало, час полагано, па убрзано и одмјерено, и чинило му се да памти шум кише у жбуњу аптовине која је, иза куће, код старог клачинара, бујала опирући се сланама и студенима и на њој су све до јаких мразева дозријевали мрки гроздови.

У мислима је из тих гроздова циједио садржај: пуне чанке и топовске чауре мрког мастила кога му, мишљаше, никад неће бити довољно да испише историју прошавших времена, али и повијест свих својих дана, у којој би највише мјеста узела чемерна хроника глади.

Можда се у тим мрким зрнима скриваше одјек наших изневјерених нада исто колико и наше садашње стрепње, бриге и страха од долазећих дана, који неће бити бољи од минулих. Не, биће само гори, као што је одвајкада бивало. Иза мршавих крава, из оног Јосифовог сна, долазиле су још мршавије.

Свако зрно автуге носи понеко свједочење о нашим јадима, мишљаше Вуксан. О некој сичији која нас не оставља, но нас вјечно тишти и које се не можемо отрести, колико губе.

Сва наша прегнућа, дуга путовања и подухвате у војне, у ратне походе – као да оплакиваху ове капи дугих јесењих вечери.

Мучне снове слиједила су рђава предосјећања. Могао их је подстаћи сваки знак. Мрк облак у трену кад се зачињала каква нада.

А онда би нас сјењало да ће доћи неко издалека. Ко би од ћефа и бијеса залазио у ове недођије? Само је невољник овамо могао доћи, а коме би он могао радости

донијети? Ко ће поменути све наше неуспјеле походе и ходочашћа? Отишли оружани мислима о слави и плијену, а вратили се голи, исјечени, обезглављени. Најчешће се нијесмо ни враћали. Остали тамо гдје смо смрћу затечени.

Колико су наши коњи прегазили потока, клисура, кланаца и ријека, колико планина, коса и превоја, колико уских ждријела, колико врлетних стаза? Преко стругова и прла где једноман сипи и каплье камење из мокрих литица. Колико су обили копита, колико излизали плоча и потковица? Гдје су све остали угласти отисци клинаца?... Није издржао ни најбољи потков на толике даљине.

На ходочашће с даровима, а вратили се покрадени и осрамоћени.

Шта ћете ви код свеца, није то за вас! Тако одвраћаху наше са похода светилиштима и, сметнувши их с правога пута, завођаху их у мутваке да их опију, а дарове свецу намијењене да они, разбојници, покраду и за себе узму.

Знају то дуге лучинске ноћи: док тиња жар у огњишту и с њега задуго удара млака. У даљини негдје, у карамлуку, свинула би зубља луча, па би се утулила.

А ту, иза источног зида, до клачинара, уковражила се моћна автуга, силовита гора бурјана, што је нудила мрке гроздове мастила којим бисмо исписали хронику наше глади и наша страдална житија.

Замишљао је како у онај сок од аптовине, у густо мастило умаче јелови заљуштак, те тим „пером“, на дугачкој штици исписује пјесму страдалну. Све љевицом до у дно, у три колоне, о минулим стољећима. О јунацима и издајницима. О кулуцима и тамницама.

Не слутећи да ће баш из оних штица стриц Тодор искројити ковчег за Кајицу, да ће и он припомагати и гледати како језик тестере јетко кида његове пјесме и како ће их мајстор окренути унутра ка покрову, према

Кајици. Као што није слутио да ће се баш он први латити овог горобиља и подухватити се да циједи мастило из мрких гроздова, те да ће први замочити „перо“ не би ли започео причу у којој би сачувао свједочење о минулим љетима. Ко би, да није записана на штицама, ту пјесму могао упамтити и наизуст казати?...

Капало је, а свака кап је била, чинило му се, одјек неких далеких ишчекивања. Одјек неостварених намјера, напола изговорених завјета, недовршених судбина и њих сакривених у тамној одаји иза дувара, сједињених с мемлом зидова, са свим што је била дуга и жалосна повијест њиног трајања.

Као да су се наши животи исписивали преко других судбина и наш љетопис ишао преко већ исписаног листа правећи неразумљив преплет палимпсеста, у коме су се далека штива из прошлости спајала са овима из садашњости, не би ли се заједно нашли у неком љетопису вјечности.

Капало је с лучеве штице резане под конац, преко чвора и тмасте смоле, преко масних исцједака боровине што се запекла, па опет на ново љето мекшала и у дневима сунчеве јаре капала златним капима.

И луч се испошћавао, остајао празан, и штица примала влагу, промрзавала, пуцала и трулила, наговјештавајући пропадање крова, а с тим пропадањем и кратко вријеме нашег трајања на земљи.

Отезали су се у његовом памћењу тумоли дани јесењих киша, па магловите и суре јесени и село под облацима, у тмори – али, руку на срце, памтио је и златна михољска љета.

Вуксану се у тим ноћима чинило да и он постаје само ријеч, или, тачније, само шум онога капања, а да, ето, још има моћ да разабира ријечи и да их ниже у дугу попијевку,

те да ће тако, кроз тај запис, остати неко свједочење и о њему и његовоме боравку на земљи.

О његов живот очешале су се све болештине којима многи не могоше одољети: фруст, шпањолица, колера; многе знане и незнане. Неке су изагонили травари, грким отровним коријењем чемерике и кукуријека, чекајући да избљује зелену, љепљиву, грку смрт за седам дана; па неку другу опет за трипут по седам дана, и све док је обзнанио да је неуништив, и несавладив од свих видљивих и невидљивих злих сила. Сви назеби, прехладе и грипе, овче богиње, и шпањолске грознице, урокљиве очи, уједи пчела, оса и змија – оставили су трага на њему, правећи од његовог тијела усукани дренов својак, жилаву кргу од снажних мишића, тетива и жила. И у њему нешто чисто, нетакнуто, као комад плаве небеске свиле.

Као уље оних благословених манастирских маслина, што сáмо отаче, а у кандилу пламиња бијелим бездимним пламом – тако је и та душа истакала пјесму. И она је долазила сама од себе, и свједочила о данима, годинама... Најприје угљеном, а потом мастилом од аптовине остављаше их на углачаним јеловим штицама.

Бистре, ватрене очи одаваху здрава и крепка човјека који се цијели живот надгорњава с биједом и варака са судбином. У њему се скрасило херојско доба, а он је сву своју садашњост, па и самога себе можда, доживио само као одјек далеке прошлости. По порезу и плетеру савардака било је старог оружја, тачније, остатака тога оружја, спљоштених фишечина и обуцака некаквих џамадана и тока.

Тек биједни остаци некаквог, по његовом вјеровању, херојског живота – само трагови негдашњих оружаних чета што су као маните ријеке овуда прошле. Само слаби трагови давнашње хуке коју је за собом оставила ријека неког другог времена.

Да потражим комите и да их замолим да пусте ону бестију – казиваше Вуксан мајци Јаглики о својим намјерама. Сакрио бих га ту, у ону катаву испод Папратније прла, да се притаири док прође ћеранција и док се све заборави.

„Оно је озлопутало некуд бестрва. Боље, не тражи баксуза. Изгубићеш главу. Видиш ли да је накриво насађено“, одговараше га Јаглика.

Најприје га одговараше, а послије слијегаше раменима. Знаваше коме се унук придружио и с ким се сјампио. Али он бјеше вољан преко свега прећи и састати се само да избави „дијете“ од проклетника.

Није ово било први пут да је искао од њих милост „да му учине!“

Једном је већ ишао к њима, знајући и сам да нема жалосније ствари него потражити чињење, помоћ или спас од људи које презиреш, а они знаваху шта он о њима мисли. А он, онако горопадан, нагна себе да им се обрати, да се међу њима спасиш од лапавице, од потопа, од пропасти! За свој живот и свој спас не би никад. Али ријешен да спаси оно што је од брата претекло, силом на срамоту, убрузда к њима.

Клецаше као човјек који долази у друштво душмана и ништака, али од којих му зависи живот и част. Такво је то друштво коме би се најрадије ругао, а које је овдје у групи јако и сложно, те се и њихова пизма умножила и подсмијех разгаламио. Није то да те гледају само једне очи но седморо-осморо, а колико је још оније које ти не видиш!

Прислонили се уз кљештине, намјестили се како им је најзгодније. Изули се. Обојке извадили, и окренули ка сунцу. Чарапе поставили на камене шиљке да се суну.

Убила их је киша. Оружје повукло влагу. Извадили метке из магацина и наређали по каменим плочама да их

грене сунце. Тако и затвараче. Све да се суне и провјетри. Распасали се тако, да би их све, као уморне керове, могао тојагом помлатити – мишљаше Вуксан – поред свеколиког њиног наоружања.

А он не зна је ли више раздражен њиховим очијукањем или сашаптавањем; њиховим погледима мулвига и подлаца, дражи ли га више њино ћутање или режање? Једва обуздавајући бијес који је могао грунути незаустављивом силином убилачких нагона и мржње, као да га је потоњим капима снаге тако сабио, да му је постало тијесно у прсима и цијеломе тијелу.

„Што си дошо, Вуксане? Ће ћеш међу оволико пушака, јадна ти мајка?“ Као да се оћаше мало нашалити с њим Милош Ковачевић, који га познаваше многа љета прије.

„Знаш ти добро што сам дошо“, одврати му сталожено, у пола гласа, који казиваше да му и није сувише до шале. „Оћу да пуштите оно Крстово дијете да се врне кући, па ако треба и на суд нека иде, ради сам но да погине на туђему трапу... А није ми до вашије пушака колико да носите пракљаче. Но ми је најтеже што себе прозваste комитима и опоганисте оне мученике што су се овуда три године ћерали са Швабом... А тај што вас је научио да се и ви окитите тијем именом, тај је велики лупеж. Лупеж над лупежима! Јер тај краде и име и образ, и славу и част, и род и понос, и крст и свијећу. Тога се мого сјетити само Сатанаило. А јесте, комити сте таман колико је био Ферјанчић и његови шуцкори и шпијуни. Домиљели сте потајом ко змије кад је земља ослобођена и мир успостављен, те побисте ону ћецу на Цетињу. На Божић! Кад се мирбожа у име Христово! И то све ћаке са Велестова, с Чева, из Марковине, из Цуца, Љуботиња, Љешанске нахије – њих више од тридесет на једну гомилу. Све вашу

својту, све стричевиће, сестриће, одивичиће. И ви сте то назвали побуном! И тијем се зорите?! Кукала вам мајка!“

„Има међу нама и старије комита из времена окупације“, јави се Ковачевић.

„Има неколико лупежа што даве оне бабе и она група око Дуловића што су се сјампили са Растодерима, а били су у дослуху и са Швабом све вријеме. Није их нико диро док су ове праве ратнике око Влада Змајевића, Кршикапе и Чечовића Швабе тријебиле и њихове фамилије затирале, па кад се све стишало и нова се држава створила онда сте се ушуњали ви као наказно изобличење оних мученика и хтјели сте се приказати као некаква њихова жалосна замјена.“

„Знамо ми да си се добровољно јавио на Скадар и да су те врнули јер си с пола живота“, умијеша се Миле Миљанић из Велимља. „Друкчије бисмо ми с тобом разговарали да нијеси сакат још од ћетета. А Муја нијесмо силом нагонили, но је сам приступио. Како и сам знаш, њему су Петровићи ујчевина и стало му је да врне Краља. Ако ће те он послушати, ти га води. Но ја не знам ће је!“

„А да те Мујо слуша, он би ти први река да држиш језик за зубима“, дотури Милош Пејовић од Цетиња.

„Чусте ли ви, људи, шта нам рече!“ огласи се Миљанић. „Да је било десет жена, нека би му одговорила. Е баш смо ништа људи.“

„Све је право казо“, гласну се Милош Ковачевић. „Знам ја добро ко су били комити: они су се дигли против Швабе и бранили народ. Дружина око Влада Змајевића, Мига Кршикапе, Вида Ђуровића и браће Војиновића из Жупе, Милоша Чечовића и Радосава Микића... Они су бранили нејач. Правили засједе и разагонили швапске патроле, ослобађали таоце, крили се по пећинама. Док сте се ви бањали у Гаети – све други и други дан – њима

су цвокотале кости у леду и снијегу и дан су претурали с кором љеба, још ако је тога и било! Они су газили намете да би умакли пођерама и ударали на цијеле швапске постаје, док сте ви ишли да бећарите у Јеленином крају и да прангијате по механама!“

Одавно је Ковачевић био киван на Распоповиће и Пејовиће и оба Вујовића, јер су све који су доцније приступали њиној групи, или имали намјеру да приступе, гледали као уходе и шпијуне. А ни Милош се није дао лако зауставити но отоврже из једне канице:

„А онда сте се довукли шутке и на Цетиње и запуцали по ђацима и то вашој својти, племеницима и сололељебницима. И то на Божић! И онда вас је тај кучак из Гаете, тај Долчи, ко ли, научио да се и ви зовете комити. Како би неко у будућности реко да сте били једно. Види ти пасјега малуката! Јесте таман онолико колико су комити они Ферјанчићеви шуцкори и сам Ферјанчић. Ви сте швапска позадина, а не комити! Сјећате ли се шта нам рече она жена у Буковици кад не могосмо провалити у кућу јер имаше тврде засуне и пријеворе на вратима:

Комити су били јунаци, а ви сте јајаре и олош.

Лијепо се изразговарасмо с њом, фино нас је почастила иза замандаљених врата.“

Одступи неколико корака па додаде као за себе:

„Цабе јој је пријетио Башовић: *Лај, кучко, платићеш!*“

„Каква дружина?“ чуђаше се Вуксан, стрепећи кад ће повадити ножеве и насрнути један на другог. Или на њега.

Али како су се лако „споречкали“ тако брзо отурише разговор на другу страну и изнова се окренуше госту.

Вуксану се чињаше да су орни на подсмијех и да су сви усмјерили пажњу на њ, а да су ове препирке само увјежбане „чарке“.

„Носи ли левор? Прегледај га!“, опомену Саво Распоповић брата, али се овај не помјери.

„Ма дајте чоеку ракију, да прова ову нашу“, обрати се Пејовић друштву.

„Мислиш, од оне слане?“ погледну га млађи Распоповић.

„Ми можемо сваке!“ умијеша се Миљанић.

„Маните се лакрдије, момчади!“ обрецну се Вуксан, „но ми реците ђе је Мујо?“

Очијукали су и загледали један другога, све нешто мрморећи, све се правећи да ништа не знају.

Онда му рекли да је Мујо отишо од њих, да држи бусију у Облој глави и надгледа цијели крај, па кад му се учини да доље окуком иде патрола или џандари, он их почасти.

XIV

МИНУЛИ ДАНИ

„Ведро!“

То је била ријеч на коју се пред Башовићем отварао модри небески вир прошаран ројевима злаћаних звијезда. Изгледало је да су неке савим близу; трепериле су јасне и блиставе, а међу њима су се издвајале оне плавичастог сјаја.

Небеса су се цаклила, и већ је осјећао дах Разврша, лакоћу и ширину планине, на којој је добијао крила.

Осјетио је оно пријатно затезање у кичми и удовима, у свим зглобовима, у вратним пршљеновима, праћено дубоким удисањем уз вучји зијев, иза којег би услиједило подрхтавање. Све рјеђи, бивали су ти часови дубоког и

здравог сна иза којих би услиједило ово буђење с протезањем и дубинским дрхтајима праћеним уситњеним дахтањем сличним јектању.

Као да се тијело спонтано ослобађало страха и гњева, уступајући све то равнодушној земљи у коју се све излије а она остане чиста и непромијењена.

Некад је у дјетињству чуо да се тако расте. „Погледај, ја још растем", шалио се сам са собом кроз стегнуте зубе, протежући се уз сласно затезање мишића, тетива, крупним гутљајима грабећи јутарњи ваздух. Иза овога је долазило неко једва примијетно, али блажено, клонуће, да би се тијело опет затегло, као да је спремно да одскочи, и само од себе крене. Свако је буђење праћено осјећањем несавладиве снаге и здравља. Да може издржати немогуће и да никад није употребио ни половину своје снаге а некмоли до крајњих могућности. Вјероваше у своје здравље и знао је рећи да ће, ако се некако избави из ове вртутме, прегурати стоту, као од шале.

Од старине нас памте по доброме саставу и чврстој грађи. Ко кад се каже: „Оно је Башовића кост!" Тако подсјећаше сам себе, будећи се под јелом.

У тренуцима предаха, Башовић призиваше сјећањем дјевојку с Пивске планине, оне године кад је пољера била најжешћа и кад је стигао глас да су ухватили Биберчића. Бјежали су од Бијелих пољана преко Јасенова поља и Војника, па преко Ивице ка Језерима, али како су од Његовуће чули плотуне, врнули су се ка Седлу и источном страном Дурмитора сјурили се ка Пишчу. Изнемогли од умора, гледаху да се свале крај прве сувоте, само да их не затекне ноћ на отвореном.

У сутон се нађоше пред колибицом ограђеном жиокама, а неколико младих јела унутар ограде додавало је пријатном, уредном изгледу планинског станишта. Као

да их је очекивала, појавила се дјевојка с бокалом хладне воде и путијером.

Преостала четворка, са Распоповићима и Вујовићем, чекала је иза кланца уговорени знак за случај да се претходница нађе у засједи.

Башовића некако нагло прође жеђ. И Миљанић и Ковачевић попише по двије чаше на душак, што њему даде времена да непримијетно осмотри ђевојку, да поврати дах, да се наслади изненадним призором.

„Е, Бог... ти... помого... ђевојко..." изусти Миљанић, хватајући дах иза сваког гутљаја, па пошто искапи путијер, замало да се загрцне, врну издах, али ограби да заиште још један. То исто, али ћутке, дубоко у себи, понови и Башовић, и не помишљајући на воду.

Са истом халапљивошћу и Ковачевић сасу два путијера, што Башовићу даде времена да непримијетно пропрати све покрете, и чињаше му се да је сваким погледом дирнуо најтананије дамаре њенога бића. Учинило да га је трајно прошла жеђ и да је с њега спао сав умор, и да му тијело прожима нестварна лакоћа, да би сад из једнога ипца могао на врх Дурмитора па опет назад, само да то неко од њега заиште.

„Печени смо били!" правдао се Миљанић као да је овим бокалом воде спасавао живот и себи и друштву и као да се уједно правда за необузданост.

„Како не бисмо били? Мени је све мокро испод торбака и пола ствари у торбаку!"

Чинило му се по њеном гласу да једва савлађује и слама неки унутрашњи пламен који би могао да је избаци из равнотеже и да је у тој суздржаности и очигледном напору да обузда нешто што се из ње отима и да је то оно што га још више подиже, те му се чини да лебди или да стоји на облаку.

Потревило се тако да је имао на себи и бомбе и левор, као и два сјајна реденика. Чинило му се да га краде погледом између питања оне двојице.

Опазили су то и они, а сјутрадан у одласку открише се:

„Могли смо и ђевојку повести да имамо куд с њом!“ кад су одмицали навише ка Тодорову долу, испод Пруташа.

А он би се најрадије курталисо цијелога друштва и сам отишо настрану, или се вратио оној ђевојци па с њом започео неку причу испочетка.

Сад је гледао да приволи млађега Распоповића да напише писмо Радојки.

„Нијесам доша амо да теби пишем писма, те Радојки, те Станојки, те Јованки, те Стојанки... А ко ће их њима прочитати?“

„Напиши их ти, имаће ко прочитати!“

„Шта да им напишем?“

Башовић се мислио.

„Шта да напишем?“ припиткиваше, све жустрије, све пакоснije Распоповић.

„Напиши *двије ријечи.*“

„Које *двије ријечи*?“

„Па, на примјер... напиши... напиши: *Долазим зором!*“

„Па то можеш и ти, на танкој плочици, па је фрљачи онамо к њој, ако нас пут нанесе поред Бијелије пољана. Гађи у кров, наћи ће она.“

Обојица оћутнуше, а Распоповић послије паузе настави:

„То ти је лакше него да писма носимо Драшковићу, а он да их предаје Јовани Пунишиној с Вучја, па она кад крене да продаје кртолу у Нишић да их остави код фотографа Костића из Жупе. Или да га носи ковачу Салку

из Подгорице, ако би носила да клепа сјекире. Морала би му оставити и за марке, и још да пази да писмо ко не распучи. Бог зна каквијех ризика има докле писамце не преда ономе коме је послато.

„Е, знао сам ја, још у Гаети, кад сам те оно пита за вапор којим бих до стрица у Америку мога стићи... Знао сам да ми је закукала мајка – кад сам спао на твоје поштење и твоју памет!“

Бивало је, нарочито ако су минуле ноћи пили вино, да му буђење огркне грижа савјести, праћена тежином у души и тијелу, која га је наводила на погане мисли, и знао је да је брзо устајање и помјерање у простору прије-ки лијек од тога, да му се ваља маћи с мјеста. Мишљаше понекад да је ово мјесто собом погано и треба га напустити, а онда ће она мора и сичија сама отпасти као прашина, или као мела покупљена код млинара у воденици.

Но, понекад би се опет навратило исто осјећање, подмукло и дубоко стало би да се гњијезди у прсима и да га тишти.

Понекад му се чинило да су у њему двојица. Један је говорио: *Не допуштај да ти се у души настани зловоља и она грижа што пара цијерице, па да ћеш све сатријети и прегазити. Највећи је злочин према самоме себи.* А други је говорио: *Одступи! Повуци се. Боље ти је просвирај себи главу, него да заплакујеш нејач. Ко ће надјачати цијели свијет?!* И тако су се та двојица све чешће рвали у њему.

Лежај се састојао од дебеле вреће, положене преко постеље од папрати, и јасно свједочаше о његовим немирним сновима. Сукно вреће бјеше се као под ваљалицом умечило и пустило рудеж што се скружао у ковит, попут онога вртлога што га вјетрови праве у рунастом

ткиву облака, а испод вреће сасушени струкови папрати, самљевени у прах, казиваху о бесаној ноћи и сичији која га гони да се врти, о ноћној ватри што га обузима и осваја.

Али, спуђен узловима празновјерица, смршен рђавим знамењима из којих ницаху клице новога страха, утонтан кошмарним сновима и поганим гаткама, осјећао је како му копни кураж, а снагу прождире стрепња. Како нестаје његово прегнуће и како он више нема онај крепки корак лакца, који је спреман латити пушку и у по ноћи, од чиста зора, напустити конак и осванути на неочекиваном мјесту. Преморен засједама колико и издајама, присјећао се младости и раних дана хајдуковања, кад се сваке бољке те врсте ослобађао идући јој у сусрет, пресрећући издајнике и шпијуне, или бушимице у срце засједе која би се, отупила од чекања и опреза, сама нашла у клопци.

Бануо би јој с леђа као вук, разјурио завјеренике, те им засвагда избио из главе замисао о сличном науму. Разумио је, за све те године, с којом се лакоћом и како неосјетно прометне вјера у невјеру, како од поуздана јатака и вјерна пријатеља постане опадач, доушник, ухода; разумио је да су и његова чула отврднула, да немају ону танану осјетљивост, ону прозорљивост и инстинкт, када су могла наслутити далеко клијање погана наума, ковање завјере или припрему издаје.

Увидио је да су јатаци посустали и омрзли на њ учесталим препадима жандара, упадима у пола ноћи или у глуво доба, пред прве пијевце – ријешио је да се одметне и издржи колико може, па да на крају за себе приштеди посљедњи метак. Сморен несаницом и оним спавањем *на једно око*, умором и глађу, снивао је о мирном крају у топлој колиби, уз фуруну и добар дрвљаник.

Али метак освете увијек стиже рано, па нек је и у посљедњим данима живота.

Сад му се чинило да га насвајају сопствена поганства, злочини и пасјалуци. Мало је ту било јунаштва, и сјетио се: није му силазила с ума она баба с Вилуса кад га је упитала: „Колико је ту на тијем зупцима Турака и јесу ли то све наши које си побио!“

Долазило му је стога да сам себи просвира прси или главу, али рад је био још јада починити, још некога *оладити*, још некоме угасити огњиште, утулити свијећу.

Па је режао као бијесан пас, као гладан курјак који осјећа како се обруч савија и како је све мање простора за одступницу. Краљ је мртав, а нико други се не јавља! Није се, вала, ни он јављао и сами Бог зна је ли икад помислио на нас. Али ето, ми смо утувили да је то *наш* Краљ и да нам ваља за њега изгинути.

„Ено, чини ми се, онамо испод Осоја, неко иде. Рекао бих да носи жандарску кабаницу. Ај да га малко погледнем низ цијев“, рече Башовић.

И погледну га низ цијев.

Пра̀шти пушка као гром: пуцањ се просу увалом, као да се сурва у понор и нестаде, па се одоздо освјежен и једак врати уз Осоје и заврши као грмљавина у литицама.

Онај путник се усправи. Јекну као рањен лав – планина се проломи. И сруши се.

„Ко ли је био, валим те Боже?“ упита Миљанић и зијевну гласно.

„Чуће се!“ рече Башовић репетирајући пушку. Избаци фишечину, па угна други метак у цијев, подиже лептир кочнице, па се окрену на бок, и заспа.

*

„Ово је четврта година како калисамо и бјежимо са Таре преко Тепаца и Мале Црне Горе до Пиве и Гацка. За ових пет година нијесам двапут коначио на истом мјесту...“ присјећаше се Башовић.

„Чарапе су ми у Синьавини, а гете у Цуцама. Џамадан у Лукову, а трамболос у Требијешу“, жалио се Башовић јатаку Драшковићу, оне ноћи кад је бануо у Шћепан до.

Драшковић га је пажљиво слушао и савјетовао му да проведе ово вријеме у топлој кући.

„Ако мене питаш, пригрни се том кабаницом и спавај. Долазе дани кад ће се све мање спавати. Па ће онда наступити вјечни сан.“

„Чујеш ти оне кучке, шта лану? Е, да нијесам уморан, да ме није освојио сан, бих га слатко излемо, али неће бити доцкан ни кад се пробудим“, мишљаше. „Но ћу, бојим се, заборавити да га излемам ујутро!“ упозораваше себе прије но ће утонути у сан гушћи од катрана.

„А, вала сам се наспаво као ниједан мајчин син и промијенио конака да би ми на њима и Господар позавидио: спавао сам на прућу и врљикама; на подинама листа и у пластовима угријаног сијена; на таванима, у атулама, међу чабровима купуса, у пуљавој отави; у сјечини, на коњској вушкији; у оставама, на врећама непране вуне; у воденицама; на пантама...“ Сад је, грезнући у сан, мислио како се с лакоћом сјенке спушта кроза све те лежаје, ка некој основној, непромјењивој постељи.

„И на полама, на коњским шегама и покровцима; на врећама, на раздртијем чувалима; на арарима, на стељама и на љесама; на вратима, на кућицама шаше, на сијенским подинама, у појатама на старогноју, код воденичкога кола, на врећама жита, у клачинама и пећинама, у

коњушницама и псећим кућарама... Ће ме ноћ сколила и сан савладо. У лисницима, испод јела, у извалама, крај споменика... И свуђе ми је било милије но у букагијама. Зато ми се она прича о Чечовићу не смиче с ума, и радо бих се мијењо с њим. Ех, да је мене задесила таква срећа!“

„Никад не знаш кад ће загрмљети, кад запраштати. А све са једном мишљу – да врнемо Краља. А Краљ под земљом! Да врнемо Црну Гору! Па, ето је ће је и била! Што би ја акô и калисо због његове круне, ако њему није до ње? А његови синови и шћери поситани по свијету. Само нас тридесет ајмана, тридесет диванија и страшила аљидамо, тумарамо с краја у крај Црне Горе, не бисмо ли јој повратили Краља и част.“

Неочекивано су га, без јасног разлога спопадала сјећања. Помислио је да му она враћају остатке потрошеног стида. Лежећи ту под јелом сјетио се кад га је отац послао у Шавник да купи шаку клинаца и двије плоче коњске.

Да се држи пута, рекао му је, довешће те право у Шавник. На најширем мјесту тај пут не бјеше шири од неколико стопа, али га отац упозораваше да ће видјети дубоке провалије кроз које се провлаче ријеке, а ту ће се састављају, на прибрежју изнад широке луке, један грумак кућа. „И ту ћеш“, рекао му је, „видјети једну високу јелу, а радња је одма под њом.“

„И немој да ти се омакне да погледнеш на туђу вођку!“ Пред снагом ове наредбе ишчиљела су и замаглила се сва ранија упутства, само је негдје као у измаглици остала ријеч *пут*.

Тада је имао седам година.

Нашао је и ријеке и мост и јелу и радњу – само је Шавник негдје ишчезао као утвара. Или га никад није ни било. „Бога питај ће је тај Шавник да ја одем к јели“, тјешио је сам себе дјечак.

Прво су се наметала оку долазника два фењера на гас, оба неисправна, али им из неког разлога Зековић није спуштао цијену, па двије лопате, гвоздене – једна, знатно зарђала; задесила се поред џака соли, провалила га, а со се осветила нагризајући је. Уво јој у плаво офарбано тамо ће се насађује.

У посебној полици тегле са неколико воћака насликаних на згужваној наљепници која се квасила и сушила више пута и с тим су ишчиљели изгледи да ће јој се икад повратити првошња боја и јасноћа.

У кашетима нешто налик свињској масти, а из једног кашуна допирао је мирис свјежега гвожђа, опор и кисео. У њему косачких чекића и наковања, па гвоздених клинова за разбијање трупаца и својака. Боце ракије са ликом весељака усуканих брчина, који наздравља осмоугаоном чашом од дебелог стакла. Ливер и кантар с боланџом. Дугачка црна кобасица мирисала је дражећи псећи њух да су се већ код јеле облизивали, балили и потиштено скичали.

Било је у радњи још свакаквих гвожђија, врећа и алатки: ту је гвоздених вила, у плаво офарбаних петица, коса, сјекира, трнокопа и свуд иза банка – на гредама и дирецима висе дењци опанака. А иза њега још једна одаја препуна свакојаких ствари.

Имаше у њој и орме свакакве: ту су колани, узде, кускуни, улари, оглави и баксе клинаца. Види се понека налча а има и чешагија. Као суве смокве, плоче су наврзене на дебелу и круту жицу, а подаље висе припони с гвозденим кочићима. Има и металних кутија у којима је маст за седло, а стакмили су и фино опшивене шеге од ваљане пустине. Видио је и гвоздени самар без стеље, какав никад, ни у лудилу, не би ставили на своје коње, јер би им часом направили садно.

И на првом диреку од врата, која иду у ту одају, виси дудук саламчине дебео као колац стружњак, а дужи од једног лакта. Зековић је силесија: стомак му удара у банак, брада му наједрала и прогрушала, а очи велике и крваве. Па кад му неко нешто иште, он све додаје сједећке, а кад се заокрене ка оној одаји, само узме бритву и откине паламар од оне саламе, која мирише на папар и свакојаке зачине. Бритву забоде у онај јелови дирек, па онако преко залогаја стане да рачуна све шиштеће и сопћући. Најпослије купцу дотури неки биљет, који се у његовим огромним натеченим шакама још смањи и стањи као нешто посве безвредно, што смјеста треба бацити и заборавити.

Сву ту силу ствари разнесе свјетина. Опанке издере, и маст поједе, а виле гвоздене и сјекире се излижу и потроше – и на земљи ничему трага не остане. Нестане и људи, који су све то некуд развијали, или су воде однијеле, или је ватра сагорела. Остану само облаци и хука у пустим бобијама.

Свему се утре сваки траг, само орљају врела из црних пећина, кад ударе газапи и страшне плиме.

Има дана, кажу, кад Зековић и по два таква дудука истеше до подне, толико се навадио на папран мрс, те се од тога тако убамбречио да никуд собом не може сегнути но је све тромији и скоро непокретан.

Чим је угледао Зековића, пито је: *Има ли седмице?*

„А, чи си ти, мали?!“

„Седмице за првије ногу.“

„Немамо ни за првије ни за задњије. Но не рече ми чиииии си!“

„Ја сам Крста Ђорђијева.“

„А, Крста Ђорђијева!“, провуче кроз нос Зековић као да се нечега сјетио.

Некад давно – кад су се враћали из четовања и похара – неки наш... (а знамо добро који је то био наш) некакога њиног ударио је осебачке тилутом јатагана бјелокорца па је тај од те болке умро. А било је то себеш ничега. Наши су велики мал плијенили па кад су се уз Тмушиће враћали, закучили, приликом, и њино једно шиљеже гаљче.

А тај њин, некакав Срдан, загаламио и заромио и нанио га врагі баш на нашега Новицу, који је био нешто косан и врлетан па га онако преко руке отресо... И дан-дањи они то памте и пувају на нас.

А својта им је кажу... од њине је одиве баш онај што држи магазу на Буану...

„А, клинаца?“

„Немамо ни плоча ни клинаца“, одговара из дубине спремно, с неком пригушеном јеткошћу. Самоувјерен и здепаст као да му рамена нарастају и хоће да подупру завратак и да се споје с њим. Онда сегне цијелом масом свога тијела и заједно са столицом примакне се уз дудук, па сијече паламар и спретно тура у уста. Па ће преко залогаја:

„И неће их ни бити! Све је црклo. Фабрике не раде. Оће рат!“ Поново је умотрио нове низове опанака као дуванске листове, па неке сјајне канте. Мирисало је на лим и карабоју, на фрешку тенећу и фарбу којом су премазане уши на палама и вилама, на маст којом се мажу алатке да не рђају, на нове припоне и оглави коњске, на ленцуне и таваје какве су Каравласи доносили – а из свега тога металног базда издвајао се мирис његове саламе, пробијао се и клапио за нос, мамио, изазивао, као нешто ново и непознато.

Нагло је истрчао и окренуо пријеко, ливадом, да осмотри није ли погријешио. Али све је било ту: и јела и продавница и ријеке... И то је тај један једини Шавник?

Опет је застајкивао, питајући се:

„Може ли бити да је ово Шавник?“

А онда је спазио шљиве. Убрао једну. Па још једну. И заувијек запамтио то име: Шавник.

Планула је међу њима притајена мржња, сјећао се Башовић много година касније. Носили су је, наслијеђену и сачувану, у основном памћењу крви, посисану с првим капљама млијека. Расла је та омраза с њима, трајала у њиховим нејасним намјерама и сновима, без објашњења се успављивала и будила, тајила у свим њиховим ткивима. Обострано.

Све бјежећи од мрака, спотичући се низ ривоточине, засаде и стопнике, с камена на камен, све узалудно бирајући станце... Камење се изваљиваше и котрљаше, или би га ударило по чланцима, стизало по петама, одирало по глежњевима и тако га сустопице гонило наниже врлетима, докле опази кров куће како тоне у таму и намириса дах огњишта.

Свијетла линија између врата и прага казивала је да је упаљена лампа и да га дочекује соба испуњена блаженом топлином и питомином кућног гнијезда, зачињеног мирисом тек спремљене вечере; да ће пред укућане изручити причу о своме подвигу прије но оде на починак и падне у сан.

Сви су му се кораци још једном сустигли и окупили, а стишана звоњава у ушима, као с другога краја свијета, и тихо шуморење крви слијегаху се с густоћом сумрака, с оном сврабежном одрвењелошћу удова, са умором који пристизаше у згуснуто осјећање повратка. Силазио је пречицом низ Брегове, врлетним путљагама низ Прчовите стране и дрозгавим качаницима, вујајући се шодером, спотичући се и посрћући у првомрачју, утрнулих чланака, ужежених стопала.

Сад су га све чешће походиле овакве успомене, јер му се сваким даном чињаше да му се невидљива омча, тања од паукових нити, али нераскидива, обавија око грла, око свих његових одлука, и да га дави; да се он из тих путила никако не може ископрцати. И свак му је био крив, а нарочито држава која их спочетка није устављала но су били пуштени у сампас, и као да им бјеше дозвољено да чине шта им је драго, или чак као да бјеху подстицани на то.

Касније, у неки зли вакат, и држава је нешто почела предузимати и појачавати жандарске патроле и поћере. Али одметници бјеху поткупили команде жандарских постаја и прије напада на њих обезбиједили предају оружја – па их ови бајаги нападну, а они им предају све до последњег метка.

Једном их је пречицама преко Дубочака и Вилуса провео Миле Миљанић и ту се, насред пута, сударише с неком бабом која не шће да се уклони па је ћушнуше.

„Погле ти ове бабе", рече Ковачевић, „ове су вам бабе изгледа најбољи јунаци!"

А баба ће:

„Е, од такије, јесмо!"

„Немој, баба, да ти проврзем језик кроз вилице, па да ти га закатанчим, па ћеш знати шта ћеш жевкати!" одбруси јој Звицер.

„Е велико си знање научио. И тебе ће, не бој се. Проћи ћеш исто ко и онај Биберчић. Неће ти рецку уписати, но ће те клепити ко пашче."

„Ма, муч, кучко! Знаш ли ти ко сам ја?"

„Ко гођ да си, нећеш споровати с таквом памећу и таквим поштењем!"

„Ма, слушај ти, кучко!" викну Звицер и акну к баби да је сможди, но га Миљанић заустави.

„Ма пушти женетине, остави се баба, Петре, кумим те Богом", умириваше га Миљанић.

Кад се и Распоповић појави с друштвом на старом коначишту, у Шћепан долу, код Станка Драшковића, из једнога ипца крену препирка и свађа.

„Што нас уведе у ову кланицу, срам те било, Мујо Башовићу!" разгоропади се Саво Распоповић, па загрмље још јаче:

„Мога сам стотину пута паметније погинути, и ко јунак, да ме ти не навлачиш у ову ступицу. Да сам умио склонити ово дијете, да има ко огњиште одржати, но и њега на твоју ријеч доведох на погибију."

Осмотрили су пушке и сад оне више нијесу подјаривале јуначки полет нити оно самопоуздање као раније. Напротив, дјеловале су као бескорисно оруђе, као батине, које би најрадије одбацили и голоручке изишли пред стрељачки строј. Но оне су биле ту и на кундацима су се још могле распознати црте које су урезивали сваки пут кад је оружје раставило некога са свијетом.

Саво се морао сјетити оних војника у возу код Вирпазара и тада су, сем њега, сви од његове дружине на кундаке „уписали" по једну рецку. Урезивали су их бритвама у часовима предаха и доколице.

„Па што си долазио!" издерао се Башовић. „Колико сам добро мислио себи, мислио сам и теби! Питао сам и ја. Нијесам од јатака имао никакве вијести о кретању џандарских патрола нити војних чета. Били су сакривени, па све да су и шћели казати, нијесу знали. А изгледа да је Вукашинов летећи одред раније свима дао до знања да држе језик за зубима. То сам осјетио код свих. И Драшковићи су осјетили да се нешто крије, али ништа више од тога!"

„Није ми због мене, но поведох брата на кланицу. Мого сам га сакрити и оставити на сто мјеста од Чева довде. Имао сам у Богетићима, најмање петину, да га крију

још педесет година. Прошо сам Будош и – кад смо Царев мост прешли и кренули амо к Требјеси – наш ми је чоек казо да смо прошли испред цијеви двије чете, да су нас све могли поскидати но су чекали да виде ће ћемо. Да им је наређено да нас пропуште, па да нас сколе кад будемо наједно. И дозно сам да је цијели Никшић са три обруча опасан. Па да крила имамо, не би перје изнијело меса. А ти да си од љетос овђе и да о томе ништа не знаш, то не могу вјеровати! А ти још сеириш и пијеш рујно вино."

„Вјерово не вјерово! Мени је моја кожа милија од твоје. Да сам ишта знао, ја би се први сакрио. И кад сам ти поручио да је безбједно, рекао сам то на основу тадашњег стања. А стање се мијења за два сата ноћи. Чете су се окупиле из више праваца и примицале овоме мјесту као и ми, као да су у договору с нама и овђе опасале обруч. А што пијем рујно вино?! Пијем за свој ћеф, лакше ми је тако. Па попиј и ти, да те прође сичија, а ако си јунак, ево можеш одма погинути!"

XV

НА БУКОВИКУ

Сви добро памте да је око ове кафане била најгора ћеранција оне године, за вријеме Швабе, кад је Милош Чечовић ослободио комите.

Тих првих дана окупације пронесе се глас да је неки момак из Мораче, запослен као чувар на швапском затвору, на своју руку отклопио тамницу и пустио групу комита који чекаху посљедњу уру да буду повјешани под бедемом града Никшића.

Е, тај Чечовић, име му не погинуло док је српскога имена, ријеши на своју руку да поломи засуне и прије-воре, те да отвори тамничка врата и пушти из букагија све засужњене, па сам, и пред њима под оружјем, у цик зоре нестаде у планинама.

О томе се и овога јутра причало, а започне као случајно, узгредним питањем: *Је л шо оне іодине кад онај Чечовић...* па се она главна прича сметне и отисне убанду као споредна, а „споредна" опет постане главна.

Пљусак се сручио нагло и потрајао. Подигао је уснуле мирисе и покренуо јасне знакове одлазећег љета. Дах борових шумарака, зановети и планинског сијена помијеша се с нечим што је подсјећало на укус дозрелих смокава.

Онда се завађа мрки облак од Острвице. Чињаше се свалиће се на земљу црном трбушином и разлити у сами потоп; стаде јечати у брдима, а поче литва. За трен ока хукнуше потоци. Смрче.

Однекле из туана чусмо гласове.

Једва уплезаше страшила, аџаипи, привиђенија, самаштенија, ајмане, сметењаци... Немају суво ни под пазувом, улијепили се у мокре трање као да су из језера извађени.

Не знамо ко су ни откуда су. Мишљасмо комити су, а послије дознасмо да су они несоји са Смрдана и да гоне нечију трговину.

Линуше јазови и поточићи и покупише сву прашину и пљеву; све што је гажено, трљано, мљевено папцима, копитама, шапама, стопалима, уз помоћ врелога сунца и студених ноћи: здробљене сламке, крунице и латице цвијећа, трину и борове иглице, сасушене чашице, заперке и стабљике горског биља, мрке брабоњке, округле и ситне као ђинђуве, сасушене и здробљене листове чемерике,

љуске шишарки и овојнице букова жира... Вртложећи их у малим понорима и вртачама или се уливајући у веће поточиће, па даље у доље, заравни и долине, или ка јаругама, јамама и понорима. Све што бјеше собом лако заковитла се у мутном вртлогу, те си у трену могао распознати седефасту унутрашњост сасушене и располовљене мауне као и чемушину црнога лука, осје овсеног класа или пљеву ржану. Никад ти не знаш шта је све на земљи, некмоли шта је у њој! А како да знаш шта је чоек? Ма то ти је најзагонетнија живуљка под капом небеском!

У вртачама и понорима могло се виђети како се ствара удубљен вирак и како се вода сама од себе врти, а по њој, површином у круг, покупљена пљева и све што је вода дигла. Све ће то остати рубом вртаче као на цједилу, чим вода оде својим путем. Све на овоме свијету има свој пут.

Исто тако се врти и суво лишће и све што вијарак подигне са земље, само се тада створи купаста ваздушна чигра и креће се на невидљивом ослонцу по ливади, као да је каквом нити везана за небо.

На крају, открили су људи да се све на земљи непрекидно врти и да је све у великом васељенском витлу, завршеном космичким вјетровима.

А да су се памидоре пршиле око пијачних банкова, могло се дознати по очевим цревљама: док сјахује с коња, правећи преко ункаша и коњских сапи широки лук лијевом ногом, док десну још држи у стремену. Овим замахом сјахивања, који је одговарао оном при узјахивању, довршавао се његов трговачки подухват и у недјељама које су долазиле слиједиле су приче о чудесима с великог путовања. Зациментиране у остацима говеђе балеге са сточног пазаришта, у шарама нових ђонова, бљецкале

су одонуд сјеменке згаженог поврћа најављујући непознат мирис града. Нешто се отрло из зупчастих резбарија са ђонова од жућкасте гуме, о узенгије, али је јасан доказ о његовом проласку кроз пљацу – осим лубенице и грожђа спакованог у ковици, да се толиким путем не згњечи – био и овај.

Неколико дана касније исте знаке могли смо запазити на баканцама повратника са Скадра, а носили су их само командири.

Прсле лубенице су одавале дах посебне свјежине и љета у питомим и плодним мјестима.

Пљусак је давао свему једну додатну свјежину у којој су се могле разазнати јасне разлике међу новим, потпуно непознатим мирисима, па је и присјен дуванског дима доносио особитом јасноћом и благоугодним дахом.

Грмјело је по ободима вароши и у планинама. Час далеко горе, у Ћеранића гори, или још даље, иза Крновских главица и Острвице, око Војника и у Гацковим гредама, час близу негдје, око Главице требјешке и око рубешке цркве. Најприје затутњи из даљине као да се тамо далеко негдје сурвавају планине, па хука и ломљава све ближе долазе у силовитом залету, а с њима и нека космичка сила, која ће рикнути страховитом жестином. На часак се учини да је завршена ова канонада и да је минуло најгоре – кад се из тога тутња издвоји жесток прасак, танак и једак али силовит, да ти се учини како ништа неће остати у једном комаду и да ће здробити и најстаменије стијене, најтврђе гранитне брегове сасути у прашину.

Само би планула свјећица бљеском неиздрживога сјаја, а за њом би услиједио жесток прасак као да се цијепају сама небеса. Иза овога би плинула нека свјежина, у којој се могло разабрати мноштво познатих мириса, који

би се на часак издвојили засебни и јасни, као, на примјер, дах хајдучке траве, помијешан с дахом пелина, смиља и враниловке и оне прашине наталожене крајем џаде, или по лишћу ситногорице, што је пружала гране ка празном простору изнад пута, а које су доцније чешали коњски товари поткидајући је и правећи полукружно засвођену надстрешницу од зеленила, понад пута. Све би се одједном згусnуло у сјетан дах долазеће јесени. На крају би повјетарац донио троми и млаки дах сагорелог гарбуна одоздо са градског пепелишта, и он би надјачао и отиснуо све оне раније мирисе, све док пљусак не би додао јаче или пирнуо вјетрић с Будоша и онај опори воњ угља отиснуо на другу страну.

По томе се Шалета, у далекој туђини, у Навијорки, најдуже сјећао Никшића.

О Павлу Цупари зна се понајвише из Шпирових прича. Он је као сјен: само прође у неко доба кад никога нема у кафани, и проспе за собом новости. Кад се окупи друштво, Шпиро прича да је и јуче туда прошао Павле и казао како је у Никшић дошла самоходна машина. Она се сама собом креће, преноси Шпиро вјерно сваку Павлову ријеч. Управо, чоек у њој сједи. У почетку је био неки Швабо, а сад има један наш, ту, из Броћенца, те зна. Он управља. Ту је вјештину знао од раније јер је био предвиђен да буде помоћни шофер Краља, но, како овај утече у Италију, а остави Црногорце наиндивил Шваби, тако и овај шофер с Броћенца остаде без икакве улоге. Али му се срећа осмјехну кад се стадоше повлачити Аустријанци остављајући за собом све што је батал.

Квар је, по свој прилици, изазво овај што је сад вози. Он јој је знао сваки понат, сваку виду и чанчицу још док је била исправна па је марагун знао шта ће ргнути и у шта џарнути да машину онеспособи.

Тек кад је Шваба одмакла, он је стао око ње шингати и она је у један мах затутњела, мени се чини живље и јаче но док је била у Швабе.

Свеједно, морало се испитати како влада вјештином и прошао је неколике пробе прије но је у њу сјео. И он је по жељи окреће и уставља без по ријечи. Нема ни *Ојст-ам!* ни *Јооч!* Ни: *Устукни, Бјелоња!* Но само упре на одређено мјесто и машина: таааааак! Станеее! Слуша га ко да је рођена с њим! Изагонио је оном џадом преко Лукова до Бистијерне.

Цупара никад не ита док прича, но управо мерачи: застаје, приждива цигар. Туче огњилом о кремештак, сикћу варнице па псује и проклиње труд што је повуко влагу и неће да привати огањ: *Ватра те саџорела! Ђаволи те џозобали!*, па кад ухвати варницу и поново распали труд, те приждије цигар, настави:

„Има за њега као посебна кућица са стаклима – да кроз њих види куд иде. А иза њега је кариволница, у коју можеш турити цијели дрвљаник Пушељића и још барем три џака соли и врећу брашна. Можеш колко оћеш! Чувал дувана сврг свега. Не можеш га претоварити. Нема терета који не може сегнути.

За њу треба џада барем два лакта шира од оне кариволнице коју вуче. А кад оће да се врне, мора бити ледина барем колико Савељино гувно. Може само по равноме и уређеном путу. Стоји на четири једнака котура, а ниједан није мањи од млинског камена у воденици љевишкој и све их гони машина изнутра.

Ова машина гори најјачи петрол што постоји у свијету и зове се *бензин*. И може сва да плане у један дим ако се њом правилно не рукује. Кад ју је изагно овај са Броћенца – мени се чини да се презива Перовић – ту на равној ливади оцрто је њоме пет круга и врнуо је у Никшић.

Све се мало на велико пело да види. Била је лонца какву Луково не памти.

Збуцаше се говеда и дадоше се ка Ћеранића гори. Стрекнуше козе. И овце се сасуше у један туљак. А само се чељад попеше на бистијерну – да гледају и сеире.

Здимио је с њом у правцу Никшића, а послије куд се ђенуо – ја не знам. Само је, онако у одласку, тако писнула свирена, помагај Господе, да је јекнуло до Журима и Млијечније брда."

Тако је причао Цупара.

„Барем је Цупара видио свијета, ако ми нијесмо" – укључи се Ђука прије но ће Шоле показати новчаницу, па настави:

„За те самоходне машине чуо сам још оне године кад су се регрути вратили са Скадра. Бијаху као јањци полијегали таман ту испод бистијерне и каживали су о тим камионима и еропланима, јер је код Скадра приказана најновија ратна текника" – вели Шпиро Радулов, газда кафане на Буковику, одакле се види пола Лукова, а кад је ведро, у даљини се могу назрети куле града Никшића.

А те регруте са Скадра је сам дочеко и дао им да пију. О свему су потанко кажевали, и како су Скадар могли отети и три мјесеца раније, но је неко намјерно отезо и намјештао их наспрам цијеви турскије митраљеза. Да су чекали да град опашу жицом кроз коју ће пуштити струју, па су из Беча чекали машине које ће ту струју дан и ноћ држати у високоме напону, па како се који од нас загна на жицу, намах га спржи и на мјесту остане бездува.

Знаш како ти је кад пред собом гледаш петнаест гладних момака, ратника, повратника, који су једва умакли жицама и турским митраљезима. Почеше помињати шта би који волио и ређати све што су икад окусили. А један вели да би у окрајак ражаног љеба ставио кашику

скорупа, а други, како би у ћасу трошнуо добро печена љеба урметинова и онда залио овчјим млијеком.

Поменуше како су прошли кроз варош подгоричку, и баш кроз ону турску махалу, и како су их, иза зидова, буле гађале корубинама од јаја и ругале се:

„Отесте ли Скадар?!"

Најпослије почеше хвалити бистијерну, како је мајсторски сволтана, и како је с доње стране утврђена и високим зидом осигурана. Није гора но да је Шваба градила, а кад Шваба нешто гради, то позна и онај ко никад никакве грађевине видио није.

Докле се једно момче од оније регрута издвоји набанду, па рече да ће сад на њу искочити.

Ће да искочиш, јуначе! Пјешке сте са Скадра – ни слане воде нијесте два дана, а зид је у висину колико и ти.

А он: „Смијете ли у зарок?"

Ма шта збориш, људски сине, шалиш ли се, збиља?

Он одложи пушку и спрему, одступи корак-два, па се мало зањиха, па се одапе као да га избачи нека сила невиђена и као курјак скочи на парапет! Исправи се!

Свијема се узе дах! Рекоше ми да је то по имену неки Бошко Келев, Морачанин.

„Виђа сам га и ја" гласну се Јово Драшковић с Гвозда, али се неочекивано огласио Тодор и обновио причу о самоходној машини:

„Била је једна таква дошла у Колашин чим нас је преплавила Шваба, па је Крсто Јованов спучио из Ускока да је види", настави Тодор, кога дотле нико није запажао. Некако је неосјетно ушао као мачка, реко је *Помоз боī, људи,* али је овамо била граја и сва пажња усредсређена на ону новчаницу од једног долара. Одбио је понуђено пиће, јер пара нема докле прода торбу крушака, но је свратио да приждије и да мало дане, па ће даље на Луково.

„И кад је стао да је загледа...“ – настави овај Тодор – „подвикнуо онај швапски официр на оне своје и наредио да и њега уђерају на камион, па одатле с њим у Нађмеђер. Пуне двије и по године остао је тамо и једва донио душу у костима.

„Е, барем се нагледао машина и свакаквије чуда у ћесаревини“, наруга се онај Прашчевић што је донио новчаницу.

„Е боме јес! Дошо је само кост и кожа“, потврди Тодор. „Видо се задуго, али никад више није био онај који је отишо. Ће да вјерујеш Шваби и Турчину, мајка ти прежалосна!“

У кафани се вазда у ово доба, око поднева, окупљају сељаци и размјењују новости. А уторак је посебно био богат догађајима, све се накарикало једно на друго. Дошо Шоле из Куљаве и каже да су код њих још прошле нећеље извадили кумпијер: „А код вас“, протури кроза смијех, „чини ми се, још ћета!“

„Извадићемо и ми наш“, вели Шпиро, тискајући палцем дуван у синсију и не погледнувши друштво за асталом, па настави једнако гласно, али као за себе: „Вадили смо га сваке године, па ћемо и ове. Таман док ви тај ваш скапулате“. Настаде подуга пауза као да је саопштио нешто што је очигледно, али се нико тако обичне чињенице не би сјетио. Јес, ваистину, сваке је године ћетô! Као да се сви досјетише.

„Не бих ја доље, у ваш крај, мого издурати ни нећељу дана. Једном сам био о Ђурђеву дне и реко сам: моја нога више тамо неће. Толико ме била освојила задува и нека посебна апа од низине и подбарна мјеста да нијесам мого данути.“

На то се Шоле мало одаљи од астала, па из џепа извади стегнуту шаку и тако стегнуту задржа је неколико тренутака. Потом је отвори. На длану се показа – згужвана новчаница. У ствари, нико и није знао шта је то, јер је никад раније нико не бјеше ни видио, али да су „неке паре“, слутили су.

„Ово је амерички долар!“ изговори значајно Шоле, исколачивши очи, као да открива најзначајнију новост од Сарајевског атентата.

Сви усмјерише пажњу на њега.

„Гледај шта ради!“ упозори он. Сад је онај малопређашњи израз радозналости и очекиваног чуда прешао у нешто неодређено и сва лица осјенчи израз недоумице, па и збуњености.

„Новчаница живи!“ – похита он да објасни. „Она се не да згужвати“, објашњаваше им Шоле. „Она тежи да се сама исправи, а ако јој ја помогнем, неће се опазити да је гужвана.“

„Она жжж... Дддд...“ – замуца Авдаловић. Говор му се претрго – од оне године кад је видио Каицу. „Е-е-но“ замуцао је, упирући прстом у правцу појате, гушећи се у сузама... Најприје му се бијаше сасвим узео говор, а ево неко доба, почео натезати да проговори па сви гледају да му удовоље. Најтеже му је казати *Да*! То може да потраје таман колико Вулети треба да уз гусле испјева пјесму о женидби бега Љубовића. Сви, на крају, једва дочекају оно „а“, које казује посљедњи дамар живота, тичји писак. Али нико не воли да прича више од муцавца. Као да сви то знају, толико су стрпљиви да ишчекају док му се с врха грла отме тај кратак писак. Ej, да се њему дохватити гувна ће се окупљају краљеви, шенатури и народни посланици! Шта би било с нашим брбљивцима и блебетаљкама! Само да се муцавцу очепи писак. Али, то једном у вијеку бива.

Саме од себе, намјестиле се једном згоде и погодности кад је Бато изговорио цијелу реченицу. У који дан

и који сат и који минут је била мијена и у ком положају тога тренутка Сунце. Шта је открио, а шта заклонио реп Халејеве комете; докле је одбио заладак од Ћирове пећине и још много тога што би само Бог могао запазити и повезати. На примјер, и овај: баш је тога дана и тога часа упао глув љешник у боцу кроз грлић и бућнуо у остатак воде на три-четири прста од дна и то су опазили косци, док су у хладу лијеске откивали косе. Послије су то исто они покушавали, најприје са одстојања од двије педи и смањивали до раздаљине од два унча и није им успјело. Онда су оцијенили да су се намјестиле космичке ствари и тада је Бато изговорио цијелу реченицу, а у кући Авдаловића било је као да се наново родио. Истина, он је и даље наставио да муца, али њима је за свагда пао камен са срца и сад су знали да ће се мимо икакве најаве, по вољи Божијој, њима догађати овакви празници. И тада су се по свој прилици били сложили сви чиниоци, као и онога љета, у тренутку кад је сунце достигло највишу тачку у зениту.

Било је то онога дана кад је Мујо Баш лежао под јелом, прогоњен мишљу: на чему би оштетио метак? Жеља му се испунила кад је онамо, с друге стране воде, испод Осоја, угледао високу стамену прилику и сам за себе изговорио: „Погле, силнога џандара!“ па се латио пушке и погледао низ дугу цијев *дуге талијанке.*

А онда се онај џандар пропео, поисправио и постао још виши, и урликнуо да је сва планина одјекнула. И срушио се. Али тек нешто више од годину и по касније, само нећељу прије погибије у Шћепан долу, Мујо Баш ће дознати да је онога дана, баш на Огњену Марију, устријелио стрица Вуксана, који се бијаше ријешио да га нађе и да, како је рекао мајци Јаглики, „врне оно наше бравче кући“.

Истога дана док је пословала у мљекару, Јелисавки Шпировој побјеже нож из руке док је цијепала комад дрвета и вадила љуску да би подметнула под калицу, како би је довела у хоризонталу, не би ли се у њој боље заметнуо скоруп! Приликом, био је и држак мокар, и, чим је престао отпор, нож побјеже из руке, излеће као из праћке и забоде се у јелови круг, управ – у заклоп од сиришњака (срећом, не бјеше близу дијете!) и у том тренутку је сунце прогријало кроз лучеву штицу, кроз оно мјесто на коме је био чвор и зрак је погодио у нос од Шпирова опанка; доказано је да је истога трена прогријало сунце кроз једну рупу у отвору пирамиде, коју су Инке сазидале прије хиљаду година, и знали су да ће једном у години и у тај час, сунце завирити у дно те рупе да би се срце мрког камена срело са сјајем свевидећег Сунца. (У такав час, кришом су шаптали древни мудраци, сваких хиљаду година у утроби непознате жене заметнуће се Спаситељ). И још се догађаја накарикало и сачекало исти трен: надлетјела врана и сернула испред савардака Квасалица док је малиша стајао у аврику од бљуштура и коприве, крај сасутих разобручаних каца и осјећао надолажење реченице коју ће изговорити његова уста, његове усне, његов језик; гушило га је навирање њеног непознатог смисла, чудесан спој гласова које ће обликовати његови говорни органи пошто ваздух (можда још нека непозната сила) прође кроз гласне жице. А пред њим је на плочи љоснуло као с неба, а призор се наставио одумирућим крештањем и грактањем у даљини. Ка дивљим гредама и Ћеранића гори.

Било је још доста, а боље је рећи сијасет, догађаја кад је мали Авдаловић – тада су га звали само Бато – одапео цијелу реченицу: *Кад буде Огњена Марија!* – и по томе се тај дан памти. И та његова реченица, чије значење није одмах протолковано.

И данас је, кад је видио новчаницу, изговорио: *Она живи!*

Шпиро Радулов каже да су му главни гости Ускоци и Морачани и да због њих држи кафану: „А што се вас тиче, сјутра бих је затворио. Ништа, сем што ми запишате овај ћошак, те не могу дочекати да пукне сјевер и ударе лучинске кише да ми оперу кућу и прекућу."

Кафана је трпјела највише оне године кад Милош Чечовић, вођен божијим промислом и јавком честитих предака, отвори тамничка врата под никшићким бедемом те пушти на аријy тридесет сужања осуђених на вјешање, у свануће долазећег дана. Ово витешко прегнуће Милоша однесе у пјесму и приклони у звјездани сабор, на чијем пријестољу сједи онај Милош са Косова, а оних тридесет сужања, тридесет црних чавки, како омирисаше здраву аријy и осјетише мушку тежину оружја у рукама, постадоше тридесет вукова горјаника. Тридесет лавова.

Но, како Шпиро помене ћошак, одма се огласе Мусо и Туро: „Зборисмо ли ти да подигнеш пољски нужник!"

Зна он што они ишту изградњу „тога објекта" за који се највише залагао баш покојни Ферјанчић, јер је намјеравао да, *баш у томе објекту,* дежурају Мусо и Туро и поваздан ослушкују сваку ријеч из кафане. Али се и Шпиро увјештио свакој фукари:

„Е, не подижем, вала! Ено вам кљештина, и вртача, и јаруга, и влака – све одавде до Горе Ћеранића, па стењите поваздан. Ал џабе ви је... Не знам бисте ли и кап воде пуштили да вас не налијевам овом биром?"

Пиво некакво, још непреврело, набавља у никшићкој пивари, догони у великим демижанама и бурадима. А онда причека нећељу, двије. „Не смијем их..." – каже – „отворит, док се слегну, оће да букне пиво и оде све по долини."

„А што ми усу ову каву у непрану ћикару?" цијукну Ђука у трену кад се чинило да су сви подмирени и кад је детаљније разгледање новчанице од једног долара тек почело.

„Немам ја толико воде да перем сваку ћикару! Није мени пред кућом Видрован! Но ено, у снијежници траје још грумен снијега, а како ћу послије – Бог зна! Ено, и бистијерна празна, кад спуштим ковицу заватим само муљ и лустрину од лањског снијега. А и што би је прао? Није из ње пас лока, но пио чоек, и то комат бољи од свије вас." Настане тајац, а он се огласи још једном одонуд из оставе одакле најчешће извлачи биру: „А сјутра бих је затворио кад бисте ми ви били једини гости.

Али кад Морачани нагнају буљуке и затисну сва ова ждријела трговином, кад Ускоци нагнају по педесет волова, е онда ми се мили што имам кавану и буде ми одма јасно шта су људи и домаћини. А не ово што тумара тамо-амо, ко обади.

А кад плаћају, сваки вади иљадарку и кад им поменем кусур они ману руком: *Бачи трице! И догодине ћемо наћећи,* па отпухују онако силни и уморни. Мине ме жеља од правога јуначкога соја, од оније старије витезова."

Ови овдашњи, чим почну да пију, одмах трче иза куће и прислоне уза западни зид да оточе. Сад се тамо препознаје велика флека, шири се управо западном страном куће. Гостима далеко да иду доље до јаруге, итају да се врате у друштво, тамо им остало пиће, а и да им не промакне шта од кафанског разговора.

Шоле је дошо из Куљаве и како која тура пића, он избацује новости. Понајдуже је било занимљиво ово с новчаницом од једног долара, али су се разврзле и друге приче. Уосталом, Прашчевић је барем десет пута био у

Подгорици, у Спужу и Данилову граду, а ови иду најдаље до Бршна, или до Рубежа и не могу знати о свијету колико он, па макар да сваки дан читају књигу.

Ево већ је пета или шеста година како овуда катргају комити и ђаволи се штене. Најприје су били они што су се ћерали са Швабом. Били се и о јаду радили. Е, оно су били јунаци и осветници. Али, ови не дају лијека, но су нас све о јаду забавили, иако је рат прошо и нова се власт успоставила.

Сви мисле једну мисао, али је нико преко зуба не пушта. Сви су се научили да ћуте јер је овђе и вјетар шпијун. И камен студени. Зато је најсигурније – језик за зубе!

Зна и он за самоходну машину и кад му се ујак Шалета врне из Америке, купиће једну да кирија од Данилова града до Никшића, само да се изграде џаде и да се пробије Будош.

Зато се Прашчевић некако уброћио и уабоносио, па заповиједи: „Дај још једно пиће!“

Шпиро у правом тренутку дадне знак Јелисавки и она заће у мутвак: у тмушном отишку иза врата има ковица без вријесла, у коју сасипају биру кад узбучи и оно што претекне у чашама кад прођу кириџије и трговци којима се напитак није допао, па остану чаше напола испијене. Чим се Прашчевић овако убамбречи ко бан Церовић, Шпиро дадне знак да се нова тура наточи из те ковице. Једну су наточили и Тодору, иако није иско.

„Платићеш... Полако. Кад будеш имо“, каже му у пола гласа Јелисавка, да ови око Прашчевића нијесу могли разабрати ништа све и да су шћели, „кад продаш крушке. А и ако не продаш – драго му.“

Шоле прича да му ујак јавља како ће брзо из Нависорке и да ће догнати свој вапор, а на њему барем двије оне самоходне машине.

Шалета је туговао у Навијорки, и сви су му послови стали. Туговао је због неке *леди*, а Шоле није о томе ништа знао, а вјерујем да ни дан-данас не зна шта је *леди*, иако се чини да је паметнији од Соломона. Па и да зна, он ту ријеч никад не би изговорио. Не би то претурио преко уста. Чуш! Чуш да Шоле каже *леди*! Кукај мајко!

Да ти га је виђети кад се уздудучи и утророжи, па се устури и зачови. Боже један, реко би ти шта је био Јанко Вукотић при њему!

Шта је било са том леди, никад се дознало није. Барем ми. Ни ко је била. Само се говоркало да је била прелијепа и да се од тога разболио Шалета.

Брат његов Грња само ћути. Не можеш му коњским клијештима ишчупати ријеч. Донио је неке маказе за подрезивање лозе и онај долар што га је даровао сестрићу Прашчевићу. Окле би Прашчевић знао да та новчаница не може да се згужва јер „оће да живи“, како је закључио и Бато Авдаловић.

Спрва се шушкало да ће баш Грња догнати Шалетин вапор у Котор, па су у један мах сазивали мобу у коњима да преузму сав мобилијар и драгоцјености. Али се онда некако ствар утишала и речено је да ће вапор догнати сâм Шалета, јер је ризик да га Грња сâм вози преко толикије вода и на толику даљ.

Иза тога настаде тајац. Нико није више обијелио зуба. Сви су ћићнули. Нико не зна је ли шта донио или није. Шушкало се да је у неспоразуму са братом, а да је један пароплов ипак у Котору, а је ли Шалетин или Грњин, или некога трећега – то само Бог зна.

Ал, опет, по Грњи би се рекло да није донио ништа. Некако је недотаван. Па и љут. Може бити да није донио ни конац око прста, чим је онако прионуо да ради.

Кидисо је из једнога ипца да чупа трње по грабини, да расађује шљиве, диже плотове.

Приљежно је кидисао да обнавља котаре, ограде, стаје, појате и водопоје, не би ли својим залудњим годинама и пустоши протраћеног времена вратио какав-такав осјећај пуноће и опознилог смисла. Кидисао је, с притајеном снагом лежака и пробуђеном енергијом дангубе, да прокопава јазове, да подиже подзиде, коси зарасле ливаде...

Успут је у мноштву верзија причао своје подвиге, који су, ма колико изгледали будаласти, по његовом увјерењу морали засјенити прегнућем и јунаштвом. Те како је спасио лађу да не потоне кад се нагла на лијеви бок, а он отрчао на други крај, те како је прескочио томобил у Навијорки, који га је замало спрштио, а умјесто да га згази, само му је изуо обућу, па је зато од возача добио долар на дар. Па је, као потврду свему, показивао ожиљак на лијевој руци, и како су сви Американи стали да га грле и да му честитају због такве спретности и куражи. А један из гомиле, понајљепше обријевен, са златним сатом и златним ланцем, пришао му и честитао пред свијема: *Аферим, Монтенегро!* Свагда су те приче биле друкчије, увијек су се разликовале од оних првих, али је он увијек излазио као промишљен, вјешт и куражан, мудрији од самога себе и далековидији од других.

Онда је знао данима оставити посјечено грање или изваљено камење, како би се други дивили његовој снази и вјештини, све док наново не би зарасло, а он је снатрио у Пријеки пут неће ли ко наићи да донесе кресиво, да приждије чибук, па да му потанко приповиједа о својим јунаштвима у Навијорки.

Ако је недјеља или какав светац, створи се на гувну лонца да га слушају. Грња погледне на окупљене, ишчепрка из златне шкатуле *цинтар*, и са изразом жаљења

обзнани да је потоњи. Онда се јада како му је неко са вапора латио пакет таквих *цинтара*, а био је спремио свакоме по једну шкатулу и више од десет ока каве. Задуго држећи шкатулу самим јагодицама палца и домалог што је стварало привид да је залијепљена за врхове прстију, знајући да то код присутних изазива чуђење, као да је све његово „поморско“ искуство и све прекоокеанско сазнање садржано у тој опсјени, у том за њих рјечитом казивању руке, у којој држаше и шкатулу и „посљедњи“ цигар – извјесно и најпоузданије свједочанство о његовом походу у непознато – док су плавичаста влакна дима лијено миловала кажипрст, па каткад и шаку пењући се с нестварним спокојством навише, творећи минијатурне цирусе и неку врсту короне, додајући скупу присјен истинског чуда – могло се наслутити да с овим цигаром догоријева и свеколико свједочење о великоме прегнућу. Но, иако он бјеше обзнанио да гори „посљедњи“ као да се у оном нимбусу још задржавала енергија неког ишчекивања и као да тај лебдећи прамичак дима бјеше најчвршћа веза њихова заједништва.

Таман тако је један сједио на пароплову док су се приближавали Навијорки, кад је палубом овладала неприродна тишина и кад су сви погледи отишли напријед: пред њима се указало чудо. Зелени споменик је приказивао огромну жену са сунцем око главе и високо уздигнутом буктињом, и како је пароплов нечујно клизио ка острву, тако је и она све више израстала.

„Је ли то нека њина светица или Мајка Божија ја нијесам сигуран, нити ми је ико од нашијех умио рећи, а Американи, чини ми се не знају ни они. Али кад ти то чудо осмотриш, онда ти је јасно: стиго си у Америку!“ с поносом је много година касније приповиједао Гргур. „Угледаш га далеко с пучине, па све виши и виши бива

и кад сасвим прићеш, престрављен си и задивљен у исти мах, и тек тада као да спознаш шта значи кад кажеш АМЕРИКА.“

С подлактицама на кољенима и опуштених шака, чини се да је и Грња задивљен сопственом причом, као да слуша неког далеког и непознатог себе, и сада чека да се сви погледи умире, и да се утиша дисање.

„Нијесам ја ништа ни бољи ни паметнији од вас. Сваки би то доживио да се обрео тамо. Ви бисте можда нешто и боље разумјели, али ја не умијем. Само што је моја предност у томе да сам ја прего да одем!... И друга је предност што ме је тамо чеко брат, тамо ожењен госпођом инглешком. Право говорећи, ја и не знам ко је била, него смо, ето, навикли да кажемо да је инглешко све што је туђе и нама неразумљиво, а могла је бити Шпањолка и Њемица, а да ми мислимо да је из Инглешке. Право говорећи, она је пред нама говорила само инглешки. Ништа је нијесам разумио. Кажевали су неки да она и нашки зна и да све разумије, и зато „будите опрезни да вам се не омакне ријеч пред њом“, ма је ја никад чуо нијесам да је коју нашку ријеч прозборила... Она јес лијепа, ту нема збора никаква. И мио јој је Шалета, то се види ласно, а и она Шалети, божа ти вјера... Али мени је зазорно зборити о томе. Ја ту ријеч нигда нијесам преко уста мого претурити. Ја никад нијесам дозно које јој је право име, чуо сам да јој понеко онако лане: *Кејт*, па сам и ја пођекад онако једва да чује, као исподстида, зборио: *Като*. Али сви је углавном зову *Леди*. Чуш *Леди!* Ја ту ријеч нијесам мога изговорити па да ми ставиш гасер под грло. А и не знам шта је то *Леди* – ако није курва!

Око ње би се вазда нашло барем десетак ђевојака, и створиле би се очас, кад год Шалете не бјеше близу, те би им она издала наредбе и задатке и све би се нечујно

разишле. Видио сам да је добро слушају и поштују и лете као лепири око ње. И све се некуд разиђу до другога дана или јутра... И онда се нешто десило да је *Леди* некуд отишла, а Шалета остао сам и сви су послови стали. И *Леди* и ђевојке – све је нестало, а Шалета је почео да прича о повратку и да тугује. Страх ме је било да *Леди* није страдала. Али никад нијесам могао дознати. Углавном, више не виђох ни ње ни ђевојака, а Шалета се снужди, као да га гром погоди и као да му све лађе потонуше.

Иако је Гргур сад био сам у кући, чинило му се да се стијеснила. Он је некако слутио и дослутио да се ствари подесе овако и да се осами. И у почетку му је годило, али како који дан, све му је теже падала осама у којој себе затрпаваше непотребним стварима којима ту није мјесто. И све је радио као за велику фамилију, кувао у великоме и вазда пуном лонцу и пекао велики љеб – али је опет свега недостајало, свега мањкало.

Јаглика се била преселила у колибицу коју су звали *кужина* чим је Крсто довео одиву с Његуша, али како Мара умрије брзо иза порођаја, она се више не хтједе вратити назад, но оста да држи огњиште у кужини. А пошто Крсто остаде под Скадром, одлучише да Милутина поведу у ујчевину да га упишу у школу јер већ бијаше престасо. Шалета бјеше већ у Навијорки, а за њим пристиже и Грња, те у великој кући остадоше само Вуксан и Кајица.

Чим се с Кајицом оно онако обрши, почеше гунђати около да је кућа уклета.

Како и не би кад је на кућу Башовића вјечито гледало братство злих очију. Одонуд, са Прчовитих страна, гледали су их Лошовићи. Зле су, а вјечно гладне очи имали. Одвајкада их бије глас да нико од њине краве није извукао здраво теле, нити с анђелима усирио шерпицу сира. Свака је просула више пуних каблића варенике но што

их је сачувано и узварено. Па нек је и била млијечна као вир, она је нашла начина да све пролије или опогани и да се – на крају муже, кад бијела пјена стане избијати преко рубова кабла – измакне, изокоси и задигне реп па сицне посред кабла! Још горе, знала је да се гицне ко пастув, па лако ти што сва вареника оде по долини, но се и каблић саспе, и музиљу погоди у цјеваницу те цикне кост као леденица.

Није се никад нико овајдио од имовине Лошовића, било да је купио или продао. А и паре су њине биле губаве: излињале би на путу до куће и претвориле се у губитак и у глад.

Како неће кад су се браћа са Прчовитије страна, са Трнова дола из Гњилог потока и Пасјег нугла, с Гладнице и Мркодола ноћом и дању отимали око сваке сламке, па се глад њихова умножавала као у огледалима и од њиних погледа су патили и зликали, не само Башовићи но и околна братства – Дрпићи, Квасалице, и Пејовићи. Али Башовићи понајвише јер им је кућа била на самку, на погледу Лошовићима и сваки је од њих тај брежуљак потајно видио у саставу свога имања – па су се њини гладни погледи сударали ондје. Колико-толико кућу је заклањало неколико грмова самониклог дријена и крошње ораха, а горе у гомили, на прогону, стајаше и онај јасен као стражар, те су тако Башовићи опстајали кроз вријеме и некако везли као кап о листу. Све да је из тога пања млазнуло по девет струкова ко што су били девет Југовића, на крају би се савило на једну мушку главу и она би се о длаци одржала. Трајало је у свијести Лошовића да Башовића кућа никад није имала више но једну мушку главу и у њима се утемељило увјерење да је то тако од Бога дато. А на њима је сад да и ту једну укину или затуку, па да Руда главица њима остане. Залуд што

су Башовићи имали и бистрих, и мудрих, и промишљених – једнако су слутили, а можда и знали, шта их једе и ништи, али никад нијесу смогли снаге да се отму утварама и проклетству злих очију.

Помишљали су понекад да оду далеко, у Србију, да се склоне и скрасе у каквим мирним луговима, али је било нешто јаче од њих и држало их приковане за тај бријег.

Лошовићи су притискали Прчовите стране, Глуви до, Гладницу и Пасји нуго. Приповиједали су и они о својим прецима и дивили се њиховим лукавствима, вјештинама и подвизима. Вољели су да хвале своје ствари и алат, па било да се ради о бритви, белеђији или брадви – причали су да још само једна таква у свијету има.

Дуго су хвалили глијето једнога од најчувенијих Лошовића. Е то глијето се користило у разне сврхе при клесању камена или бушењу разних рупа; онда су хвалили своје алатке за свакодневну употребу. Нарочито сјекире, поготову косијере, па редом сво мобиље ратарско, косачко или дрводјељско. Свеједно – све братство Лошовића није могло искупити сав дрводељски алат: сјекире, брадве, тесле, бургије, цапице, скобле; сврдла, блање, турпије и шараљке, шарамане, олајзне...

Па њиховој хвали никад није било краја: како је био јак влачег што га је покојни Миња донио из Аљаске, па какви гвоздени клинови што је заплијенио дрвосјечама покојни Мрдеља кад је био у комитима у Мрчави; па каква је била сјекира коју је покојни Таћо донио оне године кад је вода однијела воденицу.

Није се њиховој фали могло доскочити: хвалили су бадњеве, јарам, маљицу. А имали су опако и гладно око од кога се једва некако држала кућа Башовића на ономе билу, као да је онај брдељак она главичица била чаробни бријег и неко свето мјесто кога би се ваљало доватити.

Како би рашћеро погане гласине, Грња преже да свему дадне нови полет и живот, али већ га је полако напуштала она првошња радост саморанца, кад би сам сјео за трпезу и примакао лонац. А опет, надао се да би му неко могао доћи и обрадовати га, али све ређе јер више није знао ко би му дошао... А међу првим стварима је подапео гусле, промијенио струне, као и на гудалу. Гусле ће, вјеровао је, саме собом рашћерати чамотињу и разагнати рђу, а привући добре гласнике. Дојадило му је слушати лелеке и кукњаву. Гробље је близу и сваку сарану је испратио, па се латио гусала не би ли рашћерао зле слутње и оне мучне облаке жалости, оне одјеке лелека у прлима, јектања и цвилеж уцвијељених мајки.

Истина, још нијесу биле прошле коротне године, а није их ни било јер се посигурно није ни знало је ли Крсто међу живима или мртвима. Са друге банде, опет, све су године, од настанка свијета, овђе биле коротне и нијесу се два дана могла мимоићи а да се о некога не огријешиш.

Њему је сад више одговарало да му је брат међу живима јер се онда није морао старати о трагању за његовим гробом и о преношењу његових остатака.

Понајвише би волио кад би брат однекуд бануо какав год да је: без ока, без руке или ноге, само да догмиже и да га он својски изгрди што је ишао на Скадар, кад се знало да је Скадар утврђен и да се без велике погибије отети не може. Грња је од почетка живио у увјерењу да он познаје свијет и људе боље од све браће своје и да је право чудо како они то не виде. Стога је био киван на све што га не слушају, а нарочито на Крста, што му је шћело да се загони на Скадар, кад се мого утурити да је болестан и остати код куће, ко што је радила мнозина. Па и говече осјећа страх од погибије и бјежи с пазаришта натраг у своје планине, а чоек оће баш тамо ђе га погибија чека!

Прижељкујући да Крсто дође, знао је да залагује самога себе. Да оће однекуд банути – мишљаше – сам, на својим ногама, па да сам за собом залелече и сам да легне у гроб, а да он, Грња, ослобођен сичије и бриге, онако мирне душе, заузме неки други посо, па кад прође коротна година да загусла.

А усред тих мисли неко се огласи здвора, са прогона или с пријекога пута и кликне као косавица: *Оћеш ли се женити, црни кукавче?*

А он не зна је ли одиста то чуо или му се причуло, па врати ко сам за себе:

„Би ја сјутра, кад би имо окле, и кад би која шћела!“

Пошто би сувом смолом добро натрљао струне, почео би превлачити и производити оне питоме звуке. Понекад и у позно доба чуло се стругање и његово кмечање као из трапа, које одаје плућног болесника, астматичара или човјека који је задуго био у самоћи, или у руднику. Но, он је вјеровао да ће упорном вјежбом грунути из њега пјесме свих живих и мртвих, да ће припомоћи и снага минулих нараштаја да се преживјели избаве невоље и тресну рђу са себе. Да ће се и њему однекуд повратити снага и скопост. Да ће отрести са себе неко вјечито осјећање несигурности, неизвјесности, недовршености. Да ће отиснути жалосно чувство помањкања сваке животне силе.

Ето, сви донијеше своје са Скадра и испод Скадра и олелекаше и опојаше, и окадише, и саранише, и вином гробове залише, и побусенаше. И ено их на зборноме мјесту у главици гдје се одвајкада окупљају наши стари и чекају Велики долазак Спаситељев и опште Васкрсење – а наш Крсто оста у Арнаутији, у туђој каловитој земљи, у глибу, а њему кукавцу не баста да прегне, да скочи ка соко са два-три друга и да га донесе. Ено, стари је Новица Мастиловић сина јединца, онога перјаника, што му

је по староме витезу Драги био дао име, сам самцијат и откопо, и на коња ковчег натоварио, и сам га у Мокро допремио, и онђе олелекао, и попа дозвао да га опоје, и у својој га земљи смјестио и утврдио. Па одахнуо као да му се наново родио.

Први је дан, на Обилића пољани, свијем из мјеста и истрка прескочио, свијема каменом пребацио и свијема трку уграбио. А ујутру га нашли у кревету! Ледна.

Сјетили су се, као кроз маглу, како му је неко нутко некакву каву послије онога надметања. Левор и медаљу Обилића, које доби за награду као побједник, ујутро не нађоше код њега. Ништа – сем њега, опружена и хладна! Уснио сном вјечнијем. Ово још више разгњеви старога Вучедолца, и бијаше спреман голоручке акнути на свакога ко би му се обратио, но му мртав син бјеше пречи. Старцу остаде да на своме брдском коњићу, у антрешељу, гони јединца сина с Цетиња до Мокрога и да гредом отаче гњев, што псовком, што клетвом, што пријетњом. На Цетињу не срете ни Господара нити икога од значаја, а са онима које срете оконча се мучким погледима и пригушеним муњама мржње које не огласише.

А Грњи ево не баста, но чека да неко дође, да се искупе људи, да се нађу средства и ћереста, па онда да се крене. Страх га је при самој помисли на раскопавање војничкога гробља. И колико их треба раскопати да би нашао Крстов. Позно би га по оној шерпи у којој му је Јаглика готовац оправила, а коју су, кажу, у гроб крај њега оставили. А бивало је, говорили су, да су по тројицу у један стављали, па како ћеш ти онда разабрати кости Крстове?

Шалета само шаље депеше и обећава да ће послати доларе, а кад неко дође, донесе само по двије најмање новчанице и исприча причу како се не могу згужвати нити

раздријети ко наше паре но, колико год да их гужваш, оне се исправљају саме и „живе“.

У таквој муци и при помисли шта га све чека, загуслао би жустрије, али би гусле, као за инат, баш тада зашкрипале, а њега би издало грло.

А све вријеме ће мислити и питати се је ли то Крстов гроб и да не понесу нечије туђе кости, и да о јаду ради, и све то предузима да би за туђијем костима лелекао. Крста нема те нема. Гњевио се и сам са собом расправљао врло жустро: *Куд је ишо?! Он јес отишо да на војни позив замијени мене и избуцо готов пасош. А можда му је само до јуначења било! Можда је хтио да се о њему у пјесмама пјева!*

Можда га је било страх од пута преко мора, па му се таман намјестило кад сам се ја пребио Скадра?

Мени се није ишло да гинем, и нијесам то крио. Показало се да сам, као и вазда, био у праву! Пловио сам вапором и видио свијета. Колико је сиње море, и колико је још онамо пусте земље – а да се ја заионим на Скадар и арнаутске шанчеве да би ме неко у пјесму ставио. Па каква је сад корист што је погинуо? Олово је мало ко врх малога прста, али пробија ко гром и ломи кости ко труле љескове гранчице.

Ово је мање-више била срж свих његових немуштих монолога, и сви су докази били на његовој страни. При крају своје унутрашње тираде позвао би се на некога од повратника које није сретао, али је чуо како се неко други на њихова свједочења позива, па би и он: „Причо ми је Келевић како се Арнаути попну на високе кошћеле, намјесте се као у гњијезда и поваздан гађају одозго најновијим инглешким *системама*. Само беру једнога по једнога, а горе се укрили кућицама шаше и само нам једнога по једнога склањају. Сад ја да трагам

по арбанашким гудурама и да прекопавам гробове, и да погађем у којем је Крсто!“

Иза тога би се брзо присјетио оне посљедње препирке кад је међу свијем укућанима, а и пред војним позиваром и кметом, одбио да прими позив и крене на Скадар. Такав поступак није очекивао нико, а по старим обичајима такав би регрут био изложен каштиговању и тада би пала брука не само на кућу из које је војник, него и на цијело братство, па богме и на племе. Тада је иступио Крсто:

„Ево ја ћу! Ево ја ћу, мјесто тебе, само да *нам* не брукаш кућу и цијело братство, а ти иди к Шалети у Навијорку. Но ће, бојим се, Шалета прије амо па ћете се разминути на дебелом мору, а да не знате један за другога.“

Ово су биле потоње Крстове ријечи које је запамтио.

Паметан је онај био што није ишао далеко од гробља, на крају би закључио Грња.

Онда би изнова кренуо да гусле поправља.

Али, гусле се никад нијесу дале укарарити, као да су уклете биле – није се на њима дало све саставити, нити се довести у ред. Или се изврне коњиц, па прашти – да гуслар стрекне, а неко викне: *утече млада!* или се пробучи кожа па шобоње; или се покидају струне па немају гласа и како ко крене, налази им ману; или их не умије затегнути, или их превише натегне, те попуцају; или нема гласа спрам тије струна и само кмечи.

Опомињали би га да је цијело село у жалости.

„Откако сам се родио, свагда су некога носили у гробље и нема дана да неко није био ожалошћен. Е кад би ја гледо ко је коротан – никад запјево не би“, одбрусио би Грња, објашњавајући да у Америци о томе нико не води рачуна, а он је више од годину дана америчке воде пио.

„Вала пјеваш, да те је милина послушати!... Шта је био стари Филип Вишњић при теби. Или онај Танасије Вућић“, „бодрили“ су га окупљени, а одмах иза тога би се стали сашаптавати и очијукати:

„Кмечиш ко да си притиштен. Ко испод шаше.“

Чим би шаптање и очијукање осјетио, отурио би гусле и као за себе промрсио: „Коме да гуслам? Ко ће фукари угодити!“ И на гусле би заборавио за неко доба.

У пићу бјеше јаростан и набусит, подругљив и склон свакаквом несојлуку, да би се у данима мамурлука и полаганог тријежњења преображао у тугаљива кукавца што оплакиваше пустошне године ране младости. Онда би сатима бленуо у неку тачку, у даљину.

Кажу да сви људи снивају, али Грња је, за разлику од других, снивао гласно и јавно. Обично пред окупљеном публиком. За такву врсту снивања кажу да је бунило или трабуна. Човек који тако гласно снива кажу да трабуни. Најављивао би како ће оградити цијело имање, поставити капије и позвати људе из свијета да сједну пред његов двор, да их угости и задовољи њихову жеђ за природом и сваким угођајем домаћинским; да ће обновити водопоје, и сјенокосе, стаје, амбаре и трапове и вратити живот у првобитни ток радости и полета, али би након треће чаше задријемао, прекренуо се на бок, потом на леђа, и заспао. И тако су се низали дани. А дана је пуно. Живот, то је веома много дана. Али свакоме, најзад, дође крај.

Сјећао се старих прича из рата које још прије одласка у Навијорку бијаше чуо и понављаше их окупљенима, који су све те приче безброј пута чули, а он их препричаваше као посебно сазнање и виши облик духовитости, не устежући се да их по неколико пута понови.

Те како се онај муцави Јанко, или Марко или Станко, онога црнога прољећа, кад је заплишила Шваба, обратио

кукавици што је закукала и како јој је реко: „Бјеж отоле, шта кукаш, барем тебе неће у Нађмеђер и у Булдогасон, а Бога ми... никад се не зна. Но, бјеж отоле, кучко...“ И вазда је умио развући ово *кууууучко*, па би иза тога грунуо у гласан смијех, а и дружина би прихватила, свеједно што су јуче исту причу чули.

Те је испричао како у Навијорки нико не пије воду са извора но се вода у боцама продаје и један је купио сав извор, па ће и он купити врело у Ћеранића гори чим му пенсија стигне, и сву ће воду продавати у далека села и крајеве ђе су само бунари и чатрње, а гониће је оном самоходном машином што се зове *камион,* само да се прокрче џаде и да се пробије Будош.

Но, на ову његову причу сељани стрекнуше и повукоше и по два, и по три јаза више но им је потребно – с главе врела ка својим имањима и окућницама – и мимо сваке потребе уплашише се нестанка воде, те све врело развукоше и – врело пресуши.

Тамо у даљини, с колибе Крстове, вјетар је односио посљедње снопове сламе, па су нагло прогледала огољела ребра баскија, рогови и панте и сав костур негдашње грађевине. Сад је то скровиште заобљеног шљемена – што је током многих лапавица, мећава и кијамета стварало осјећање радости и слику топлог прибјежишта – зијевнуло страхотом развалине и он је, присјећајући се како су стављали прве снопове ражане сламе и како су је пошивали и утврђивали – гледајући сад како вријеме развијава све људске заносе и узлете – разумио да је ова слика била уткана у ону прву и да је радост грађења у себи крила и призор разградње и рушења.

Уто бане један Келевић с новим аберима:

„И јуче је била тарапана у Ћеранића гори. Налећели су на патролу. Трајала је жестока пуцњава пола уре, а одметници су, приликом, одступили кад им је помањкало муниције. Није се чуло да је на иједној страни било рањеније. Мртвије сигурно није, знало би се. Жандари су тражили појачање, а комити су увалама и кљештинама побјегли ка Куцкоме брду. Или су се раздвојили у двије групе.

„По моме свађању“, огласио се Цупара кад су сви испричали шта су имали, „окупљају их! Чини ми се да их сагоне у котац! А ево, ја не знам, а ви попамтите шта вам рекох, па ако буде да је лаго Павле, ви ме пљуните у брк!“

XVI

ЈАГЛИКА

Пријекијем путем, кроз Глуви поток, пролазе путници; катрга свјетина и Јаглика лако препознаје домаће пролазнике из оближњих заселака од путника из даљине или како овдје кажу *јабанаца.* Јабанац је неко непознат, са стране или чак из туђине.

Одавно туда швага свјетина. Увјештила се она свему и сваки шум препознаје. Не само што је лако разликовала коњска од магареħих копита, него је препознавала и како су коњи потковани, који на копитама имају плоче, а који налче, који су обосили а који остароковили. Знала је исто тако кад је неко провео вола, а кад пројавио шиљеж.

Кораке дуванџије у меканој обући разликује од жандарских баканци, поготово од шапутања псећих шапа, и зна кад се провукла биза, кад шарпланинац, а кад је протутњио вук.

Непогрешиво препознаје шумове и кораке свега што прође или шушне, или застане: „Оно је пух“, шапне она кад чује лаки скок на танкој штици крова и разликује га од хода невјестице, куне или вјеверице.

Понекад јој се претвара да пролазе само утваре и вјетар.

„Калиса свјетина!“ објашњава она себи. Дарлају вјетрови. Ваљају се облаци – сад са сјевера на југ, сад опет с југа на сјевер. Хучи у брдима. Свира у колиби, цвили понекад танко и жаловито, а нарочито у оно доба испред сњегова, кад се рано смркава, а дан окраћа толико да једва стигнеш донијети воду са бистијерне и само чекаш кад ће суру јесен да замијени студена зима и да колибу загрне сњежина.

Најчешће у рано јутро, онамо на гребену, спрам куће, појави се Мијат, кашљуцне. Задуго се намјешта да сједне, па кад је погледом пронађе, у пола гласа изговори оно питање које Јаглика очекује.

Како-с-уранилааа? Понекад се оданде чује само кашљуцање и овај потоњи дио: *с-уранилааа*? ако се овај разговор одвија прије подне.

У поподневним сатима Мијат ће рећи:

Како си данила?

Сви дани овдје личе један другоме, и ово питање је само увод у разговор. Мијат отхукне, понамјести се на ћувик и причекне.

Услиједи Јагликин одговор, питањем:

Ко-но прође-зором-с-коњем – знаде ли?

Ено онај Мастиловић с Мокроја.

Ш-т-а-но-прођера-на коњу?

Ено сина!

Шта-но-рече?

Сина. Сина прођера. Ноја перјаника што је био код Књаза. Ноја што је упрабио трку на Обилића пољани. Нашли ја ујутру. Кажу: дао себи сувише зорта па се пресејо – питај Боја. Сумња он на свакоја.

Нијесу му дали никакву пратњу ни кола, па се он нађутио да љошти. Ископо ја и с њим на коња, па на Мокро...

Посједи Мијат док испали дуван, па се разиђу ћутке.

Зна она да ће Мијат и сљедећега јутра сјести на онај камен, непримијетно као чавка, као што и он зна да ће Јаглика измиљети да саслуша све новости и тако њих двоје опстају у природно успостављеној вези сусједовања, одржавајући равнотежу васељене.

Ко би их слушао у пролазу, помислио би да чује залутали одјек жагора неких далеких пролазника, што га је однекуд донио вјетар, или да то причају сјенке давнашњих путника. Или би помислио да то слуша неког минулог претка који му препричава сан од давнине.

Други дан, Мијат се опет гласне и каже нови абер.

Али ако се и не појави, њој се чини да чује на дљину – све до Скадра. Већ се и клела да је знала у један декик кад је погинуо Крсто. *Знала сам ноја трена!* Абер је дошо други дан.

Куд оде Вуксан?

Да тражи коња. Да види неће ли ће ачкати Муја. Да је наћи коња колико и Муја. А Мујо се приликом сјамтио с поганијем друштвом и отишо злијем путем.

Ко да све мрки облаци однијеше, ко да све црни ћаволи раскубоше!

Ено... оде, оде... да ја тражи... настави Јаглика сама са собом. *Наше се на њеја савило. Крсто остаде под Скадром.*

Шалета у Навијорки, и Бој зна оће ли икад више амо?... Кајица, Јадица – знаш и сам. Вуксан с пола живота, прећеро више од пола вијека, а још вантазира о

четовању и бојевима!... Иште да га у војску приме да он измете тог на Швабе и на Турке.

Грња, ни на небу ни на земљи. Бестија био – бестија осто.

Да је наћи оно Крстово дијете, што је некуд зашиљегало, да се оће савити код оња, па да нешто заснује од почетка. Све да сам их клела и трновијем прутом шибала, не би се толико разбјежали

Ријетко су Башовићи заједно за вечером. Одавно нијесу. Како је прва снаха у кућу банула, више се никад за трпезом нијесу окупили. Па ни о Светоме Ђорђију!

Откако се вратио из Америке, Грња је сваки дан у кафани на Буковику, да дозна новости. Ако није у кафани, кажу да је отишо код сестрића у Куљаву, или на Броћенац, да тражи онога са самоходном машином и да гла́ви с њим некакве послове. Зачама тамо по двије-три нећеље. Вуксан је опет, од своје воље, ишо на Мојковац, да прегледа бојиште да види јесу ли затравили шанчеви и да нађе оно мјесто ђе је срео ђенерала Вукотића, и тражио му да изметне неки топ на Швабу.

Сви се разишли.

Навикли су да Јаглика може све сама.

Одавно су помрли они што су памтили њену спретност и полет, камоли да би се ко сјетио њене љепоте. А колико је тек била вјешта везиља и плетиља. Како су њени прсти треперили, као крила ластавица, а за њима остајала дивота плета и везива... Златне је руке имала. Е, најпослије и оно уже проклето, у сну се не снило, које се повлачи од Гвозда до Буковика; од Ћеранића горе до Вучја, па кад некоме затреба, сви се сјете и питају: *Да није оно?* Е, што га не сакрију више, ватра га сагорела, што га на огањ не сагоре да се више не спомиње, да се не преображају, дајте га мени – ја ћу. Наложићу ватру

у Чергашким главицама и ту ћу га сагорети, далеко од сваке куће. Тако зборе у љутњи, али кад виде и познају Јагликин рад – жао им па нека га, нека временом неђе ишчили, нека се заборави.

У пролазним стварима остаде збир свих њених покрета, сума неизговорених ријечи повјерена је огњу, пепелу и диму, као и сви они гласови који допријеше до њеног слуха. Ко ће се сјетити њене доброте? Ко ће икад повјеровати да су ове мрке канџе што сакупљају жишке и похрањују у пепелу били најљепши прсти ђевојачки?

Подаље им је кућа, а мало даље њена кужина, онамо у Глувоме потоку. Одавно се савила и крај упрета јој пролази вријеме, те онако скучена и загледана у огањ, ослушкује гласове и по њима препознаје долазнике; с лакоћом разабира кад су кренуле жене на влачару, а кад се враћају Ускоци са пазара. Раније се одазивала и позивала *у кућу*, али са стидом, јер одавно ничим није имала дочекати госта, па је временом утихнула. Зачуло би се само неко гугутање, неки уздах, у који је стајало све од њена живота. Понекад се на њихово дозивање огласи, али све почешће нијемим поздравом и срета и испраћа.

Знају то пролазници, па је поздраве и не очекујући отпоздрав: *Како си уранила, Јаглика? Јеси живаааааа? Помаже Бооог, Јагооооо!* И одлазе у даљину, чује како се удаљавају ка Гори Ћеранића, уз фијук вјетра и топот коња.

„Откако свијет постоји, људи катргају тамо-амо и нико не зна ђе је коме циљ, ђе је то мјесто које траже“, закључи она, док оно удаљавање још траје.

Понекад се у даљини чује пјесма. Чини се да долази, а онда да опет одлази и нестаје негдје далеко ка Жупи и Озринићима, па још даље, тамо ка непознатим планинама.

Можда то само вјетар носи гласове, неку хуку заборављену у времену.

Присјећа се како је спавала у очевом наручју, и како је из очевих плућа допирало нешто као пјесма, као зов и, напосљетку, као цвилеж дјетета изгубљеног у даљини. И чинило јој се да је то неко дијете изгубљено у студеној ноћи, далеко иза Куцкога брда, па вјетрић његов глас донесе отуда из даљине – иза Журима и Црвенога ждријела, тамо је негдје заостало у кљештинама, на студеном стијењу, па пишти и дозива.

Сад је исте такве гласове ослушкивала из својих груди, а и зна сад, казали су јој да тако свирају плућа астматичара. Сад јој се чини да она држи оца у наручју, замишља га као дијете коме тек ничу зуби, и како га штити и тјеши.

Али гласове оне пјесме није могла измислити. Били су то снажни хорски гласови момака што одоше у бој. Чула је како су полако у даљинама нестајали. Тонули у неке провалије, чиљели сасвим, да би ненадано грунули снажни и јасни, начас као из непосредне близине, па опет издалека у ишчезавању и нестајању.

Понекад је мислила да јој се причуло и да је све измислила. Па, ако је то измислила, није могла измислити оне колоне што су проносиле своје мртве. Видјела их је како се таласају, како избијају побиљима и нестају у јаругама и доловима. Како вјетар надима и одиже покривку на носилима, како лепрша мрко платно и како су струке њихове усковитлане.

Вазда је неко долазио да тражи чевкију, косијер или убојни камен; неко је иско кантар а неко уже. Узимали – враћали. Више не могу памтити колико су пута узимали, колико враћали и шта је најпослије било: јесу ли вратили или однијели.

Ако има у кући – има; ако нема, онда – нема.

Било је некад! Пуна је кућа била, али свијет разноси. Свијет је вазда жељан ствари. Носи онај коме треба.

А неко јој је казивао да су то они што одоше на Скадар, да врате стари српски град.

Тамо гдје ће прихватити битку, опасати се реденицима метака и свијетлим оружјем...

Више се она гријала на јари неког давнашњег огња, сјећајући се оних љебова што их је с те плоче вадила испод великог тучаног сача испод ових верига, пошто уклони напола сагореле угарке, хватајући га за врело уво куком ожега, удаљујући га на пријеклад пажљиво да се не стресне паспаљ, откривајући мирисни котур љеба.

Гледај, ко да све мрки облаци однесоше, све се изгуби, све нестаде...

Колико је она с те плоче извадила хљебова! Минуле седмице и мјесеци имају мирис и слику тих хљебова: јечмених, урметинових, шеничних, ељдовних.

Задуго су је спомињали и благосиљали, а она је била вјешта мимо друге да припреми огњиште, да врелу камену плочу засије мекињама, да продиме прије но се ваљне благословено тијесто. Па је знала по сопственом осјећају, а и по мирису кад је печен, те је опрезно разгртала сач. Знала је стругнути ножем пригорело, окресати, док се ширио питоми мирис пецива. Ако би неко горњим путем прошао могла је, као највише признање, чути како говоре:

Ех што миришу љебови Јаџликини!

За велику и бројну фамилију, за раднике и косце и мобенике, вадила је понекад испод овога прогорелога сача и по пет коловозница на дан, а ватра се није претрзала. И на веригама је вазда крчкао мрки котао, вазда добро калајисан и у њему се дебело овнујско месо кувало, и шиљежеће, и јагњеће...

Па су се и вериге са јаким алкама пресвукле масном цаклином и све горе до кубета било је једнопоном чађи овијено.

Сад је само таркала, и присјећала се

С једнаком стрпљивошћу упреташе жар, пажљиво бирајући крупније жишке и стављајући у мекана гњијезда пепела, па загрћући згаслим угљевљем и топлим паспаљем као да шапуће неку бајалицу, неку тајну за дуговјечно очување огња – да се одржи и сачува до новог јутра.

Па још до неког далеког сванућа, када ће доћи Велики Гост и лишити нас занавијек страха, зебње, брига и сичије. Сваке вечери испраћање, завршава се припремом за ново свануће. С једнаком стрпљивошћу и опрезом. Шапћући нешто жишкама за које јој се чињаше да су се ноћом у упрету смањиле и истопиле, па неком магијом распаљује огањ; чини се да ватра плане из њених прстију, с дланова, или из оглоданих рукава, те запуцкета питомином огњишта, а пламен лизне вериге и кужина се прене и живне.

Из шљемена се огласи прамен плавичастог дима – јасан знак да се пробудила Јаглика и да шљеме Башовића дими.

Ено дими колиба Јаїликина, зборили су пролазници, а она је све сретала и испраћала као мрке облаке, као ону пјесму која се удаљавала преко Будоша и – чиљела и нестајала ка Скадру.

Има ли комиīа? питали су набусити жандари.

Ето прођоше, зборила је, тражећи мјесто великој жишки, као да налијеже проносак, ето прођоше... Па је мрким канџама бирала најкрупнију, сабирала их једну поред друге и правила огњено гњијездо и засипала пепелом.

А кад би само који дан доцније наишли осиони комити и питали *Има ли жандара*? одговарала је једнаком скрушеношћу и једнаком усредсређеношћу на огањ, или

на упрет, на његово успављивање или буђење, зависно од тога свиће ли, или се вата ноћ. Све се одвијало у вјечној садашњости, или у свјежини тек прошавшег тренутка.

Запамтила је како су момци с пјесмом отишли на Скадар да се бију, и није прошло много, а из оне даљине дође лелек и бивао све јаснији, све док испред куће није чула разговијетне гласове, тарак и звекет оружја, па гласове уморне и јетке, сасвим јасне и жалобне. И оне издахе одахнућа: *Дај воде, изīоресмо! Унесите īа! Заканиīе īа...* Тада су унијели рањеника што је јечао, заканули га водом и опет однијели, казујући да их је пуно изгинуло, да су тамо под Скадром остали, а да о њеноме Крсту не знају ништа – није био у њиној чети.

XVII

ГУВНО

1.

Гувно је мала, округла равнина – под, зараван, заравањак – најчешће на каквом брежуљку, али неријетко и у падини, тамо гдје се не очекује. Савршен круг! Описан око тачке гдје је заboden колац, стожер.

Ова мала површина обликом се издваја и одудара од окружења, и представља изненађење у рељефу. Минијатура домаћинства. Згодно је засјести на њему, да земља повуче умор из тијела. Мјесто предаха уз чибук дувана. Мјесто згодно за окупљање, да се на њему утврди какав договор јер се ту може причати и у пола гласа, или шапатом.

А онај стожер, као и сав овај простор, могао је бити нека измјештена, резервна и симболична замјена куће, а с неке најдаље сјеверне звијезде зрак је могао пасти у његово тјеме с кога се, опет, могла повући замишљена линија, која би га спојила с неком најдаљом звијездом у центру свемира.

Гувно у цик зоре, у подне, у сутон, у дубоко вече у сваком тренутку садржи невидљиво треперење. У мјесечној ноћи. Увијек мјесто доброг присуства, траг златног жита и предака.

Тамо далеко, иза океана, Шалети се чињаше да је ово дјело људских руку – настало засијецањем косине, како би се од ископане земље направила зараван – најдраже мјесто његова дјетињства.

Нека снага с те површи добацила га је преко Океана. Чинило му се да је та снага тамо преполовљена, а вјеровао је да ће вапор натоварити благом, па преуредити село и направити од њега земаљски рај, те да ће се преци и сви првошњи нараштаји покајати што су умрли.

Свакако, једна од најдражих слика бјеше баш та љупка округла површина у предвечерју. Отац између два пажљиво сложена бедема кукурузног стручја; са десног узима неискомишане стабљике, чаши класове, па вади из цимине. Оне листове комушине најближе зрну, што су штитиле клас свиластом мекоћом, чисте и бијеле као снијег, оставља на посебну гомилу. Пред њим златна купа тек искомишаних класова, а с лијеве стране сложене стабљике, готове да се везују шавицама у кућице. Он у средини, као неко праведно божанство добре среће и изобиља.

Ту изгријаваху први зраци сваког руменог јутра. Мјесто је још задуго мирисало или макар подсјећало на

златно зрневље, комушину, на родну годину. Свакако, један од најдражих призора из постојбине бјеше баш та савршено округла површина, као дно неког општег чардака, под неке невидљиве молитвене куће, али и игре и радости – глатка, уређена лединица на којој се хвата радост земље и милост неба. У дјетињству би га та ријеч озарила далеким обасјањем, као да је носила сјај минуле свјетлости, радост прошавших дана и присуство нечега невидљивог и нејасног, али питомог и блиског, овијеног ауром, тајновитог усхићења.

Колико се, далеко од завичаја, Шалета често са сјетом сјећао гувна, толико је ово мјесто окупирало сјећање његовог синовца, као мјесто пораза и срама, понајвише у Гаети, кад је на тренутке помишљао да се искраде од друштва и да некаквим парополовом крене преко дебелога мора ка стрицу у Навијорку.

„Ej да ми се како доватити Америке“, понављаше у тренуцима осаме ову мисао Башовић, „баталио бих и Краља и Црну Гору, па ето им је, коме баста нек се бије!“

Према сопственим знањима о земљопису и морима, сад је био негдје на пола пута до Шалете.

Памтио је кад је једном учитељ на Његушима причао о морима, кад је из једне засебне одаје донио мапу на којој су била приказана сва мора и пловидбени путеви, да су се сви ђаци сјурили око стола. Можда су они најближи нешто и могли видјети, али ови около нијесу ништа. На крају их је учитељ уз вику и пријетње отјерао натраг у клупе, а мапу савио и вратио у исту одају под кључ. Свеједно, он би се, према неким сопственим прорачунима, заклео да је овдје, у Гаети, био барем на пола пута до Шалете.

Само се једном повјерио млађем Распоповићу – који је у Башовићевим очима знао све оно што он не зна о

покрету, а и најчешће је узвикивао оне талијанске поклике *E viva Montenegro* – па га је изокола пропитао, вјерујући да Марко то мора знати, а Крсто Зрнов, коме то не би смио ни поменути, сигурно зна – на који би се од ових пароплова ваљало укрцати, ако би ријешио да оде у Америку?

Лецнуо се Марко, рекао да би и Крсто и Саво ово доживјели као издају и осудили га. Рекао је још да би га, ако би и умакао из Гаете, у Америци сачекали наши људи и убили. Издаја се код нас кажњава метком, притврдио је Распоповић, па му је боље да се о томе не распитује.

Сјетио се и прве године боравка у ујчевини, кад га је баба повела на Крстац да му покаже море.

„Ено", рекла је, „оном се водом може пловити до на крај свијета. Али треба знати: приморци плове, а ми се радије држимо копнине."

„А шта би ти радио у Америци кад не знаш инглешки – смјеста би те бацили у тешке окове, па у тамницу", додао је Марко мало касније.

У Гаети су га звали Мујо Баш. Понеко и *Баш Челик*, а Мујо је волио све надимке које је измишљала дружина у доколици и часовима предаха.

Сјећао се гувна, али је оно за њега било мјесто издаје и пораза. По налогу племенског капетана, под пријетњом глобе, Галоњу је морао довести ондје да буде ушкопљен! А Галоња је био најјачи во у планинама од Крнова до Сињавине, тако су људи говорили. Био је његов понос и највећи јунак његовога дјечаштва. Галоњу, кога је само он смио везати и одвезивати, сад је морао предати на срамну казну. Тога неустрашивог бодаџију с којим је ишао у побједе разгонећи туђе џелепе, сада је морао сам да приведе по притужбама некаквих баба. А све што је могао погледом обухватити с највишега виса,

не изузимајући ни племенскога капетана, мишљаше да није вриједно једног Галоњиног рикања. И гледај сад, како се свеколики поредак ствари суновратио, због гунђања једне бабетине!

2.

„Кад је кренуо на домаћу чељад", рекли су, „кад је кренуо да буца, мора на држалицу!" И сам је невољно морао присуствовати том недостојном чину. Кад су животињу повалили и ноге јој спутили, рогове савили и заболи у једру ледину – његовоме миљенику и побједнику у толико мегдана, испред кога су се склањали најјачи волови с оближњих планина – за њега је умро најважнији дио живота.

Преко свега, морао је трчати и опслуживати и запамтио је оне пријетеће повике: *Поштај, осјекла ти их живина; Брже, не вучеш кола! Мрдни, мртвиче! Оно уже! Не то! Оно! Које?*

Галоњу узваљеног на леђа гледаше као слику свога непролазног срама коме је свим својим чињењем и нечињењем припомогао; гледао га је у положају непоправљивог понижења док га сакате, шкопе, срамно разоружавају, пришегавајући му рогове зарђалим калемарским шегцом. Гледајући га, тако спуђеног, разапетог, окруженог гунгулом и пријетећим повицима да више није могао разабрати који се односе на Галоњу, а који на њега, и како је у овој најсрамнијој погибији, ипак, он главни кривац, изложен пријетњама и јетким наредбама: *Поштај! Држалицу! Додај маљицу!* Поскакивао је, саплитао се, поигравао да дода ону црну, чађаву, која је час личила на чавку, час на некакав кљун, на стару одимљену кост... Мрчала му је свијест од тих пакосних

заповијести, спопадало га нездраво клонуће, стуживало му се, играло му под грлом, тукло у прсима, сушило ресицу и летњак. Чињаше му се да је сам без иђе икога, и да су се против њега и његовога миљеника завјерили најприје ближњи, па цијели свијет. Запамтио је снажне, пјегаве руке и држалицу, и мајстора шкопца како повлачи крупна јаја на танкој, али снажној жили и како жилу навлачи преко држалице, усукује, затеже, па удара мрком, почађалом маљицом.

Оће ли икад више одјекнути рика Галоњина у планинама? питаше се пред овим призорима срамног пораза.

Да има мајке, мишљаше, она би га отргла негдје набанду, склонила од тих авети и заканула хладном водом.

Знатнији дио његових сјећања, проћи ће у окајавању срамне издаје, која је расла с њим, развијала се, умножавала и добијала све страшнија лица. Пресељавала се у снове, а призор спућеног бака, изваљеног на леђа, утегнутог везама, конопима и путилима, искрсавао је у нестварној јасноћи једнако као и оне закрвављене беоњаче шкопаца, бијесни погледи и заповијести да се још притеже, да се дода уже.

Не то! Оно. Макни то, огањ га спламтио – биле су му у сјећању исколачене волујске очи и несигурно укроћена бивоља снага, која би се часом могла ослободити те би се сви могли наћи на роговима, или изгажени, или још неком страшнијом погибијом усмрћени.

Колико га је кошмарних снова покренуло са оном пријетњом, са нагласком на оном ужету као да је он главни кривац свему. Памтио је природу те заповијести: *Не-то-у-њ-га-се зама-ка! Као да је мало што су Кајицу с њега скинули*! И све оне махните повике, заповијести иза којих би услиједиле страшне радње: *Држ! Додај. Неће! Спуштај га! Жив је! Није! Готово је...* Па су се те исколачене

очи мијешале са сликом мрца, са оним самртничким хватањем ваздуха тустих жена у мрким марамама, као да је сав напор присутних сведен на то да се отму сили, оловној тежини смрти, тој непознатој моћи самоубице да их повуче некуд наниже ка дубини, ка земљи, тамо ка себи, ка својој погибији и пропасти.

Призоре усплахирених, брижних, уплаканих и распамећених лица пратио је цвилеж и јектање за Кајицом, творећи ковитлац ужаса и сад се настављао овим черечењем животиње, обарањем, везивањем у конопе и путила, комешањем, повицима, стењањем, те су се слике преплитале допуњавале, мијењале згушњавале у један ковит погибије и срама.

Најпослије, призвао би неке приче о томе гувну као мјесту гријеха и давнашњег проклетства, са оном старом причом о некаквоме Гоги и оном беговоме сину, што им је обећао злата колико сам тегне на кантару – само да му опросте живот...

Да би му се неочекивано у свијести појавио пријесолац у буковом крњем вагану, из кога су мачке локале; па његов јунак и побједник у свим бивољим мегданима, узваљен на леђа, разврнут и утегнут путилима, везама, ужима и конопима; па власци и жиле моћне његове мушкости, покривене голубијом рудежи попут сомота. И крупна бијела јаја, моћно спремиште сјемена из којих су оплођене небројене краве и јунице првотеоке; његови оштри рогови свагда спремни за бој – да дочекају, ударе и распоре.

По вољи мрзитеља и душмана, а противно природи и ономе каквим га је Бог дао, његов бодаџија и побједник, понос његова џелепа и цијелог имања Башовића, би ушкопљен и осрамоћен у заглушујућој вреви. То шкопљење и тучење по жили, па натапање натученога мјеста

пријесолцем, добијало је безброј обрта и преплитало се са оним борбама и парањем волујских трбуха на суватима. Лишен и рогова и мушкости, овај митски бик бјеше претворен у нешто жалосно и супротно својој од Бога датој природи.

Жиле му истеглише, па преко држалице тукоше, и сад ће данима пратити како ће се два овална јаја, као два обла камена за мрвљење соли, смежурати, смушмулити у спапоњчити у празну кожмуру налик изанђалој дуванској ћеси. Како ће се његова силовита рика, којом је сазивао јунице и краве по планинама, столити, и он ће остатак живота, унакажен, претестерисаних рогова, само подсјећати на оно што је минулих љета био.

Осветиће се он, Мујица Башовић, не звао се својим именом – свакоме ко је на њега притужбу икакву дао – само да се довати добре *московке* или дуге *шалијанке*...

Представе и слике о гувну смјењиваху се са све интензивнијом живошћу кроза све дане „ратовања" – носио их је цијели свој вијек. Оне су се гнијездиле и сазријевале подједнако важне као и слика огњишта, све чешће га сјенчећи патином зазора и необјашњиве студи и нелагоде, таман онолико колико је Шалети то било мјесто тиханог радовања, давнашње и истинске свечаности.

Запамтио је онај полет и велику радост кад су га изравнали и подзидали, а било је барем десетина мобеника и помоћника. Како су жустро копали, вадили камење и како је мирисала земља.

Зашто је сама помисао на ово мјесто стварала једно дивно лагодно треперење, неко танано усхићење осунчано зрацима михољског сјаја, да би временом све добијало благу патину сјете.

Као да су ту сабране све родне године, у којима његови најмилији још узгрћу и вију златну љетину у михољској плавети, те полако чиле у измаглици прошавших дана.

Сјећање на гувно прелазило је у сан, па се и он тулио, блиједио и нестајао као свака варка да би се ту, на томе мјесту, успавале и Шалетине приче и отишле ка неком другом времену.

XVIII

ПОЋЕРЕ

Праштале су пушке врхом Крнова. Било је којевитеза и писке. Мислили смо да је наново почела Мојковачка битка, или она Церска ђе је војвода Степа скрко Аустријанце у Дрину, или се отворио нови Солунски фронт. То је ударало у два краја. Једно је тутњело уврх Штирније долова, а друга је битка била овамо у Закраје и пут Крновскога врела. То је грмјело. Плану и једна колиба под Острвицом. Изгледа да су се у исти мах двије групе сударише. Помислили смо да су се они међу собом завадили, али нијесу. Виђели су жандарску патролу како је залегла и заузела положаје у кљештинама.

А онда пукоше громови, пооомагаааај, свети Василијеее! У један мах учиње ми се и митраљез. Бомбе су лећеле. Вијорила су клупка бијелога дима.

Чусмо вику. *Алооо!... Алоооо! Ко је шамо?*

Једна ергела коња протутњела је равнијем Крновом ка Закосима таквом брзином као да их вукови гоне. Наплашио их плотун.

У један мах, кад је жестока пуцњава утолила, чуло се само појединачно пушкарање у дужим размацима. Онда

паде магла ко да је Бог посла и све се стиша. Још су се чула два звиждука и: *Алоооо!*

Послије наста тишина.

Одвојише се у неколико група. Једни су умакли ка Куцкоме брду – то су били ови око Пековића и Распоповића, а Башовић се некијем влакама провукао и окренуо ка Војнику. Он сента своме крају. Познаје сваки поток, сваку јаругу, сваку колибу. Море бити – има јатака. Али повише је оних који би му се крви напили.

„Па шта ће, кумим те Богом и Острогом?“ питаше Јаглика.

„Ће да врну Краља!“

„Па ето им га!... Ко им брани?! Нека оставе чељад на миру!...“

„Еееe, неће они тако! Они ће да испадне као да сви вапимо за Краљем, да не можемо без њега колико без ладне воде! Да се свијету прикаже како је то народна жеља, а не њина работа!“

„Немају нас што више нагонити. Доста је ето што су они полуђели. Па није Краљ код мене у избу, но нека оду тамо ђе је, и нека га доведу, само нек једном сјашу!“

„Еее, не иде то тако. Заклет је Распоповић Краљу. Ова власт му не гилта. И ће да ишћера своју. Сад он нема куд. Чека појачање отуда, и ће да одржи ратно стање докле Краљ пошаље трупе, или дође с неком војском.“

„Окле му војска? Шта ће му војска?“ бечила се Јаглика.

„Море бити да ће му помоћи неко од тије зетова. Можда Талијани? Има зетова по цијелој Јевропи. Швабе, Вранцузи, Руси...“

„Е, Руси неће, ја ти јемац. Они су и свога цара убили, некмоли да враћају нашега Краља.“

„Нијесу га Руси убили, но Чивути! Не једнога – но три! И ни мукајет. Они што су све замрсили и закували. Но им се не смије рећи ни црно ти око! Све по оној: *Рани сироћу...*

Овога потоњега су држали у запту, у некаквој кућици у Сибиру са цијелом фамилијом, окруженог бандом крволока и лудака којима руководи нека сила издалека. Која је то сила? Боже ти помагај! Ко је та сила која је кадра убити рускога цара са свом фамилијом и која је кадра развалити империју?“

„Ко је да је – њега више нема.“

„Ништа ти не знам. Но ти причам оно што сам чуо: Неко је којевитезо. Прштало је камење, вићело се како дими кљештина, како снопови рафала дробе камен.“

Вриснула је жена, закукала, закојевитезала. Куку њој! Оста јој дијете у колиби. А колиба плану ко буктиња!

Комити су за то вријеме били на сигурном мјесту, у јељаку на јужној страни Војника.

Сад су узимали предах и пушили.

„Траје ли ти још оне талијанске новине?“ обрати се Мујо Биговићу.

Радован је некако најдуже остајао снабдјевен пушачким прибором, и кад би свима понестало, у њега је било барем још двапут за све. Мислио је на све. Уштедио је да у свечаним приликама – а то су били ови тренуци предаха кад би измакли потјери – друштву издијели по двије картице пушачких папирића, а из ње је дуван упола бољи и укуснији него из новине.

„Пушаће карте више нема, а од новине је осто само онај лист што је о нама.“

„Дај и њега, да савијем један, па нека га ђаво носи.“

Новински листови су се буцали правилно и лако су од њих правили картице.

У Гаети се напушисмо лијепа дувана – све у ономе лијепоме пушачкоме папиру. Таман су ми се прсти на њ били навикли кад га нестаде. Обећаше нам цијели пакет, па се то неће угајипи.

XIX

КОГА ГОНЕ ПАТРОЛЕ

Како су патроле учестале у Цуцама, и цијелој централној Црној Гори, око Цетиња и све до Вирпазара, Распоповић одлучи да се повуче ка сјеверу и да се споји са Башовићевом групом. Најприје одоше к Вилусима, па онда још даље, ка Херцеговини. Приморје су избјегавали од прве успјешне пљачке, сјећајући се прве зиме након *Божићне побуне* – све држећи се висова око Драгаља и Грахова, одакле су могли надгледати Рисан, Пераст и Котор. Држали су правац ка Грахову и Бијелим пољанама, а сад су се повукли још даље, на запад, ка Херцеговини.

Али послије удара на Билећу, и великог пшума који су тамо починили, потиснути су ка Голији и Јаворку, а одатле ка Пиви и сјеверним планинама. Оцијенише да им је ово за неко доба најсигурнији рејон, са планом да се, ако затреба, пребаце на источну страну к Васојевићима. Зато су послали поруку Тодору Дуловићу да им јави какви су изгледи да се премјесте у тај крај.

Отуда је стигао одговор, прије но су га очекивали, да би то била сигурна погибија за све, јер би упали у замке и засједе. Он зна све шпијуне у главу а способан је и неке жандаре поткупити да раде за њега, па се тако

варака с патролама. Они би се нашли у готовој мрежи и сви би били побијени. Он ће се, поручио је, овако држати још неки мјесец, још коју нећељу, још који дан. А убјеђивао је сабраћу да му је сваки нови дан милији и да су се, изгледа, потрошили. Но нека се држе свога краја и чувају тај простор јер, како ствари стоје, прије ће он к њима.

И да им више нема шта причати, но ако себи не могу дати никаква цевапа, нек се пресвлаче у женске прње па нека бјеже ка Босни, а одатле тамо даље ка Рватима, они ће их приватити и једва дочекати.

Свака вијест која би изневјерила њихово очекивање водила их је ка опијању. Знали су гдје ће најбрже доћи до вина и ракије, а онда би се напили и запјевали; потом би урликали и, као да су сасвим полуђели, букали би ко волови. Разваљивали су торове и котаре и загонили се на све што им наиђе на пут. Палили су савардаке и планинске колибе. Понекад би запјевали као оно у Гаети, и подврискивали *Viva el Prncipe! E viva Montenegro!* На крају би дозивали, урлали и чикали: „Ај, ђе сте жандари, оца вам очинскогаааа! Ајте вамооо!“

Иза тога би брзо клонули, спопао би их страх, те би се повлачили у бобије, и у један мах сјетили би се да не знају куд иду.

„Ђе си задро?! Куд ћемо?“ вриснуо би одједном неко из дружине као да се буди.

„Да коначимо нећје. Има једна колиба у Вучју!“

„Боље да смо отишли топлијем крају. Да идемо код Марojевића у Жупу...“

И онда би заспали ту, у шумарку, одрвењели од пића, неосјетљиви на хладноћу; лишени страха и опреза, прислонили би се уза стијене, или би свако потражио свој

заклон, докле их не би пробудила студен или лавеж паса, или каква звјерад.

Једном су тако, идући кроз Ћеранића гору, опазили двоје млађе чељади. Бијаху и ови опрезни, и чим их спазише, изабраше да скрену горњом страном, како би избјегли сусрет. Али Башовићу је баш тога дана било до сусрета. *Алооо!* Било је то његово омиљено шумско обраћање. *Чекај тамооо! Не мрдај!...*

Одмах пошто би се стишао последњи одјек његове заповијести, и кад би се усталила првобитна тишина, Башовић је имао обичај да гласно зашклапара пушком, да репетира.

Обоје бјеху унезвијерени. Занијемили од страха.

„Куд ћеш, момче?! Што не чекаш кад ја зовем!“ био је набусит и оран за кавгу Мујо Баш. Друштво га је понекад звало тако: Мујо Баш. Или: Баш Челик, а скоро никад Милутин Башовић. Они су однекуда усвојили манире варошких банди, иако нико од њих међу варошанима није живио и вароши су вићали само издалека, или у пролазу.

„Ево чекамо. Миии, ми смо кренули у тазбину...“ муцао је нешто јадник.

„Чију тазбину? Окле ти је тазбина? Иде ли и она у тазбину?“ засуо је Мујо Баш, не чекајући одговор, па наставио:

„Чија ти је ово жена?“ питао је као да тражи признање за тежак гријех.

„Моооја жена“, отезао је престрашен човјек, брзо, онако по навици.

„Твоја жена! Окле теби жена?! Шта ће теби жена? Муч! Не лажи, погани!“ и док је још трајало питање љуштио је шамар. *Моја зена* ругаше му се. „Скидај гаће!“

„Шта ви је, људи! Полакоте људи! Нијесмо ништа учињели!“

„Е баш зато. Ајде донеси нам да вечерамо! Закољи шиљеже и догнај месо у овај омар. Донеси бурило воде и кото да га скувамо! И не заборави со. Кило соли донеси!“

„Окле ми шиљеже?“

„Мој је то чоек!“ писнула је ојађеница.

„Ти би да га браниш!“ једва је дочекао Башовић.

„Немојте, ако Бога знате! Мајка ми је из Цуца. Крсто Зрнов ми је ујак! Извањи ујак. Мојој мајци од стрица...“ запомагала је.

„Крсто Зрнов!... Чусте ли ово, људи?! Будеш ли слагала, одријећу те на мјешину. Овђе уз ову букву. Па што не кажеш одма, кучко. Ајте! Бјеште! Мрррш!“ па послије мале паузе нађе да приупита:

„Сретосте ли ђе жандаре?“

„Н...ее, ееее... ниђе...“ одговорише углас, одмичући, престрављени.

„Немојте о овоме никоме! Ни по ријечи! Ај мрш! Бјеште! А ти – обрати се младожењи – немој да скиђеш по гори овако с госпођом.“

Други пут, кад сврате у колибу и нађу жену саму, а они:

„Ђе ти је чоек?!“

„Отишо у гору да догна дрва.“

„*У īору да доīна дрва!* Ахаа. Је ли са жандарима?“

Тако се Мујо Баш враћао у стање равнотеже, да би након тога бивао чојствен те би знао по цијелу уру, а ђекад и по двије и по три, да свијема држи тираде о чојству и људском понашању.

Нема ни недјеља дана како је Башовић с друштвом пресрео групу сељака са Синьавине, претресао их и узео им паре што су их добили за продату стоку. Опљачкао их до коже, а неколицини отео и обућу, кабанице, цамадане,

дуванске кутије и сав пушачи прибор, бритве и бритвулине, те припријетио да држе језик за зубима, иначе ће запамтити његову кратку *талијанку*.

Некад је, ноћом, свјетлуцало из мрака. Па онда с горњег ћувика увјежбан фијук. Писак. Не вјерујеш! Па се јављао и трећи глас, па опет свјетлосни знак са Црвенога ждријела.

Онда у кров колибе, по сувој буковој штици, прашти шипка од пушке.

А онда, у поноћи, у содому, неко на врата, тактаааактаааак, двапут. Бјеже. Гоне их жандари.

Године глади, она три црна прољећа, као да још не бијаху прошла. А није ништа боље било ни оно што Шалету оћера у Навијорку, ни оно које Тодора однесе у Нађмеђер. Све су то лица истога прољећа и једне исте глади.

Крај прве окупационе зиме дочекасмо с открићем да можемо брати и кувати љескову ресу, па је мијешати са мљевеним шашинама и кором липовом.

Само да крене јагорчевина и писне кађун, да удари козалац и сријемуша. А ко дочека копривy, срећник је овога свијета.

Од свих врлина, којима се одликовао пресвијетли цар Фрањо Јосиф, највише је хваљена његова брига о шумама. Гледао је да свако посјечено стабло буде смјеста замијењено са три нова, па ако је било могуће и са пет.

Тамо гдје су били неприступачни висови и врлети, цар је наредио да се испаљују топовске гранате, пуњене сјеменкама четинара и земљом.

Истина, није тако био ревностан према дубравама, гајевима и забранима Босне, Далмације, Херцеговине и Црне Горе. Онако како је прошао онај Кочићев гај у Крајини, прошли су и многи забрани стољетних борова, па и

ако су били у најскровитијим крајевима од Крке и Зрмање до Добриловине. Није се устезао ни од манастирских имања. Напротив.

Али, пресвијетли цар је у нашим крајевима ону вјештину пошумљавања врлети прилагодио другим потребама. Наиме, његова војска у повлачењу засипала је крајеве које је напуштала гранатама пуњеним вашкама, бактеријама и вирусима, те су за њом букнуле опаке и дотле непознате заразе: тифус, колера, шпањолска грозница.

Нарочито је био „великодушан" према крајевима који су показали отпор током његовог трогодишњег *европеизирања* балканских брда. Осим оних познатих болести његови научници, биолози, хемичари, дунђери за рашчлањивање људског тијела и душе, психоаналитичари, свакакви други хећими и хуманисти, у бечким лабораторијама изумили су нове. По одласку његових трупа, разбољела се и сама земља и за три године није примала сјеме, нити је из ње ишта проклијало. Пресвијетли цар је великодушно даривао само смрт прије него јој је и сам отишао у сусрет, заједно са својим царством. Послије свих мука стигоше „ослободиоци" из Гаете и, ево, четврта је година како не дају очи склопити.

Ако нијесу имали кога муштрати, пресретати и кињити, почињали би се међусобно гложити па би нагло ушли у жучну препирку око тога које је године пуштио Чечовић комите осуђене на вјешала. Колико год да су потцјењивали његов подухват, све некако назор покушавајући да га изврgну подсмијеху – било је јасно да му се диве, а знали су да се о Чечовићу чуло и до Метохије.

Држали су се у пријатељству са командирима из Вилуса, а познавали су и Цупару, и од њега понешто дознавали о кретању патрола.

Цупара је био у томе вјешт, и казивао је онолико колико му бијаше потребно да стекне њихово повјерење.

Но, честе међусобице и препирке биле су узроци откривања. За препирку и није требало много разлога. Најчешће око тога на коју страну да крену јер су на свакој страни биле засједе и жандарске патроле. Да се растуре нијесу смјели. Овако у групи, могли су издржати судар.

На крају се сложише да сви окрену у Рубеже и да се окријепе код Драшковића у Шћепан долу.

Тада се Башовић морао сјетити како му је рекла Станија на Бијелим пољанама.

„Маните се ћорава посла! Не можете ви вратити Краља. Кажу да је умро. И да није, свеједно! Стар је. А да је имо коме оставити престо, не би га ни напушто. Да је имао коме, не би вас запало да га браните. Куку томе, кога ви браните! Но се приватите некога паметнијег посла. Сад је главна мука прошла. Побјегла је Шваба, а с њом је минула и шпањолица и глад. Па ће се некако ватигати и крпити крај с крајем. Маните се Краља! Краљева ће бити. Но неће нас!“

„Богме, мени се чини, неће ни нас, таман колико ни краљева“, промрсио је Миљанић.

Иако изморено глађу, то лице бијаше просвијетљено, чисто, племенито – нестварне љепоте. Ведрину и племенитост тих очију, мишљаше Башовић, никад неће заборавити. Ово је можда једина награда за ово калисање и потуцање по гудурама. Има ли те ствари на овоме свијету, због које би се одрекао могућности да среће ове анђеле на земљи, помислио је на тренутак Мујо Баш – и намах помрзну на себе и на све што је за живота учинио. Све што је радио за живота – макар да се и крстио и свијеће палио и Богу се молио – помисли, све је, у коначном збиру, само једна велика грешка.

Све ове године Мујо Баш никад није помислио о себи као о човјеку који је починио икакав гријех. Све то што су чинили, и у чему је сам предњачио – мислио је да чини неко други, неко ко није он, па и тај то чини од шале, и ради забаве. Али, био је један догађај који му се у часовима најдубље издвојености, у тишини, али и при оваквим сусретима, појављивао у необичној страхоти и последњих дана је све теже могао да отјера те слике.

Сјећао се како је са још двојицом дјечака затворио мачку у онај дио шпорета у коме пеку љеб и зову га *пекара* и како су брзо наложили јаку ватру.

Мачји кривеж и гребање у врелој лименој кутији, па застрашујуће режање, све их је тренутно испунило таквим страхом да су, у први мах, покушали да је отворе, али мачка је тако снажно притискала вратанца изнутра, или се тако њима учинило, да нијесу успјели. Уз то су се међусобно посавјетовали да ће им, ако је отворе, ископати очи. То их је додатно испунило некаквом мржњом те су додали ватру и били принуђени да до краја одслушају најстрашније јауке које су икада чули. На моменте се чинило да ће се пекара распрснути, да ће се шпорет преврнути, као да је унутра нека звијер, да би ови урлици од којих су сви добили бијеле власи, након што су досегли врхунац, прешли у некакав плач, јаук тако жалостан, а потом у цвилеж, дрхтање и поскакивање и на крају је отуда дошао задах спржене длаке и печеног меса.

Кад се све утишало, отворили су. Нашли су угљенисану црну грудву, искежених зуба и бијелих кугли умјесто очију, сраслих попут двије бијеле печурке с црним рупицама на мјестима гдје су биле зенице.

„Иста она!“ изговорио је као неко одсутан и далек; застао запрепашћен, полуотворених уста... оног сутона

кад су прилазили Шћепан долу. Ишла је полако, готово их зачикавајући, у један мах се нарогушила, чак пропела рбат, изокосила се, зарежала.

Мало прије, сјећајући се оне дјевојке, однекуд је приспјела и та спаљена животињица, ископрцала се из неких прљавих буџака сјећања, удаљавајући га од оног блаженог тренутка на Бијелим пољанама. Поред свеколике биједе и сичије коју тегли на савјести, појавила се и она за свој дио освете, да му опогани један блажени тренутак. „Зар је баш сад морала... у овоме часу да се појави та одвратна, угљенисана звјерчица?“ жестио се Башовић. Све се, што је памћење покупило као пљеву, у њему сад сажимало, кињило га и гризло – не остављајући мјеста да се душом окрене к небу, да се размахне и запјева.

И хтједе јој нешто рећи, али бјеше му ар да повлађује њеним ријечима, но као да се на све бјеше и љутнуо, па ће јој то, најдубље што осјећа, рећи неком другом приликом. Али те друге прилике, слутио је, више неће бити!

Као да је читао мисли његове, Распоповић изнебуха тресну:

„Друго је шта причају доконе ђевојчине по биртијама и механама, а друго задата ријеч Господару и углед једнога Краља!“

Није ни Башовић дуго чекао но се, као запета пушка, обрецну на Распоповића:

„Ја да одбраним и врнем Краља! Никад нијесам његов грб на чело турио, а видим, и тај твој се изверуго и потмастио ко да је од калаја или какве вегде тенеће! Таман је ко онај на сунцу препечени, скорели жабац код млаквина, што су га краве згазиле. Нијесам од његове плате ни свијећу купио, нити сам кад његов левор за пас заћенуо. Ти, богоми, јеси, откако си настао. А ближи је по крви мени но теби, па иако су те оженили Петраном Јоковом с Његуша.“

Причекну да комотно узме ваздуха, а и да Распоповићу остави простора, шћене ли да лане коју, па настави:

„Но сам кренуо овијем злијем путем, и ћераћу до краја. На срцу ми је била Црна Гора и Кућа Петровића, јер нема једнога без другога. Чим су се почели уплекавати Рвати и Турци и Арбанаси у наше прегнуће, знао сам да ће нам пући погибија, да смо завазда погинули и пред Богом и пред народом, кад смо почели крити и порицати да смо Срби. Но шта смо? Шта су били Петровићи? Ко је писа *Срūско оūледало*?“

„Пушти ти то. Има ко о томе бринути“, дочека спремно Распоповић. „Наш је задатак да извршимо наређења и обавимо војничке ствари, а не висока политика!“

„Добро, али шта сам ја зарадио од својега прегнућа? Да ме дочекују на нишан и вребају пушком и левором; да ме дочекују на нож, на бајунет, на виле и накомице!

Да сам крдио овце у Језерима, па тргово с Пљевљацима и сушио по десет јаловица у Буковици, не би калисо испод туђије стрева. Или да сам сијо кртолу и пеко под сачем, па кад се препече и кора јој малко отврдне и одебља, да је онако врућу са скорупом једем. Или да сам градио воденице и састављо воденичка кола, ломио и клесо воденичко камење...“

Мало застаде, погледну друштво, и пошто се увјерио да га пажљиво слушају, настави:

„Овако, ко звијер бјежим с краја у крај Црне Горе, да ме свака шуша може устријелити, или отровати, или намамити на гуку качамака и умлатити као поскитана пса. Не страда чоек одједном но полако. Понајлак!“

„Ја сам погинуо кад сам први пут пушку видио и кад сам пожелио да је ставим на раме, па никоме ништа“, одврати Распоповић.

„Зборио је мудри Сāва Драгов“, умијеша се Миљанић, „мичите проклетију из куће! Носите далеко и закопајте. Јер она на крв и на смрт доноси. Она је вазда некоме кућу ископала. Склањајте је!“

„А ти збориш“, настави Башовић с несмањеном жестином, „како си мога бити у Баriју код фамилије и са Крстом Зрновијем пити рујно вино, и загледати танане Латинке. Па ето ти је. Иди, срећан ти пут! Мога сам и ја код стрица у Америку.“

„Но нам се треба одавде избавити. Ко је знао да је војска укривена у кљештинама дуже од двије нећеље и да су нас пуштили у обруч као у вршу из које нам изласка више нема. Сва је прилика неће га ни бити!“

Рекла је она баба с Годијеља што јој ти оте сир:

„Полако, бимбаша! Виђећу ја тебе кад те мине бијес. Нагледала сам се ја такије јунака. Само да те прође поганство да мало отучеш рогове! Отимаш од моје сиротиње! Ето ти га, потоње ти било!“

„Муч, кучко, не лај!“

„Само да то поганство извјетри из тебе, но вјерујем остаће вас отров у теби, док те не загрну лопатом. А то неће бити далеко!“

„Ти знаш?“

„Знаш и ти, но не смијеш признати!“

„Неће нас Италија оставити. Не смије. Не могу нас оставити на ћедилу кад су нас гурнули у огањ.“

„Али, видиш ли да од њих нема гласа више од двије године. Да не опљачкасмо она кола, поцркали бисмо од глади. Прошле ноћи сниво сам онога Долчија.“

„Шта ти рече?“

„Каже, врћите оне народне паре!“

„Већ смо их вратили. Све су код народа. Но је можда Долчи мислио да их њему вратимо, па ће он онда даривати

народ, да нађе мјеста души. Било је најпаметније што сам раздијелио паре јатацима. Да купе браве и брашно, бијели мрс и све што нам је за потребу. Кад му једном даш паре, имаш право да му их тражиш назад докле год је жив!“

„И на више мјеста. У Бару, под Румијом, на Петровачкој гори, у Војнику, под Дурмитором, у Синьавини. Ја сам и заборавио ђе све имамо скривалишта.“

„Кажеш, неће нас оставити Италија?“ огласи се Мајо Вујовић.

„Е, шта смо ми Италији, ко шака бува. Све се решава на другијем мјестима. Шта ћемо ми Италији?! Ако јој не требамо, као што јој и не требамо, оставиће нас ко брабоњке на ћедилу!“

„Не мора Италија сама. Довољно је да нареди Хрватима и муслиманима!“

„Е, ту ће нам бити спас!“ наруга се Башовић.

„Ако си некад прекива суву јапију или исушен прштац, па кад неће чивија у суву буковину, онда је намажеш лојем или сланином: да видиш како пролази. Ми ћемо бити тај лој на чивији талијанској, или рватској, или муслиманској. Само да они уђерају своју чивију, па ће нас заборавити прецртати, штетовати...“

„Кад је стигао глас да је Краљ умро, они су рекли да је то српска пропаганда и да је Краљ црногорски бесмртан, те да ће се они једнако борити да га врну.“

Одавно би они заборавили Краља, и било би им свеједно оће ли се вратити или неће, да им навика за пљачком не бјеше толико ушла у крв. Сад им је Краљ био изговор за сваку лупештину и поганство, па да су и јаја с полога купили.

Разбојништва и злочини су тражили све нове и нове злочине, како би се они првошњи потиснули у заборав, у даљину, као нешто прошавше и давнашње.

Толико се бијаху увјештили засједама и разбојништвима да су вазда истурали једнога на ћувик, на косу с које се види на обје стране брда, одакле је могао дати знак онима у бусијама. Отегнут, лелујав звиждук, извијен као јаук, дошао би до једних и других, па би катили – дотле скривени у чечарју и ваљу – једанак искочили пред путнике што се враћаху с пазара, гдје су продали шиљеж или говеда.

Заповиједали су дрско, уперивши им пушке с бајонетима у прси, уз псовке, дерњаву и пријетеће цукање.

„Стој, руке увис!“

„Ђе си био?!“

„Вади паре!“

Други би бајонетом скинуо капу, ћушнуо је ногом.

„Носиш српску капу, је ли? А, кучак? Ми имамо нашега Краља, и докле га не врнемо...“

„Па врћите, људи, ко вам брани?

„Муч, погани!“ издро би се Башовић. Бијаше се добро увјештио овој врсти ислеђивања и муштрања – те би га љуштио задланком, да би му и онај други образ пуко, и крв линула, па му је скубо брке, па вато за вилице и стезо за гркљан да му очи искоче. И тако би салеђетио жртву и засуо погрдама и пријетњама да ће га везати за букови живац и туђи докле му чују душу. Све ту на лицу мјеста, да нико није смио жевнути. Па му псово свеце и славу, и Светога Јована, и Марију, и Тараманију, и Дјеву, и Параскеву; и крс и свијећу, и материно подојило, и оца очинскога!

Сачувај Господе, какво се бјеснило бијаше улегло у њега и мораше га изручити на кога прво налети, а реко би, најрадије на праведна чоека! И никакве уставе у њему не бијаше, никакве савјести, ни милости ни поштења! Боже велики, сачувај! Окле у њему онолико зло?!

Или су ноћом ударали на катуне. Праштила би шипка од пушке по танкој исушеној буковој штици, те би, у позно доба, ударили на нејач и заповиједили да им се спрема вечера. Да се слијевају калице. Да се коље брав и пече погача; да су они ослободиоци и народна војска која ће да врне Краља, а ово страшило од државе у пламен обурда.

На крају би викнули по талијански, како су у Гаети били научили:

Noi siamo liberatori! Liberatori! E viva Montenegro!

„Е, како оладисмо онога јуче, таман нека смо, не био носити кабаницу. А зна се ко носи кабаницу! Само џандари.“

Тако је наглас Башовић правдао себе пред самим собом, што је пуцао у групу сељака који су се из Никшића, преко Куцкога брда враћали у Дубоко.

„Виђе ли ти како ме огреба онај кучји син, умало ме распори“, обрати се, усред затишја, Распоповић Звицеру.

„Огреба и ти њега више но двадесет пута, само ти је нож ушо дубоко!“

„Дебела му и униформа, од некога јакога сукна, а и кожа, али сваки сам пут осјетио кад сам погодио у кост, а кад у мекшину.“

„Посто си специјалиста за жандарску анатомију. Нијесмо то у Гаети учили.“

„Он је за то природно обдарен. Кад завршимо ово, да учиш медицину“, огласио се Вујовић из папрати.

Пронио се и глас да Башовића *талијанка* никад није слагала нити се у њеном магацину икад затеко влажан метак, но је пламћела као гром, а на кундаку је, истина, ситне као зупце честога чешља, урезао већ седам црта.

Богме јунаштво, али га је ледна струја прождила од главе до пете кад га је нека баба из Вилуса упитнула:

„Је ли све то твоја ојађеница ископала? Колико ли је ту било Турака, само да ми је знати?!“

А знали су сви, баш као и он, да није било ни турског обојка, но све једнородна браћа и солиљебници, а да су се њина јунаштва окончала на јаслама; да су се самозвани Краљеви заточници преобратили у јајаре и пљачкаше трапова, да их је умишљено јунаштво претворило у авети и сад су се у Рубежима, у Шћепан долу, скрасили да дочекају пресуду Вукашина Лубурића, солунца, са летећом жандарском четом.

XX

ОПСАДА И ПОСЉЕДЊИ САТИ

Увече је почео најприје да труни, а онда и да сипи суви снијег. Доносе га сјеверни облаци, послије оне изненадне проведрице и црвени, која се ниоткуд појави сјеверним дијелом неба. Иза те *љутине*, која у сваком живом створу ствара осјећање нелагоде и студи – крене *пршеш*.

Друго је сјеверозападни вјетар, *кривац* – и он носи пуне облаке, али влажнијег снијега.

Онда су се увече стали гомилати облаци од Крупца и Броћенца, мрки и пуни пријетње. Долазили су са запада и ваљали лапавицу и влажан снијег што пада пласама. Сударали се облаци, међу овим планинама, од Дурмитора и Војника до Будоша. Једни су надирали с југа, други, опет, са запада.

Пуна три дана није се чула пушка. Тако је било неприродно утишијало да је то изазивало чуђење и потајну нелагодност, те није било тешко наслутити да се нешто опасно колеса.

Ни пашче није жевнуло три бијела дана. А кокоши се шћућиле, па као да ватају заклон.

Нико ни са ким да зуцне, нити да те ко зовне, нити да ти каже је ли кога видио... Све што дише заузело је став пуног опреза и све своје животне силе упрегло да не направи какав непромишљен покрет или се не ода непотребним гласом.

Само је прошапто један из Кличева како је видио групу жандара у Будошу, а ни на пола пушкомета прошле су двије групе комита од Гарча и Чева. Приликом, да су то били ови што их воде Распоповићи.

И што је најчудније, чинило се да знају једни за друге, али нико никога диро није, као да су се договорили да се помире. Е, дај Боже, да оће!

А они тројица Жупљана и с њима онај Боровинић с Бршна побјегли су исти дан у супротном правцу. То је оно што је стварало недоумицу и чуђење. Гледај: ови бјеже од рубешке групе, а Распоповићи управчили к њима. Какав је ту међу њима срок?

У Шпировој кафани причо је Маројевић с Бршна да се пред зору чула звизда и двапут неко викнуо: *Алоооо! Алоооо!* Ама, пуцњаве није било.

„То нијесу били комити" – био је одсјечан Ђукановић са Ивања. „Овуда ме сијеци ако јесу! Познајем ја њине знаке и звизду."

То је било двије до три уре иза поноћи.

Послије смо повезивали догађаје и све се обзнало.

Полако се све слијегало.

Комити су, у мањим групама, умиљели у кућу Драшковића. Велико је чудо да се нијесу тучили с летећом четом жандармеријског одреда Вукашина Лубурића. Како су се мимоилазили, то велики Господ зна.

У летећој чети бијаху све сами солунци: Билећани, Гачани и Пивљани. Бијаху се прикрили у кљештинама, влакама и увалама. И све шутке једни мимо друге, као змије када се увлаче у своја гнијезда.

Већ су, у сумрак, сви били на својим мјестима.

Саво бјеше цијелога дана љут. Нико нас не дозива, све се ућићало.

А раније, кад нас угледају, викали су измозга: *Ђе сте, сиви соколови*. А сви се надаху да носимо пуне торбаке пара

„Шта је ово, Мујо Башовићу, јеси ли нас навука у засједу и довео на кланицу, кумим те Богом!"

„Мени ово од почетка не мирише на добро."

„Не мирише никоме, још од Гаете. Учиње ми се да је све кренуло како треба, кад оно опљачкасмо оне паре код Котора. Камо среће да си послушо Звицера и Кривокапића, па да смо их подијелили и отишли сваки са својом главом, па докле ко стигне, но да нас, оће на логу, на гомили испреламају."

Солунци су носили маузерке са тешким зрнима, с пет метака у магацину, шестим у цијеви. Два су скривена митраљеска гњијезда покривала све отворе са источне стране куће: једно на брijегу, у камењару изнад гробља, с намјером да се примакну још сто корака кад падне ноћ, а друго је покривало тавански отвор и мазгале на јужној ластавици. Одозго, са сјеверозапада, један вод је покривао улазна врата.

Речено је да се не пуца на жене и ђецу и први плотун ће бити да нејач ишћерамо из куће, а онда ће кренути обрачун с разбојницима.

Прву ноћ Башовић је снивао да му испадају зуби, један по један. Било је нешто још страшније у томе сну и ишло је напоредо са испадањем зуба. У сну их је садио као кртолу, у глиб. Земља је била попут глине или црне смоле из које не можеш ноге извући, а он са Кривокапићем и оним Савовићем из Пипера само сади. Дозива Милоша Ковачевића, а он љутито одмахује, не одазива се; они једноман саде, а из оних кртола-зуба које саде, брзо ниче

нека биљка попут оне што расте подно стругова изнад Тешанове рупе и испод Церја, те су је у његовоме дјетињству звали *сшреж*, а понеко и *крволок*. Гладно живинче би од ње намах угинуло, и све што је у рано прољеће гладно, жељно зелене травке. Још је страшније ово што за њима ниче, и све што на то страшно биље погледне. Све неке авети од чељади иду за њима и брсте оно црно лишће и намах се трују. Дерњају се од болова, ричу као бакови здуачи кад нагазе на стрв или оњуше крв од свога крда.

Одозго ка њима ваљала се лавина прљавог снијега, носећи дрвље и камење и све се то приближавало споро, али неумитно, а они никако да извуку ноге из онога глиба... Хтјели би да зову, да траже спас, али су занијемили. Беспомоћни су, а виде своју погибију.

Тада је видио и краља Николу, на бијеломе коњу, у истој оној одјећи као на насловној страни часописа *La Tribuna illustrata*. Али, коњ је као од магле, само се звекет потковица чуо јасно ко да гази по стаклу. Учинило му се да их је Краљ угледа одонуд из даљине, некако висок и далек и као да им се осмјехнуо неким презривим смијешком, прије но што се изгубио на тамном хоризонту – *онамо-намо*.

Иза тога се пробудио и сјетио бабе Јаглике која му је била ко мати.

Није разумијевао неконтролисане изливе бијеса према њој. Иза тога је она знала да се окамени.

Сад је, одједном, постао свјестан те чињенице да није запамтио своју мајку, да о њој нико ништа није причао. Боже, како је то имати мајку? Како се тога никад нијесам сјетио?! Није ни баба на Његушима говорила, само би се замислила и почела да јекће, да отире сузе мрком марамом са дугим ресама. А Јаглика је није помињала. Само би, кад би се отисла у Ваље неким послом, могао понеко чути како тужи. А тужила је за Крстом, и за Кајицом, и

за десном руком Вуксановом. Требало јој је да јекне, да запјева, да јаукне из све душе. Дуго је у прсима накупљала бол и сичију, па је бјежала горе, уз планину, скривајући се у жбуње удљиковине и грмље смрдљике да би се исплакала. Донио би дашак вјетра њен глас, некакву мјешавину пјесме и јаука, далеко онамо у Бијела точила, гдје би је на трен чули дрвосјече у јељаку док беру гору и сигуравају јапију.

Онда, кад се исковријежио на њу, кад је викнуо, кад је цукнуо како она нешто баксузира и злослути, како му не дâ да се отисне у хајдуке са јунацима и ускоцима – она се каменила два дана. Нијесу је могли помјерити и тако скамењену су је унијели у кућу и два чела је будили.

Помислише да се ваистину скаменила.

„Ништа јој неће бити! Шта ће бити баби!“ одговарао је Башовић на све опомене или приговоре, или наговјештаје прекора.

Никад њему нико није казао какав је то израз виђела баба на његовом лицу, али кажу да је шапнула некоме, може бити најближој својти, да је њена снаха родила ђавола.

Крст и анђели са свијема вама!

Једном је, кад га је устављала да не иде, викнуо и погледао је са таквим изразом.

Ни чељад ни комити, нико није склопио ока, а пред зору је узнемиреност почела прелазити у жучне изливе бијеса. Башовић је псовао све. И Распоповића и јатака Драшковића и сву чељад.

„Како не опазисте да се прикрадају џандари? Излазисте ли икуд нећељу дана? Сад сте ударили у дерњаву! Затисни им уста!“ довикивао је Миљанићу. „Све ће нас одати!“

Током ноћи Мајо је направио договор с Распоповићем и Башовићем да се извуче прије зоре, па да оде к Билећи како би довео појачање. Стога се обукао у женске прње

и прије но извукоше ситну чељад, он једно дијете метну на плећи и учиње се бабом и тако избјеже од грма до грма, па кад се довати сигурна правца, осјети да је изван нишанских погледа, одбачи са себе оно дијете, стури са себе сав онај облак џара и даде се у трк као курјак. Она макања остаде онђе пиштећи.

Погинуће двије године касније код Билеће.

Сви су снијевали погане снове и сви су их тумачили само на један начин – да ће у тој уклетој кући наћи погибију. И свих ових година, откако су се са Драшковићем сјампили, у дане уочи поласка прогонила их је нека непозната студен и нејасно осјећање де је то мјесто њихова краја.

„Није кућа уклета, но сте дочекали оно што сте заслужили“, оглашавао се неко невидљив, а присутан у свима. „Изгинућете као пси!“ понављао је опет неки непријатељски глас, који је каскао за њима свих ових година, шумама, доловима, шкркама.

Са сјевероисточне стране сручио се митраљески млаз на велики прозор и поцијепао кантове и телера, те стао одваљивати љуске од лучевих дирека, паранџикајући их у танке зубље и трештине, засипајући их мрвицама прозорских стакала што су засвјетлуцале попут искричавих кристала стријеша на површици, у просјај првих зрака.

Куке се смакоше, багламе извалише.

Сноп је захватио и камене дирекe и самљевен камен замириса као кад га ситне минерска глијета, или кад га дроби динамит.

Јаукнуло је негдје псето, цијукнуло, зацвиљело, а у исти мах чуо се топот коња поплашених пуцњавом.

Митраљески млаз је разбио прозорске калпаке и сноп олова са изљусканом даском каната и телера, сјури се с роjем одскакајућих зрна ка ћошку у коме је дрхтурио Распоповић.

Изгибосмо! К оружју! Суљнуше се ка главном улазу. И они што су дежурали испод прозора са унутрашње стране побјегоше у портик у двоструки заклон. Но, и на скалинама их је дочекао други сноп митраљеске паљбе. Појединачни, али учестали пуцњи, чули су се из више праваца, а с њима гласови, неутрални, готово лишени пријетње и мржње, одмјерени и равнодушни:

„Положи оружје! Напоље, бандо!“

Срљали су ка кућним вратима, али су са скалина падали један по један – само би се сручила врећа мртвог тијела.

Потом је као гром загрмио још један рафал и кантови са десног прозора, што је гледао на до, одлећеше из баглама као да су од сасушеног блата. Не само телера но и камени диреци испрскаше.

Грађена као тврђава, са увјерењем градитеља и наручилаца да може одољети и топовима, гласовита „кула“ Драшковића стаде попуштати, и на једнопономе зиду од тесанога камена указаше се пукотине.

Услиједио је други рафал по јужном прозору, те се и лијеви калпак одвали, држећи се само на једној шарки и стаде се клатити. Чуло се како цвили. Пошто је уминуо посљедњи одјек, могао се још задуго чути цвилеж његова њихања и по звуку је било јасно да се амплитуде његовог клатна смањују и ближе издисају, као што код умирућег чиле откуцаји срца.

„Има ђеце!“ викнуо је неко као да га живог деру! Био је то Миљанићев глас.

„Нека изиђу“, чуо се смирен и далек одговор (у коме је било могуће наслутити и наставак: Свеједно нам је!) Други глас, из камењара, с друге стране дола додао је: „И ђеца и старци“.

Одјекну ово: *старцииии...*

Настало је комешање на улазу. Вриску је утишао нови рафал. Отпаде висећи калпак, располути се камени дирек као да је био од ћерпича или креде.

Сви напоље!... викнуо је одјек који је малоприје изговорио *старциии.*

Па је настала тишина.

„Је ли ово најкраћи дан у години?“ упита Марко Распоповић.

„Нама је најкраћи занавијек!“ одврати брат.

„Знам да ми је, једном, давно, у Подгорици, кад сам клепо косијер, једна Габељка погледнула у длан и само изговорила: *Најкраћега дана у години!*“

„Мајко моја!“ завапи Јово Кривокапић. „Зар овако свиће мој посљедњи дан?“

„Свиће, али нама смркава!“ огласи се однекуд Звицер.

„Задовијек!“ дотури Миљанић.

„Благо Мају! Он се по мраку извуче у женским прњама са макањом на плећима.“ Колико га је синоћ презирао, толико му је сад завидио. „Само да ми је сад претећи, лако бих се ја огласио јунаштвом и опро љагу с образа“, мишљаше Марко.

Вино је синоћ кријепило и дизало јуначку кураж, распламсавало част. Синоћ је, послије оне друге чаше прсимице могао на све стрељачке водове и засједе, на митраљеске бункере. Али данас је све извјетрило. Сасуло се у пепео. У онемоћалост, и страх, и студен зној... Сад се она силина и јунаштво преобратише у кукавичлук најгрђи, у страх од дјетињега гори. Нека је проклето оно вино што нас завара и осоколи у невријеме и сву нам кураж потроши прије но нам је била потребна, те онемоћасмо ко породиље.

Још су једноман звиждали тешки куршуми, ломили камен, прашили и обијали малтер, разваљивали чакму.

„Дође све да се плати у цик ове тамне и мркле зоре!“ стењаше Звицер, обливен грашкама леденог, предсмртног зноја. „Кад бих мого залелекати из бијела грла, самога себе да лелекнем! Знам, нико други неће смјети! Знам, загрнуће нас као керове, да се не брука вилајет с нама! А, помагај Господе, па иако сам био злотвор и несој и нечоек. Ти си ме дао таквога. Твој сам, Господе“, промрмља Звицер, прије но га погоди зрно.

Искочивши кроз брешу на ластавици, Башовић је одскочио увис, као да прескаче змију, и тако у скоку испалио хитац насумице и погодио помоћника на митраљезу. Запамтио је положај митраљесца прије но су кренули да пробијају рупу на ластавици. Онда се савио, па опет скочио, али му је други митраљески сноп одсјекао вилицу. Одлећела је налик комаду ципеле. Откотрљала се на снијегом покривени поклопац бистијерне, зубима ка небу окренута. Зачудо, није га заболело, није осјетио ништа, у први мах, док није у трену, крајичком ока, у дјелићу нечега што је могао бити трен, у часу кад се надао да ће громогласно залелекати, за самим собом, па ако стигне и за Господарем, па најпослије и за Црном Гором... познао дио свог лица – вилицу. Комад образа одсјечен као тестером. Уз њу је био и језик, још румен и жив, језик који је изговорио многе пријетње и псовке и клетве и опет псовке: од Бога и свих његових помоћника, вјесника и заштитника, па до свих светаца и богоугодника, те свеколиког благочастивог и мученичког женскиња...

Али није могао лелекнути како је наумио био, него је испуштио неки звук, сличан ономе што га пуштају трубе на пароплову, промукао, крештав, громогласан, нешто између вучјега јаука и загушујућег крклања...

Свеједно, јуришао је онамо ка сјевероисточној страни, врео па ледан, ожалошћен, обневидио: зар ће овако

нехеројски, зар овако посљедњи трен и зар је ово посљедња ура?!

Још је на ногама био Башовић, још је његов ум обликовао неку тешку псовку, још је крупним кораком грабио напријед да се сударі с неким и да му каже да он не бјежи. Онако, без вилице, грабио је макар још десет корака и нешто урлао; још је био науман да се извини стрицу што га уби неотке и да му каже: „Опрости, стрико!“ и баби Јаглики да нешто каже, али однекуд га је стигао други млаз хитаца и сручио међу плећа и могло се јасно чути како му се ломе лопатице.

Распоповићи су гледали да привуку пажњу митраљеза на оба прозора, ал су брзо били изложени вртлогу рикошета, па се, рањени, рамљући, пребацише ка брешу на ластавици.

„Не остављај ме, брате, а ако погинем, однеси ме у наше село, у Мартиниће, код цркве“, подсјећао је Марко, заслијепљен прахом разбијеног кречног малтера и камена.

„Ватај заклон иза зида, иза тврде стијене“, соколио га је Саво.

Пали су на самом отвору.

Стево Божовић и Голуб Вујовић, рањени у првом налету, били су згучени у мртвом углу, али су их рикошети погађали, звиждећи ударали, као да су се затекли у року помахниталих стршијења, што су падали около.

Миле Миљанић из Бањана пјевао је, а његова попијевка је неосјетно прелазила у лелек, а лелек се, на тренутке, преобраћао у пјесму. Али је пјесма некако слабила, мјестимице прогоријевала и примала плачни тон, кидала се и све више, опет, личила на лелек.

Сјетио се оне бабе из Врањеновића с којом се срео лицем у лице. Као да се створила с неба, одједном се

ниоткуд обрела и погледала га у очи. Није га погледала него га пробола погледом да га је забољело:

„Сине, пошо си наопакијем путем! Враћај се, ако мислиш за спас!“

И сад је видио јасно, јасније него онога јутра, разумио бабине ријечи. Гњеван и мрзак самоме себи, похита да заслужену чашу испије. Нека буде воља Божја. Живио Краљ! Куку мени, мајко!

Радован Биговић је умирао од страха, од жалости. Боже преблаги, може ли бити да ови људи немају милости!? Онда се сјетио да ни он, свих ових минулих година, није имао милости, да су их у Гаети учили томе и понављали: *Немајте милости!* И свих ових година су један другоме то исто понављали: *Немај милости!...* И сад је одједном Биговић схватио да је најприродније што је од Бога остало – *имати милости*. А види, ови је немају. Има ли ико под небеском капом ко би се сажалио на нас и рекао: „Пустите их, погријешили су, поправиће се“. Нема нико. Умријећемо као пси.

Милош Пејовић је проваљивао западну ластавицу надајући се да ће брзим отварањем рупе умаћи на ту страну, јер су све цијеви биле усмјерене на прозоре и врата. А толико је синоћ желио да се упути за Мајом Вујовићем, па шта му Бог донесе. Завиђаше му како се вјешто у бабу преметнуо, а на плећима му макања пишти, одлијеже цијели Шћепан до. Утихнули су гласови жандара.

Марко Распоповић и Андрија Пејовић помагали су Милошу, разбијајући камени зид крамповима.

Милош Ковачевић је жалио за протраћеним годинама, које су га довеле брзо до гроба. Кратко је трајало хајдуковање. Остадоше сатруле колибе на катунима под Дурмитором; остадоше неоране њиве, недовршене стаје и појате; остаде да трули јапија у витловима... И остаде

брука довијечна. Да погибосмо од Турака, или од Швабе, ни по јада, да нас оплакују и жале ко људе – но од нашије, као изроди и лупежи. *Да нас народ по прсту кажује!*

„Има ли још ко?“ питао је ледено равнодушан глас споља.

„Има, Саво Распоповић, који се заклео побратиму своме, који се нигда предаво није, да се нигда предати неће!“

„Побратим ти је на небесима. Оли к њему? Или се предај, боље ти је.“

„Не предаје се Саво Распоповић!“

„Ћеш-нећеш – од воље ти“, рекао је онај спољашњи глас, помирљив, назаинтересован, као за себе.

„Ево гледај како ћу!“, и отуда из таме плануше два пуцња. Али некако из дубине, ко из каце.

Кад су престали сви знаци отпора и јутру се повратила исконска тишина, увећана за онолико одсуство плотуна, кренули су опрезно, најприје поиздаљ, а онда и изблиза да пребројавају лешеве.

Ушли су и завирили у оно што је до малопријe била кућа.

Још се слијегала прашина малтера и обијене чакме.

Дјелови поломљеног сиротињског покућства и одјеће одавали су трагове предсмртних заклетви и непроспаване ноћи.

Вукашин је прилазио опрезно, држећи међу врховима прстију као диригентску палицу шипку из маузерке и лупкајући се њоме по гуши чакшира, што је производило звук сличан мачијем ходу по тавану.

Пред њим је био очекиван призор.

На дувару изнад фуруне још се о једној чивији држала накривљена градела, склепана од букових жиока, и на њој срозани редови обојака и вунених чарапа, сингавих и прљаво бијелих; влажне, бијаху примиле облике стопала и

сад су га, просушене и скореле, трајно задржале. Иако су прозори рано обијени, а кућа испровaљивана и изложена промаји из више праваца – вољало је на мокрину и тек обијени малтер, на запару и смрад дуванског зифта. Заударало је и на проливено вино и на крв. Остало је у једном ћошку неколико нетакнутих реденика и неколике пушке.

Посебну пажњу привукли су предмети у једној пањеги, међу којима се истицало *Свето писмо.*

„Шта ће им лацманска *Библија*, кумим те Богом?“ питао се Лубурић, врхом шипке подижући корицу насловљену латиницом, у изблијеђелом златотиску, изнад кога је био уочљив латински крст.

Али, кад је командир летећег жандарског одреда посегао за њом, изненадила га је неодговарајућом тежином. Дигнувши први лист испод корице, видио је да је унутра по мјери одрезан ивер сланине, умотан листом талијанских новина *La Tribuna illustrata*, на којем је била слика *комита* млађих четири године, а испод слике и легенда: *Liberatori Montenegrini in Gaieta.*

Иако прошарани маснођом, што је натопила новинску хартију, ликови су само на први поглед били нераспознатљиви; пажљивији посматрач могао је – осим Крста Зрнова, Маја Вујовића, Биберчића и још неколицине што су изгинули раније – препознати да су то углавном људи који ту леже, поубијани у рану зору, охлађени, на младом окрвављеном снијегу.

Испод фотографије, штампана крупнијим масним словима и уоквирена, била је исписана порука подршке *Хрватске сељачке странке.*

Јасан овалан печат на кори сланине упућивао је на савезнике и поријекло помоћи:

Gospodarstvo krvavica i špeka – Obrtnik: Stipan Radić–Mesić

Наслагани су на сијенске саони, преко љесе, као фишеци – петина, па преко ових још пет унакрст. Одозго још двојица. Гомилу покрише оном кабаницом у којој је, неколико година раније, враћајући се с групом сељана с пазара, у Дубоко, устријељен Тодор Вуковић. Саони завршоше на волове и кренуше. Капало је пртином и влаком, наниже поред Бистрице, а како су одмицали к вароши, и ближили доље ка цркви – све рјеђе.

Био сам дијете тада. Може бити имао сам седам или осам година.

Видио сам, кад су их вукли на саонима оним прогоном, оном благом падином, наниже поред Бистрице, и чињаше ми се да саони клизе саме, а да волови не осјећају терет, само се повремено коче, гужвајући шије и шичући као кад нањуше крв.

Једноме је ландарала рука, некоме се мртво клатила нога, као кад натовариш тек поломљену или заклану стоку.

То су они комити, чуло се негдје из даљине, у бијели студени расвит, лагано, незаинтересовано – као да глас долази са онога свијета.

А онда сину ведро јутро, позлатише се врхови планина, засја бистро и плаво небо, да такве ведрине и љепоте у ове крајеве никад запамћено није.

РЕЧНИК

МАЊЕ ПОЗНАТЕ РЕЧИ И ИЗРАЗИ*

Скраћенице:

ар. – арапски
бот. – ботаника
в. – види
дем. – деминутив
И. А. – Иво Андрић
исп. – исправно
лат. – латински
М. Б. – Матија Бећковић
метаф. – метафорично
М. С. – Милија Станић
Њег. – Његош
Р. Б. Т. – Р. Б. Требјешки
рус. – руски
С. М. Љ. – Стефан Митров Љубиша
тал. – талијански
тур. – турски
фиг. – фигуративно
фр. – француски
хеб. – хебрејски

А

А 1. *речца за подстицање: де, дете, дела: А, синови, моји соколови!*
2. а. (а и а) за скретање пажње и подстицање: *А ӣус' осто!*
3. корел. везн.: 1) чим, одмах: *(А зора, ето Цӣана на Луку.)*
4. везн. али, већ. *(Баци косу, а узми ӣрабуље.)*

---

* Речи и изрази у овом проширеном речнику долазе са простора на којима се крећу и из којих потичу јунаци романа. Говори и облици речи источне Херцеговине и северне Црне Горе нису уједначени: понегде се разликују и у суседним селима. Отуд се у роману појављују напоредо и књижевни и говорни изрази. Издавач је сигуран да доприносе богатству и колориту српског језика. *Прим. ур.*

5. везник за појачавање и истицање *(Ми тамо, а имаш шта видети.)*
6. с нијансом нерасположења и омаловажавања *(А јесте ли косили шта? А ето, јесмо нешто каменили.)*

àбатӣти – затећи некога, срести
àбезина – блеса, замлата, блесава особа
а̏бер – глас, вест, новост
абѐрдāр – онај који доноси вести, јавља новости
абѐрдāрка – пушка којом се јавља абер
а̏бет – хаљетак, дечја женска одећа
а̏бетић – хаљиница
àвāз – одјек
àван – нож за сечење дувана
авàрисāти – приметити, одабрати, предвидети за себе (нешто, неку ствар или предмет), умотрити; *(Аварисô сам једну ӣушку.)*
àваш – спор, лењ
авѐрим – аферим – браво
àвēртӣти (алавертити) – досетити се, освестити се
а̏вētан – сулуд
аве́тати – будалити, поступати или говорити аветно, блесавити се, лудовати; *аве́тиња, авѐтӣлук, аве́тнути, авѐтӣуља*
а̏вӣзан, -зна, -зно (тал. *avvisato, avviso*) – 1. проницљив, промућуран, разуман, паметан. 2. пажљив, смотрен, свестан
авӣзати – разумети
а̏вијес, авијест -сти ж. 1. слабо, немоћно чељаде. 2. беспомоћно дете. *(Куд си ӣрмачио на тӣу авијес.)* 3. авет, привиђење, утвара (*Имо сам авијестӣити* (извијестити).)
а́дет – обичај
а́детовати – имати обичај, радити нешто по обичају

аӣрли – хаирли – срећно, са срећом
àјвāн – стока, животиња, живинче
àјкара – забава (од ајкаре – од забаве, од обести) *(То бих ӣокосио од ајкаре.)*
ајмàна – сулуда особа
а́јтар – наклоност, добра воља, жеља
а̀кāти – скитати узалудно – калисати
а̀кнӯти – кренути нагло из места, јурнути, грунути, нагло навалити
àктати – заударати *(акће из ӣрла; акће из усӣа)*
àлабāнда – одједном, са свих страна. *Алабанда, замеӣну се кавīа.*
алàбӯрде – (тал. All abbordo – сви заједно) одједном
àлага-дѐ – било како, грлом у јагоде
àладробан – похлепан, гладан, прождрљив, алав, облапоран
алàкати – викати гласкати (се) плашити (дивљач)
алáкнути – нагло, непромишљено кренути, јурнути, похитати
алáлити – опростити
аљúдати – скитати
антрѐшељ (лат. Intersitus; intersellare) – место на седлу или самару између бисага или терета са обе стране (између страни́кā)
а̏па – јака запара, задах, заудар од јаког кувања...
àпāш, -аша м (вок. апашу) 1. варалица, пропалица, нитков, неваљалац. 2. разбојник, насилник отимач, пљачкаш. 3. лупеж
апашѝћāр – ара-шићара – арачik тур. (исп. ачik – сасвим јасно) силом на срамоту, на̏зор
апàшица – отимачица, пљачкашица
а̂р – понос
аràлук – пространа, проветрена кућа; отворен простор са свежим ваздухом, ширина
àрāр – врећа од сукна или од кострети

àрда – узвик при терању овна
ардàкати – 1. викати на овнове *арда*. 2. проводити време са женама *(Свуноћ су ардакали са њима.)*
áрџија – поносан човек, особа којој је стало до поноса *(Арџија бјеше и не ће̄ призна̄ти да му је зима.)*
áсулан – миран, послушан
áсулнӣк – 1. миран човек. 2. ушкопљен коњ
а̏ћулā̄ст – нескладан, блесав
а̏цнӯти – померити (се)
а̏чкā̄ти – пресрести, изненадити, неочекивано се сусрести с неким

Б

бáбак – држак на косишту
бā̏га – 1. болест коњских копита. 2. коњска нога; фиг. смрдљива нога
багàрā̄ћ – коњ који је багљив
бàгљив – коњ оболелих ногу
бàдањ – 1. чабар, каца. 2. цев (најчешће шупље дрво) кроз коју пролази вода и окреће воденичко коло
бàјӯн – баун (тал. baule) – кофер, ковчег за робу
бā̏к – 1. бик. 2. бјелика, ваљска трулежна страна дебла боровог и храстовог, оно што је уз кору. 3. место на стогу сена где је увела кап, где је „обаковило“ сено, натрулило
бā̏ка – црта иза које се баца камен током надметања
бàковина – неупотребљиви део дебла, оно што је склоно труљењу; сатрули део у стогу сена
бā̏кса – кутија од тврдог картона
бā̏мбрēк – једро, набијено, а ониско чељаде
бамбре́чити в. (убамбречити се)
бā̏нак – клупа (ћачка); сто у продавници (тал. banca)

бā̏рēч – крупан инсекат (паук), гмизавац, звер; фиг. опасан човек
баре́чити – препадати, задавати страх, страшити
бā̏ри – при мужи овце, узвик да се умири: мирна!
бā̏т – добра срећа, талија
бàтајлија – покварена пушка, алатка, или каква направа
бàтāл – пропало, у квару, неупотребљиво
бата́лити – 1. покварити, оштетити. 2. напустити
батарā̏ц – ето га! усклик кад неко стигне
батā̏ц – усклик при доласку некога
бàтисāти – једва стићи, доћи, приспети, преморити се
бàтлија – срећан човек, човек срећне руке
бенги́рче – рђаво, багљиво кљусе
бе̏т – гад, гадлук
бетѐрсуз – бет
бе̏тнӣк – гадан, поган, одвратан мушкарац
бе̏тница – гадуља, погануља
бе̏ча – жена крупних очију
бӣза – куја
бӣњāти – јахати коња трком
бӣњација – јахач који биња, љубитељ коња и коњских трка
бӣњӣк – трка, игра
бињӣкати – тркати (се), играти на коњима
бирӣкати – вежбати
би́скати – требити (ваши)
бӣцӣк – необуздана игра, трка, весела јурњава – јарак
бицӣкати – играти се
бјѐнӯти – 1. проведрити се, пролепшати се (време). 2. опоравити се (човек после неке болести)
блѐса – будаласта особа
бљѐнӯти – бјенути – пролепшати се (време), проведрити се
бљѐцкāти – светлуцати, свиткати, просијавати

бљȕштȳр – штаваљ, лат. rumex
бо̀бија, е, ж – пустара, хладна голетна и ненасељена планина
бо̀гāљ – фиг. неспособна зложивотна особа
бо̀лāнца – вага
бо̑нта – кила, гука, кугла
бо̀нца – дебељушкаста особа малога раста
боро̀главиле – човек велике округле главе
бра̑в – шиљеже, назив за овце и козе
бра̏тучед(о) – израз за степен сродства: прво братучедо су деца од два брата, њихова деца су друго, а деца те деце су треће братучедо, итд. (*Нема брāта нити брāтучеда, мајка сīтара, а иђи му не да* Р. Б. Т.)
бр̏доножицē – стрмоглавце
бро̀ђāст – човек пуначког лица – броћко
бр̑ст – сирово грање, пупољци леске или букве као додатак сточној исхрани
бр̀стина – гранчица
брȕпац – обал камен
бр̀шћети – брстити – јести брст
бȕбуљ – камен
бȕзȳк – галамција, човек који прегласно говори
бȳк – вир
бука̀гије – негве, окови
Бȕла – женско име
була́вер – булумаћ – будала – забун
була̀нцати – мешати – скалабучити
булȕмāћ – бласава особа, идиот
бȕља – буљока – беча – жена крупних очију
бȕљук – стадо
буљу́чак – мало стадо
бȕључīти – крдити, гајити, подизати
бумба̀рīште – гнездо бумбара
бȕнȳти – нагло иступити, неосновано се разгневити

бȕнџија – човек који је склон да бȕне, или да се буни
бȕњāк – ђубриште
бȕпац – камен
бȕпīти – пасти, ударити, треснути
бȕрђија – бургија – сврдло, бургија
бȕрило – дрвени суд за воду, елипсоидних утори како би био подесан за ношење
бурлијѐкати – дозивати, викати, певати – бурликати
бу́ча – покварено млеко
Бучум – катун на планини Јаворју
бȕџоња – во великог трбуха
бȕшњāк – мећава, ветар са снежном прашином

В

ва́бити – мамити, дозивати стоку
ва̑бнȳти – домамити
ва̀здрāгӣ – цео дан *(Ваздраги-драгати дан се клисају, а на говеда не окрећу главе.)*
ва̑кетан – с неком телесном маном, болестан
ва̑л – вао, камен, стена
валѐтати – фалетати – гатати
валѐтисāти – валетати
валȕтица – стена, камен *(Побише се валутицама.)*
ва̑ље – стење, камење
ва̑о – вал – стена
ва̑рда – галама, скуп, лонца
ва̀рдати – галамити, окупљати се, нешто бескорисно радити, дизати грају
Вардишта – заселак између села̑ Убалац и Старче у Горњој Морачи
вѐгдо – старо (рус. ветхий; тал. vecchio)
вѐза – уже, поводац

ве́залина – место где се везују говеда
Велики Зебалац – највиши врх на планини Лоли
вѐретӣзан – слаб, ломљив, крхак
верѐцик – обзир, пажња (не водити верецика – не обраћати пажњу)
вѐриге – 1. ланац: најчешће за вешање котла изнад ватре. 2. псеће вериге
вӣжла – лукава, промућурна женска особа
вӣжлāст – лукав, спретан, промућуран, хитар
вӣжле – лукава, окретна млађа особа
вӣља – фиља – за лукаву женску млађу особу
виљàшица – вижљаста, лукава девојчица – виља
ви́ша – висока ливадска трава Lasiagrostis calamagrostis *из ф* gramina; исп. Виш, вис (*Није дана да им дрварице не сијеку нашу їору, да им жене не косе виш* С. М. Љубиша; Поп Андровић нови Обилић: трава налик сијену) Власуља, (Лолиум)
Вјетрник – Ветерник
вјетрòбој – вјетробојина – место изложено јаким ударима ветра
вла́ка – уска удолина на падини којом се може провући пласт или неки други терет; влачник, возник
вла́сац – тетив, живац, жила
вла́соња – во дуже длаке
влàчег – дебели ланац за вучу пластова или балвана
влàчнӣк – влака траса којом се вуче
вòзнӣк – јарак којим се гуркају балвани
волòгонац – 1. бич, канџија. 2. врста ларве, паразита испод говеђе коже
вòч – при вабљењу говеда на воду
вòчкāти – вабити говеда да пију: *воч, воко!*
вòшња – неухрањено слабо створење, живинче
Врагодо – кланац кроз који се са Лоле улази у Г. Морачу, извориште реке Мораче

Вратло – кланац којим се са Синьавине силази у Липово
врѐждӣти – снажно ударити, лупити
врѐнгати – канчелати – сврengати – смотати, савити; фиг. за високу особу
врѐнгија – уже
вр̀ља̄в – разрок
Врмац – хрид на југоисточној страни Семоља, на улазу у Г. Морачу са северозападне стране
вр̀нчаница – горњи дио опанка од предене опуте
вр̀нчати – 1. постављати врнчанице на опанку. 2. брбљати (рус: ворчать – гунђати, мумлати)
вртȕтма – ујдурма, пометња
вȕзле – непристојно, неваљало дете
вȕзлӣн – неваљао, лажљив човек, варалица
вȕјалица – клизалиште, углачани траг у снегу
вȕјати се – клизати се на снегу (обично у гуменим опанцима)
вȕјнȕти (се) – оклизати се
вȕчац – 1. костобоља. 2. необуздан нагон за јелом
вȕшкија – угрејана коњска балега с мокраћом
вуштѐкати – шибати

Г

Га́бељ – Циганин
гавѐљати – једва се кретати
гаӣрет – помоћ, окрепљење (огаиретити – окрепити, оспособити при путовању, помоћи)
гаӣретити – крепити, помагати (болесног и беспомоћног)
гàлатан – прљав, загађен, нечист (в. М. С.)
галӣба̄рда – 1. загасита (модра или љубичаста) боја за бојење чарапа. 2. течност која остане након поступка машћења (фарбања) сукна или вунених одевних предмета: вањеле, пуловери, чарапе; фиг. прљава вода. (в. М. С.)

гâља, гáљак – овца и ован црне вуне
гâљāст, а, о – огаран по лицу или телу
гáљче – црно јагње
гàрӣб – изнемогло неухрањено чељаде или животиња
гâс – петролеј
гéрељ – старац, стара изнемогла особа
гѐте – чарапе без наглавака
гилӣкати – шкакљати
гилӣкача – место испод грла осетљиво на гиликање
гӣлтати – одговарати, погодовати
гилӣкнути – 1. бацити, отиснути се. 2. украсти, латити
гњéтати (се) – тискати се, углављивати се у неки тесан простор
гòјāтан – бујан; тамо где је добра трава (загојатити се, затравити, кренути да расте трава)
гòрјанӣк – вук, горски вук, онај из горе
гòрњāк – млински камен који се окреће изнад доњег непокретног
гр̄гурāв – кудрав
гр̀дило – 1. ружна особа, грдоба, страшило. 2. неред, несрећа, зло
грӣвна – метални обруч којим је коса причвршћена за косиште
грӣјавина – павлака
грӣнути – јурнути, кидисати (на храну – стока, на јело – чељад)
грӣња – гагрица – мушица која напада и једе суво месо
гр̀ла – ждрела
гр̀личāст – са шаром испод грла, преко грла
грмáчити – јурнути, навалити
громӯљица – грудвица у млеку
гр̀ња – краста
гр̂от – камењар, гомила камења

гро́та (грехота) греота, јадно чељаде
гӯдура – кланац, врлет
гӯћ (гусј) – при вабљењу свиња (гусј, гуда, гусј)

Д

дâжд – пљусак
дáждети – пљуштати
далтàбане – (тур. daltaban) нагло побећи главом без обзира
дӑра – крпа, обуцак
дàрлајӯ – дувају
дàрлати – дувати упорно, данима
дӑтње – старо, изанђало
дегѐнек – 1. батина, кијак, ударац *(По тӯђим леђима десеш дегенека.)* 2. нерадан, лењ човек. 3. снажан младић
дегѐнечӣти – ударати, тући, лемати
дѐжмекāст – здепаст
дѐмбел – ленштина, нерадник
демижàна – стаклена боца у плетеру од прућа
дêпија: 1. надменост, охолост, кочоперење; 2. презир, неподаштавање
дѐрнӯти – силовито ударити
дива́нија – неконтролисана дивља особа
дивӣна – дивљач (најчешће за вука)
дӣдолӣти – мазити, миловати, неговати
дилӣкнути – 1. ограбити, понети, подићи, украсти, здипити 2. обавити с лакоћом неки посао
дилтàбане – побећи без трага
дӣлчик – (тур. dilcik) шиљак на кантару који показује меру; фиг. мушки полни орган
дӣпи ћӑволе – израз који казује да је нешто уништено без остатка
дӣпӣти – понети, украсти

гâљa, гáљак – овца и ован црне вуне
гâљāст, а, о – огаран по лицу или телу
гáљче – црно јагње
гàрӣб – изнемогло неухрањено чељаде или животиња
гâс – петролеј
гéрељ – старац, стара изнемогла особа
гёте – чарапе без наглавака
гилӣкати – шкакљати
гилӣкача – место испод грла осетљиво на гиликање
гӣлтати – одговарати, погодовати
гилӣкнути – 1. бацити, отиснути се. 2. украсти, латити
гњéтати (се) – тискати се, углављивати се у неки тесан простор
гӧјāтан – бујан; тамо где је добра трава (загојатити се, затравити, кренути да расте трава)
гӧрјанӣк – вук, горски вук, онај из горе
гӧрњāк – млински камен који се окреће изнад доњег непокретног
гр̏гурāв – кудрав
гр̏дило – 1. ружна особа, грдоба, страшило. 2. неред, несрећа, зло
гри̏вна – метални обруч којим је коса причвршћена за косиште
гри̏јавина – павлака
гри̏нути – јурнути, кидисати (на храну – стока, на јело – чељад)
гри̏ња – гагрица – мушица која напада и једе суво месо
гр̏ла – ждрела
гр̏личāст – са шаром испод грла, преко грла
грмáчити – јурнути, навалити
громӯљица – грудвица у млеку
гр̏ња – краста
гр̑от – камењар, гомила камења

гро́та (грехота) греота, јадно чељаде
гӯдура – кланац, врлет
гӯћ (гусј) – при вабљењу свиња (гусј, гуда, гусј)

Д

дâжд – пљусак
дáждети – пљуштати
далтàбане – (тур. daltaban) нагло побећи главом без обзира
дâра – крпа, обуцак
дàрлајӯ – дувају
дàрлати – дувати упорно, данима
дâтње – старо, изанђало
дегѐнек – 1. батина, кијак, ударац *(По тӯђим леђима десеш дегѐенека.)* 2. нерадан, лењ човек. 3. снажан младић
дегѐнечӣти – ударати, тући, лемати
дѐжмекāст – здепаст
дѐмбел – ленштина, нерадник
демижàна – стаклена боца у плетеру од прућа
дѐпија: 1. надменост, охолост, кочоперење; 2. презир, неподаштавање
дѐрнӯти – силовито ударити
дива́нија – неконтролисана дивља особа
дивӣна – дивљач (најчешће за вука)
дӣдолӣти – мазити, миловати, неговати
дилӣкнути – 1. ограбити, понети, подићи, украсти, здипити 2. обавити с лакоћом неки посао
дилтàбане – побећи без трага
дӣлчик – (тур. dilcik) шиљак на кантару који показује меру; фиг. мушки полни орган
дӣпи ђāволе – израз који казује да је нешто уништено без остатка
дӣпӣти – понети, украсти

Дипић – презиме
дȉрӣнчӣти – претерано радити
дȍакати – 1. доћи некоме главе. 2. нешто докусурити
дȍдијāти – досадити, смучити се *(Већ је нама зулум додијао од Мораче и Горње и Доње, од Ускока турскије крвника.)*
дȍземак – доземни део стабла у висини до два метра; трупац од доњег дела стабла
дојȁндисāти (се) – истрајати у неком напорном и често бескорисном послу, издржати
дрвѐница – пречага на самару која спаја главар и крстињу
дре́ждати – дежурати, чекати у неповољним условима
дренȍвāк – дренови прут
дȑжалица – насад за секиру, мотику
дȑка – бука, звекет, чегрљање
дȑкнути се – опоравити се, понети се; попрандусити се – попијевчити се
дро́зга – врста каменог конгломерата, или шљунак од тога камена
дрȍзгāв – онај који је од грудвица; који је склон расипању у грудве
дрȑпӣти – 1. украсти. 2. укиселити се (о млеку)
дрȑпљевина – покварено млеко, које се спонтано укиселило
дȕбина – 1. кошница за пчеле од шупљег дебла. 2. шупље дебло за крушење кукуруза
дȕбрава – гај са храстовом шумом
дȕбурӣти – упорно ћутати на једном месту
дувȁнӣште – врт за узгајање дувана
дȕвāр – зид
дȕга – 1. падина, пролаз (Дуга и Голија). 2. летва за састављање бурета, каце
дȕрати – трајати
дȕратно – трајно издржљиво, неподериво
дȕса – напор; напоран пут, напоран подухват

Ђ

ђавȍлисāти – оштетити, уништити
ђȁпēш – особа великих уста
ђȁпешка – жена широких уста
ђа́тло – понор, амбис, провалија
ђѐђе – понегде
ђȅм – жвале; метални део на узди који стоји у коњским устима
ђȅтелина – детелина, питомина
ђетѐтина – велико дете
ђȍбда – крупна особа; тело
ђȏнтра – тамница
ђȕгум – 1. булавер, блеса. 2. посуда за воду
ђутȕрати – проценити одока – стимати
ђȕтурē – 1. по слободној процени, без мерења. 2. све заједно
ђутȕрум – стара приглупа особа

Е

èглен – разговор, диван
еглѐнисāти – разговарати
ѐкāти – ударати; напорно радити
ѐкнȳти – ударити собом, пасти
ѐла – нека, ајде, израз за одобравање
ѐнē – знак чуђења, изненађења, пријатног или рђавог
èшек – смех, весеље, спрдња
ешѐклук – лакрдија
èшћија – изнемогло створење

Ж

жȁовица – 1. жаока. 2. жалост, увреда
жбȁн – мало бурило за воду
жбӣр – 1. шпијун. 2. бистра промућурна особа

жва́тати – 1. жвакати. 2. фиг. погрдно, причати којешта.
жѐвкāти – 1. испрекидано и слабо лајати, лајуцкати, кевкати. 2. говорити нешто ружно о некоме, оговарати или причати којешта
жѐвнӯти – ланути
живӣна – 1. поган, љут, пакостан човек, пргав и склон свађи. 2. напаст. 3. израз за мноштво (инсеката, скакаваца). 4. перад
жи́дак – 1. витак, танак. 2. редак
жӯја – жена жуте косе
жӯјка – кокошка жутог перја
жу́јце – жуманце
жу́ле – жуљкаст човек
жӯтāљ – ован жутих пега по глави
жӯљко – плавокос дечак, младић, човек

З

заандàрати – 1. заговорити, одвратити пажњу. 2. скренути разговор на споредну тему
забле́јати – почети причати нешто непристојно
забра́вити – отићи у погрешном правцу; држати се једнога смера (погрешног)
за́бун – глупава особа
зӑвала – већа гомила непросушеног сена
заварчи́вати – бајати против змијског уједа
зàврчӣти – отиснути се, окренути на своју руку, заинтачити; учинити нешто без сагласности и одобрења старијег
зàватка – кутлача
зàвежак – завежљај; фиг. мало дете, мала особа
зàвирāти – натезати се, упињати се из све снаге
за́враз – гвоздени клин са алком који се забија у балван (шуљ) да би се кроз алку проврзао влачег и повукло стабло

зâврака – завраз (*У њеīа су куке и завраке и мудрине неке из дубине.* – Његош)
зàвратак – масно ткиво иза потиљка код овна, ређе код мушке особе
Зàврāца – заселак села Старча у Г. Морачи
зàвријети, завирем – упирати свом снагом
заврља́чити – бацити
зàгнати се – 1. залетети се. 2. јурнути. 3. кренути у неку акцију
загоја́тити (се) – бујно расти, букнути (о трави у пролеће, о ливади на којој је бујно кренула трава)
за́гонкē – залетке, из затрке
загрља́пити – грубо заграбити
заждѐнути – потерати уз брдо
зàждити – 1. упалити. 2. ударити. 3. кренути без размишљања на далек пут
зазӣрљати – зазивљати – звати без престанка, нагло зазвати
заӣмати – стећи
заӣнтачӣти – настојати тврдоглаво на нечему, упорно нешто (погрешно) тврдити, остајати при своме
заӣнтупӣти – заутупити – зајунити – забравити – заиљити – заинтачити
заи́ра – провијант, намирнице
зајàкарити – распалити букару – ломачу (о ватри)
зàјапрӣти се – зајапурити се
зајàрачӣти – не питати никога, кренути својим правцем, отићи без сагласности, на своју руку
зајáрмити – увести волове у јарам; фиг. некога укротити (жена мужа)
зајàрцати – засицати – загаламити – запсовати
зајӯнити – упорно се држати свога (погрешног) правца (као јуне)
закалаба́сати – погурати велике количине нечега; заузети превелик посао; замесити много теста, поставити превише јела

закла̀нцати – 1. загазити блатом, бљузгавицом. 2. немарно ући у прљавој обући остављајући траг (по кући)
заковр̀ндати – усукати, замотати у спиралу
заковр̀нути – сломити нешто, пресавити; тешко се разболети
зако̀врчӣти – 1. заковрнути. 2. отићи на своју руку
закр̀кати – забости, утерати, укуцати силом
заку̀кљати – уплести кукама, везати кукама, закачити
за̀кукрӣти – закачити куком за куку
закуку́љити – нешто урадити, било како
за́летке – из залета
залӣшити – 1. заменити. 2. заштитити
за́лога – вредна ствар, лепа скупоцена (оружје, накит)
Залом – заселак у Љевиштима
зама̀лтати – замалтерисати
замаштра̀кати – опсенити, преварити, обманути, омађијати
зама̀штрати – преварити
замӣздрачӣти – управчити као миздрак (копље)
замлата̀рати – почети млатити
замо̀зољити – заћутати; заглупети; замирити (жуљ)
замр̀сити – затонтати
за̀нāго – заиста, стварно, зацело
заобравничити – тврдоглаво се држати свог (погрешног) става; следити свој инат
заопшати – приштедети, потрајати (намирнице) *(Ништа им се не може заопшати ни један дан.)*
заошӣјати – заокренути
запара́дити – 1. заузети неки посао. 2. упорно радити нешто сувишно, непотребно. 3. упорно захтевати једно те исто
запли́шити – 1. пролити се по равној површи. 2. просути се целом површином (о стаду)
за̀прегнӯти – прекапити – престати давати млеко (о кравама: *Краве су рано запрегле.*) – за̀прагнути

за̀ранак, заранци – време пред залазак Сунца *(Својој кули стиже у заранке.)*
зари́пити – захватити прекомерно (меда, скорупа, масла)
за̀р'ка̄ти – забурукати (се) – заровити у неки посао
зарова̀ти (се) – тражити, рити по нечему
за̑сијеч – (о сену, кад се стог сена засече напола ради економичнијег трошења)
засӣцати – заромигати – запсовати – залармати – зашокати
засједӣти се – остати дуже у друштву, седећи и разговарајући
за́сјера – расквашен снег, бљузга
за́скок – пад међу литице, одакле нема излазе
заско̀чити – 1. упасти у клопку (најчешће, у литици одакле се не може никуда). 2. направити заседу, сачекати у бусији
засо̀пити – 1. набрекнути од кијавице. 2. замазати се храном при јелу. 3. зазнојити се. 4. добити високу температуру са кијавицом
за̑сука – нескладна особа, крупан нескладан човек; стог сена
засу́кати – 1. заролати. 2. подвити, пресавити. 3. погурати велику количину (сена, земље, грања)
за̀сӯнчити – бити на сунцу (храна), променити укус и квалитет због изложености сунцу
за̀сӯти – 1. псовкама. 2. камењем. 3. питањима. 4. увредама. 5. жито у воденицу
зата̀слачити – 1. грубо затесати. 2. забости
затиња́кати – зазвечати
зато̀нтати – завезати, замрсити
за̑тркē – залетке, из залета, из трка
зату́нити – замаглити ударима ветра, магле или мећаве. *(Одједном затуниште планине.)*
за̑ћи – залутати
за̑увā̄р – корисно, макар унеколико корисно
зау̀злати – завезати у узлове, спутити, здиплити

зàупӣти – узети једну (погрешну) мисао или став
заȕтупӣти – в. *заупӣти*
заучӣњети – започети неку реч; почети говорити
зачѐречити – стегнути вилицу коњу како би се обуздао
зашѐати – скренути с правца
зашѐрпати – засећи даску с лица при покривању куће како би налегао следећи ред
зашѐтљати – зашити било како, закрпити невешто
зашиљѐгати – в. *забравити*
зàшингāти се – забавити се око неког ситног посла спонтано, без раније намере
заштӣкати – заглавити се, загубити се, или се примити у врлети
зáштук – бол у пределу крста настао услед укљештења нерва
зàштукнȕти – укљештити
збулàнцати – помешати – буланцати
звêк – брука; скандал, гласина (као јек)
звѐкнȕти – 1. ударити. 2. произвести звук металним предметом
звéкнути – кастигати, брукати, осрамотити
звéчати – проносити звек, причати о скандалу
звӣјȕк – нестабилна особа, променљиве ћуди
згибѐније – погибија
згȕрӣти – згучити
здéндати – набити, збити (сено, вуну) – здекати
здѐпац – чврст набијен човек
здӣплӣти – стегнути, чврсто саставити једно с другим
здрȗцати – остругати
здȕа – вртлог, ковитлац, вијарак, чеврнтија, оркан
здȕāч – сеновита животиња или човек натприродних особина
Зебалац – највиши врх планине Лоле и превој којим се из Лоле прелази у Баре Љевишке
зѐбек, зѐбече – беба, детенце

зéрли – осетљив, љут, пргав, жесток
зӣндāн – тамница
зӣпа – камен
зôр – 1. сила, полет. 2. понос
зôран – глéдан, леп, силан
зôр-зȍриле – силом, самосилице, назор
зóрли – жестоко
зȍрт – напор, снага, силина
зȍћ – трбух; дроб
зрȎнāљ – ован са црним тачкама (зрнима) по лицу
зрȎно – човек са пегама или ожиљцима по лицу (најчешће после великих богиња)
зȕбȗн – врста женске одеће, долама
зȕђурӣти – ћубити
зȕква – дивља јабука
зȕцāти – звоцати, гунђати
зȗчка – гласина; ружна прича; гласине

И

ӣздушак – место изласка из шуме или кланца
издȕшити – изићи на неку површ, савладати успон
ӣла – злоба, завидљивост
ӣлāв – завидљив, злобан
ӣмбрет – поруга, срамота, ругло
ӣмбретӣти – 1. срамотити се; узимати као пример нечега ружнога. 2. чудити се. 3. подсмевати се, ругати се
ӣнок – 1. монах, самац. 2. човек без породице. 3. каже се и за бели лук са једним ченом
инȍкосан – оскудан у чељадима, у радној снази, усамљен
инȍкоштина – оскудица у радној снази, оскудица у домаћој чељади
искужѐљати – напупити, почети листати

испàручӣти – пресути, испразнити
ӣспотӣја – полагано, неосетно
испранцӣкати – поцепати, раскомадати, претворити у прамење
истамбӯрати – излупати
ишћӣјати – изветрити, изгубити снагу, ослабити, изанђати
ӣшћил – процена (у игри прстена) под којом капом је прстен
ӣшћилӣти – проценити, погодити (где је сакривен прстен)
ишулијѐгати – премлатити

J

јàиђāк – јахаћи коњ
јӑ̀ја – гунгула, јурија, гужва
јӑ̀још – добровољац у хајдучкој чети: (ја – још!) хајдук, одметник
јàпија – грађа (дрвена), тешка јапија – кровна конструкција
јарàмаз – одметник, хајдук
јàтак – човек који скрива одметнике
јàтара – кућерина, полунапуштена стара кућа у којој се легу јата (тица), голубова *(Залупаше ламе и маштаре док искочи Милун из јаштаре.)*
јàтӧран – напредан, снажан, животан
једàнак – истовремено, одмах, истога часа, тренутно, одједном, моментално
једнӧгрлицē – хорски, заједно, истовремено
једнӧпӧнӣ – из једног комада
јӯрија – гунгула

K

кâблић – дрвени суд за мужу
кàин – сахан, сан – лавор

кàлабāс – бућкуриш; неред
калабáсати – вађати, заузимати превише (о послу), засукивати
калàвања – варда, комешање, гунгула, пометња, лонца
калàјисāти – премазивати унутрашњост бакарног суда калајем
кàлијег – звек, брука, скандал
калијѐжница – ж. особа коју прати калијег
калúсати – скитати, неуморно се кретати, најчешће без посебног разлога и циља
кâлица – карлица
калчӣнуља – женска особа која неуредно гази
кàлуша – 1. овца са црним флекама на лицу. 2. неуредна запуштена ж. особа
калӯшан – неуредна мушка особа, неумивен, необријан човек
кàлушāст – онај који има трагове на лицу и око уста
калчӣнати – неуредно газити
кàлчине – врста обуће; погрдна реч за неуредну обућу
кàрāр – равнотежа, склад (доћи на карар)
кáрет – поруга (након изгубљене игре прстена, најчешће)
кàрина – жилаво, кривуљаво младо стабло
кàриога – столица с полукружним наслоном
кàртела – папирна кесица
картӣњāк – кртињак – кртичњак
кастӣгуља – ж. особа склона скандалима
катáва – колибица од прућа
кàтил – зликовац, убица (хеб. qātal; ар. qutila)
катр̀гати – скитати, ломатати се
кâчкāти – прљати се блатом
кàшӯн – ковчег за чување жита
кѐвкāти – лајати, лајуцкати – жевкати – кевтати

кѐљача – ухолажа, увлажа – кељуша (лат. polyneoptera)
кѐреп – врста моста на ужету, сајли; врста скеле
кѐрепӣти – теглити, вући
кѐшеш – онемоћао старац
кӣјāк – чворновата батина, тојага
кӣлāћ – нескладна, прегојена особа – килоња
кирӣјати – путовати, саобраћати, држати везу, трговати, бити на путу
кӣш – узвик при терању свиње
клāк – креч
клàнцати – газити насумице, најчешће по блату
клáнцо – човек који кланца, који не пази куд гази
клāпак – орах под клапином
клāпина – зелена кора око ораха у време сазревања када почиње да пуца и одваја се од љуске
клāпӣти – уједати за очи, за језик. *(Клапи љуши дим.)*
клāчина – кречана
клачѝнар – место где се гаси и складишти креч
клӣнчарица – гвоздена полуга са кривим крајем за вађење клинаца, ексера
клӣс – кратка палица за истоимену игру
клӣсати се – играти се клисом
клӣска – клизавица
кљѐтара – кућица склепана од дасака
кљѐштина – компактна камена громада са много уских отвора, пукотина и шкрипова
кљѐштине – масивне стене, са уским отворима, рупама шкрапама
кљӯк – 1. неухрањена или оболела стока или чељад. 2. остатак пеке, комине, цибре након печења у казану
кмéчати – немоћно запомагати, дозивати слабашним гласом
кôв – 1. прибор за откивање косе. 2. прибор за коњски потков. 3. коњски потков

кòвјеснӯти (се) – опоравити се, придићи се, повратити се у живот – окопијерити (се)
кòврāг – замршен коров и висока трава, травуљина, ајловина
којèвитēз – запомагање, позивање упомоћ
кóлежити – плакати, јаукати; оплакивати
колѐсати се – љуљати се, таласати се
коловóзница – велики хлеб испод сача, као точак на колима
кòнсāти – клипсати
кòптисāти – 1. упорно захтевати. 2. претити. 3. покушавати отети, кидисати
кòрāћ – чекић
кòсӣште – држало за косу
кòтāр – ограда од прућа или камена око стогова сена
котàрӣште – остатак котара
котрòбāн – (тал. contrabbando; фр. contrebende – кријумчарење) – 1. кријумчарени дуван, шверц. 2. дуван у листу или изрезан
коцàкнути – померити се с места
кòшет – пршута, шунка, најчешће задњи бут овце или говечета
кр̀бура – крља; комадина старог пања, дрвета
крвòмута – зла женска особа која мути крв – крвомутница, која сплеткари и завађа
кр̀ља – клада: квргави трупац на коме се секу и цепају дрва; в. *ћепало*
крљепити – прилепити, додати било како – привр̀љезити
кр̀стина – 1. задњи део самара, две укрштене полукружне летве у које су уденуте дрвенице. 2. садевени снопови жита
кýветан – кадар, способан
кужѐљати се – отровати се кужељиком
кужѐљика – први храстов лист; тек испупело храстово лишће

кужина – (тал. cuccina) колибица поред куће, за спремање хране
кȕквега – ислужено живинче, пас, коњ или чељаде; фиг. ислужено подло чељаде, мршава, пакосна особа
кукȕвија – сова, јејина, ћук, кукумавка
кȕлāш – коњ сургасте, браонкасто сиве длаке
кура́да – гломазан ислужен коњ
кȕрдељ – гребен

Л

ла̀здēк – комад земље; остатак нечега
ла̀зи – место за прелазак преко реке с помоћном конструкцијом од врљика; прескакала
ла̀зине – пољане, крчевине
ла̀ма – (тал. lama) – лимена посуда, канта
ла̀мина – аугм. од *лама*; 1. било какав дотрајали, истрошен предмет (кола). 2. стара особа.
ламȕтина – лијана
ламȕћāк – грм обрастао ламутином, лијаном
ла̀нгара – особа склона скитњи
лангà̀рати – скитати
ла̀нгарија – расклимано, израубовано возило; ламина, дотрајали предмет
ла̀парйти – неумерено горети (лампа) *(Свуноћ лапари у оној јатари.)*
ла́пис – оловка
ла̀пйти – појести нешто на брзину, као пас; однети на брзину, украсти, зграбити устима (пас) храну
ла̀пōв – човек који је склон да лапи; човек који је склон да украде или на брзину нешто поједе
ла̀стак – биштек – дрипац – млада, хитра, а неотесана особа
ла̀стāр – мотка

ла̀ства – врлетна голет, врлет
ла̀тйти – украсти, понети
лēтњāк – једњак
лйгура – санке
ли́ја – леја
лйјек – мало (колико за лек) маличак, маличић
лйснӣк – део шуме са храстовом или јасеновим дрветом које се сваке треће или четврте године креше како би се брао лист за исхрану стоке
лйсника – грана с које је обршћен лист
лōнца – 1. већи скуп, посело, збор, састанак. 2. место окупљања: *(Је ли лонца ће и прије била, је ли стара Хаџимана жива...)*
лȍпȳр – велики лист
лȳб – лубина, оно што је остало кад се извади утроба
лȕба, лȕбура – кора
лȕзбар – мршава онемоћала особа
лȕпотак – отпадак неког дрвета
лȕстрина – врста праха из коњске длаке настала као последица знојења
лȕтор – скитница

Љ

љȅмēз – мотка; младице на садевеном стогу – штите од ветра
љȏсак – 1. смех, шала. 2. плотун, пуцњава. 3. ломљава
љȍштйти – пући, прснути
љȕкāти – ударати говеда љукачем, одбијати теле од сисе; говорити: *љуке*
љȕкāч – дрвени штап, палица
љȕштаница – кора (најчешће од кромпира – ољуштина)
љȕштйти – треснути

М

мавѐно – љубичасто, модро
мàзија – комад усијаног гвожђа у врелој води – као доказ истине и невиности, ако се не опече
мàија – неухватљива мушка особа, пустахија, ветрогоња
малу̀кāт – препредена особа
мàљица – дрвена направа за штројење
мàшта – вешт човек, опсенар – маија
маштрàкати – заваравати
мѐла – брашнени прах који се из ваздуха слегне по воденичару
мѐтош – олош, стокупљевина
мѐђāн – место где се меће храна овцама (место заклоњено од ветра – прибој), (тур. mekan) *добро имање* (М. С.)
ми́лет – особа рђавих особина, склона претварању – писмилет
ми́летӣти – претварати се – в. *руветӣти се*
ми́летка – 1. жена које се претвара. 2. дволична и лицемерна женска особа – утурача – руветка
мјешàица – калица у којој се меси тесто за хлеб
млâквина – локва настала сливањем кишнице
мљѐтко – нејасно, млечикасто, бледо, тумоло
мо́зољ – жуљ
мотòвило – ракљасти штап за намотавање прађе
мо̀чило – влажно земљиште поред реке
мр̀зāнчӣти – чинити нешто мрским; одбијати неку намирницу, нешто не волети
мрзга́вити – учинити нешто нечистим; рецимо, приликом клања овце; в. *оӣрзнӣти*
мр̀згор – 1. стока у лошем стању, уопште све живо што је у лошем стању. 2. месо по којем се приликом вађења утробе, просуо садржај из црева
мр̀ковлāс – трава, власуља, виша

мр̀твӣк – лењивац, спор, лењ мушкарац
му̀лāр – носећи стуб у прегради од чакме
му̀лвӣг – мулац, лукав, подмукао човек
мули́на – иловача
му́лови – влажни крајеви поред реке с иловачом
му́чнице – мањи резервоар од дасака, испод млинског камена у који се сасипа млевено брашно

Н

нàдријети – ударити, навалити
нâзо̄р – 1. силом, на силу. 2. упркос, у инат (зор-зориле)
назорѝцē – назор
нàиндивӣл – неодговорно, на своју руку
најàндāл – (тур. yandan) – одвојено, по страни *(Што је јунак јандал од сватова...)*
нàипац – у једном хипу (скоку) нагло, одједном, наврат-нанос
нàитāње – брзином
нàкомице – простије виле без парошке и незаврнутих кракова
нàљевак – 1. оно што је наливено (оловом). 2. метаф. тешко дете или јагње
нàмљечāк – ован од две године (двизац, преводњак)
нâнчица – омча
нâобдāн – током обданице од сванућа до мрака. *(Покојна је Марица ишла наобдан у Ниш и враћала се.)*
наобрȕчати – ставити обручеве
нâокō̄с – косимице
наокругàлац – следећи круг, около
нâпомō̄л – на видику
напрекòтруп – бахато – преко колена, грубо, нагло дрско, осорно

на̀прелијев – до врха, да прелива
на̀премāсе – на другој страни, наспрам
напрозо̀ри – наспрам светлости неба (у сумрак) кад се уочи објекат на видиковој линији између тамне основе и светле (небеске) позадине: прозорицом
на̀ручит – прикладан (алат), угодан за употребу. *(А коса бјеше оштра и косиште наручито.)*
на̀тра – 1. разбој. 2. дрвено постоље за ручно резање балвана
натр̀тати – набасати
на̀ћвāр – складиште за нађве и ситније дрвено суђе
наỳзōвањ – наузочас (узвик изненађења)
наỳзōчас – наопако, у зо час
наỳпрйчу – наузовањ
наỳрвāно – потпуно, сасвим
наỳсјечениje – наопако
на̀чеврēн – парадни начин јахања: коњ се креће напред мало бочно држећи високо уздигнуту главу тако да открива профил јахача; в. *чевренисати* – јахати *начеврен* – једна врста каса, *раван*
на̀штивāне – наслагане
нѐдотāван – сетан, нерасположен, потуљен
нѐсмāјан – нескладан
нѐспрaћеница – овца која је остала изван тора, омркла (заноћила) изван стаје
неỳдрен – лењ, спор, непредузимљив
нѐчемỳран – слаб, нејак
новйна – нова њива, новоразорана ледина
нòтњара – особа која се креће и делује ноћу

Њ

њỳјати – узалудно ћутати у једном месту
њỳтро – покуњен, подмукао човек

њуцати – муцати
њỳчати – мукати – оглашавати се њукањем, на начин својствен говедима

О

обаљáстити – фиг. окрвавити
обà̀стиснỳти – обухватити
обеáнити – 1. разведрити се, пролепшати се (време); в. *бјенути*. 2. обзнанити, нешто учинити јавним.
обезвйјати – изгубити моћ оријентације
обестрà̀гати се – нестати, изгубити се
обèушйти – окрњити
òбиснути – *привиснути,* прионути с великом жељом, показати љубав, радост
òблипйти – обухватити нешто целом површином, стегнути
обрỳљāк – камен облутак
обрỳчина – каскадне стене у низу, литице
обỳрдати – откотрљати
овà̀рисāти – проникнути, схватити, в. *опоравити*
òверчити – приметити, запазити, обезбедити за себе
òвиħак – офиħак – остатак, залагај, мрвица
овỳјати се – поклизати се на снегу или на леду
огаjретйти – огајретити – окрепити, помоћи, нахранити и напојити, окрепити у сваком смислу (М. С.: погрешно)
огрà̀исāти – обрадовати (супротно од награисати)
огрњач – талаган – огртач
одврч́ати – отрчати, брзо отићи и вратити се, неким послом
òдерина – в. *одрлија*
одкéчити – успешно обавити неки задатак, одбранити
одр̀лија – земљиште које је уништено ерозијом, одрто, спрано, неплодно

ȍжичица – дијафрагма
озлопа́дити – олењити се, изгубити вољу за сваки користан рад
озлȍпа̄ђен – оштећен, онај који је стекао рђаве навике, који се олењио
озȕђурӣти – исцрпети се дугим чекањем, стајањем
ȍјађеник – мушка беспомоћна ојађена особа, у великој жалости
ȍјā̄рга – млатач – отарак – дуга комадина притке, мотке
ȍјкати – зазивати: ој, или запевати: *(Ој, високи Дурмиторе...)*
ојстам(о) – *ујстамо* – узвик на волове при окретању на крају бразде
ȍкладнице – полукружне даске око млинског камена које задржавају брашно да се не расипа около, а које се након млевења склањају да би се покупио околиш
ȍкласина – остатак класа, шашина
ȍколӣш – мливо око млинског камена које се одваја од главног брашна у посебну спрему
окȍмољӣти – обеутити, занемоћи
окопијȅрити се – оснажити се, оздравити, опоравити се
ољȅшкерӣти – силовито ударити, одаламити, ошинути
ȍмеђак – комадић, језичак земљишта који се завлачи у туђе имање
ȍмеђина – необрађен део имања близу међаша; периферни каменити делови ливаде или имања; делови ливаде неприступачни за косидбу
омрзга́вити – упрљати месо приликом вађења утробе, в. *опрзнити;* в. *мрзȉор*
ȍмрћи – окаснити, дочекати ноћ, заноћити, преноћити
опȁмпати – однети, опљачкати, појести, поарати
ȍпанӯти – ударити се по оку (гранчицом, прутићем)
опȁнчā̄р – дрвени калуп за прављење опанака
ȍпасти – поарати ливаду или њиву
опȁтрнӯти – увредити, наљутити некога
ȍпити – 1. осушити, извући влагу. 2. успавати *(Опио ја планински ваздух.)*
ȍпјенити – покупити пјену са млека
ȍплавак – 1. велики комад нечега; фиг. крупно дете, младић, човек. 2. крупан комад (рибе)
ȍплизак – крај, завршетак
ȍплизаст – кратак, недовољан
опȍвиђети – опослити, завршити послове (в. *свиђати*)
опȍдȍјчӣти се – остати без младунца (овца која је остала без младунчета током јагњења или нешто касније)
опȍравӣти – 1. почети било шта радити како треба, схватити; *(Опоравио је да пише као да је кренуо у школу.)* 2. оздравити, излечити се, поправити се
ȍпорина – очишћена па осољена црева на којима су грудве лоја
ȍправӣти – послати
опре́мити – послати *(Опремио ја на Цетиње.)*
опр́знити – онечистити, в. *омрзȉавити*
ȍпћешӣти – обићи, надгледати
опћȕћати – прозрети, начути, осетити, доћи до сазнања
опу́вати – 1. одувати. 2. фиг. све појести
ȍпута – врпца од упредене коже
ȍпуч – кила
ȍпучӣти се – 1. откотрљати (стена). 2. окилавити
ȍрјат – зликовац, убица, катил; према монголском племену Ојра („човек из шуме“), са Алтаја (на размеђи Монголије, Кине и Русије) који су ратовали у саставу турске војске током 17. века, оглашени по свирепости
о́рница – ливада која је некад била њива
ȍсебачкē – надланицом, од себе

òсебит, а, о – 1. неприкладан (алат) супротно од наручит; који одбија, који није складно направљен. 2. човек који је охол, који одбија од себе; несвојтљив, нељубазан, хладан

осичѝјати – исцрпсти се сичијом (бригом) око нечега или некога

оскòмљив – горак, непријатан, неукусан, одбојан (фиг. непријатан човек)

остарòковӣти – дуго носити исти ков (потков – о коњу) фиг. оматорити за човека

òсумицē – напамет, насумице

осỳндати – 1. отићи напокон, напустити. 2. размрсити, одмрсити

òтишак – скровито место заклоњено од погледа

òтутāшан – обал, бамбречаст

ȍфӯк – дугачак и јак прут

ошвáњити – изгубити време непланираном посетом, окаснити у планираном послу

одшиљѐгати – отићи без циља

òшинӯти – ударити прутом, шибом

оштримѝцē – оштрим делом неког оруђа или алатке; оштрим крајем (сабље, косијера, секире)

П

пȁзишт – ливада која се брани за припасање јањаца; питомина

пáла – гвоздена лопата

пандỳрица – мотрилица, осматрачница, врх са кога су страже осматрале могуће нападе (Турака)

папрàтњача – ливада настала крчењем са које није истребљена папрат

паранџѝкати, в. *ӣранџикаӣи* – кидати, цепати

пàстӯг – пастув

пѐксин – неваљала, грдна, погана, *ӣешкосјена* особа

пѐча – 1. одломак камена. 2. неустрашив, непоколебљив човек; човек „печених очију“, спреман да се суочи са опасношћу

пѐљати – јести – шмељати – трпати

пѝждрӣти – упорно гледати у некога, или нешто

пијáџер – комедијаш, лакрдијаш, који у свему види смешну страну, који се подсмева

пијáџерити – лакрдијати, збијати шалу, шалити се, подсмевати се

пи́леж – нејач, деца у најмлађој доби

пѝлӣк – смех, кикот

пилѝктати се – смејати се, кикотати се

пѝличнӣк – остатак, мали остатак нечега *(Од ријеке Раӣње до Рзаче, ӣиличника жива не умаче.)*

пѝпољак – ситан кромпир

пи́шталина – извор са слабим дотоком, барица која кваси, *жмари*

плàтица – мршава танка особа, равног стомака

плàтичāст – танак, пљоснат (супротно од бокат)

плѐзāти – гмизати, једва се кретати; ићи последњом снагом – уплезати – доплезати – *ӣлеаӣи, уӣлеаӣи*

плѐкати (се) – мешати се, уплитати се (у туђе послове)

плéскати – брбљати, причати којешта

плéскоња – брбљивац

плȍвачкē – потрбушке, предњом страном тела; прсимице као да хоће да заплива (заплови) као кад се баца на пливање

плôвка – 1. округла камена плочица којом се гађа киљан. 2. игра *ӣловком*

плȍска – 1. пљосната боца за ракију. 2. пљосната женска особа

пло́што – човек пљоснатог стомака и грудног коша
пљàчкара – лопов (најчешће се односи на арање туђих ливада)
пљàштӣти – ошамарити, ошинути
поáсити се – осилити се
по̀бӣље – гребен, хрбат, било
по̀брс – подлога од пруће у коцу, како би јањци остали на сувом
по̏д – 1. патос. 2. зараван у некој падини, равнина попут гувна
по̀длачак (подвлачак – чује само *ӣодлачак*) – даска која се подвлачи на споју испод две *личнице* (даске на крову куће)
подмирӣтати – припремити неку заверу, сплеткарити
позо́рити се – бити поносан и радостан
помести се – премести се у сметовима снега, смрзнути се
по̀метина – постељица (овчја)
попијѐвчити се – узјогунити се, посилити се
попрандýсити се – понети се, ускочоперити се, дркнути се
по̀пруг – колан, трака плетена од вуне и грубљег предива за стезање самара како би се чврсто држао на коњу
по̀ртик – ходник
по̀сијеч – посекотина
посо̀сија – крупан човек, крупан коњ
по̏спијешан, -шна, -шно – 1. оно што поспешује, убрзава, помаже при извођењу каквог посла: најчешће нека ситна алатка, помоћно приручно средство. 2. онај који је ажуран, који на време све обави
пострѐара – 1. особа која се склања испод стреха, бескућник, скитница. 2. особа склона прислушкивању
по́сулан – послушан, прикладан, угодан
посунӣјати се – посундати се, кретати се у неком месту, стварати пометњу својим кретањем

поталàушити се – повући се, постидети се, дати се на се
потевтúшити – 1. уништити нешто без остатка. 2. пописати
потпре́гнути – стегнути попруг
по̀тра – штета коју учини стока у туђој ливади или њиви
потрàгљив, а, о – обично ован или овца који трага за бољом пашом, који се не заустављa на омеђеном простору
по̏тр̄к – ливада, равнина за тркање коња
потћиħѝкати – наговорити
пошéнути – помаћи, померити
пошýшњара – *шњувара* – особа склона њушкању, трагању, крадљивац
пра̀кљача (пратљача) – дрвена даска којом се удара по ономе што се пере
пранцӣкати – цепати, кидати
пра̀ћа – део товарије (везе, ужета) на самару (увезан за крстину и главар) који полукружно виси и служи да се њиме увеже страник (део товара) или да се у њ ослони нога при јахању (М. С.)
пр̏вӣчје – прво долажење невесте у род по удаји
превѐгарӣти – премлатити, повредити кичму да остане повијен, превегарен
превр̀љезӣти – прешити, спојити било како
прѐнемо̄ħ – клонуће, малаксалост, несвестица
пренемо̀ћи се – онесвестити се
прѐпрēд – конац упреден од два или три конца; двоструки а понекад и троструко преден конац
препре́зати (се) – 1. препирати се – надмудривати се; препирати се, одуговлачити са обављањем неке обавезе с намером да је обави неко други. 2. гложити се
препр̀цати – претерати, отерати преко брда, косе итд. (о туђој стоци или пљачкашима)
пр̏жина – пешчана обала поред реке или шире земљиште засуто камењем и песком услед поплава

пр̀и́бој – 1. тор, ограда уз кућу. 2. летње насеље, катун. 3. заветрина (за стоку и сл.), *међан;* – отишак – топлик – склоните место од ветра, супр. – вјетробојина

привӣ̀ђеније – утвара, привиђење; фиг. накарадна особа

придѐречӣти – привезати

пр̀ӣдријети – прислонити се уз нешто

пријѐвор – засун, кључаница; дрво којим се запречавају врата

пријѐђӗвница – попречна греда која спаја *вјенчанице* у кровној конструкцији како не би дошло до разврташа

пријѐклад – 1. камење поређано око огњишта како се не би расипао жар. 2. дрво на огњишту (М. С.)

пријѐкоса – једнострана – *опӣријекосити* – ојединостранити – код овце којој се осушила једна сиса

пријѐкосан – премастан

пријѐкрс – укрштен; начин везивања, крст *(Јесте ли их ђецо наложили, у пӣријекрс ка тӣреба метӣнули* – Његош, *Горски вијенац*) – *упӣријекрс, унакрс*

пријѐран – ран (о воћу)

пријѐраница – шљива ранка, рана воћка уопште

пријѐсјек – кашун – ковчег за одлагање намирница (меса приликом усољавања или осушеног)

пријѐснац – хлеб без квасца

пријѐсолац – пресољено кисело млеко за штављење опуте

пријѐтрн – пресушен

пр̀ӣљева – обрано млеко

приљевò̀рити – слабо причврстити, било како привезати, тек толико да се држи; спојити, прилепити, саставити

пр̀ӣпа̄дом – кад се укаже прилика, повремено, с времена на време, узгред

припа́сати – додатно напасати ради квалитетнијег узгоја

пр̀и́паша – додатна паша у забранима и чистим нетакнутим пашњацима

пр̀и́пон – дугачак ланац којим се веже коњ на ливади

пр̀и́понӣште – место где су препињани коњи

припре́гнути – потпрегнути

припре́зати (се) – прикрадати се, припремати се за неки нагли скок, акцију

пр̀ӣпӯз – придворица, полтрон

пр̀и́пуст – састављање јањаца са њиховим мајкама. 2. време када се састављају овнови са овцама ради оплодње

присвѐћети – опрљити (чарапу или неку тканину)

притајрити се – примирити се

притàкнути – подсетити некога, учинити неку алузију; додати, напоменути *(Притакни му, кад га срӣетнеш за ону јапију шӣто је обећо.)*

приталáрати – пригрнути, обући било како *(тӣалаган, тӣалар)*

прифò̀рцати – убрзати, вршити притисак да се нешто уради у замишљеном року

пр̀ӣцапӣти – чврсто узети, стегнути; чврсто се држати (на самару, у седлу)

прл̀ӣна – раскопано тле на некој падини, у пашњаку или ливади које се осипа, *пӣрљуга*

пр́ло – врлетна стрмина настала осипањем или одрањањем тла; стрмина из које се осипа камење и земља

пр̀ò̀влāк – гумена врпца (користи се при прављењу опанака којом се учвршћују *врнчанице*)

пр̀ò̀скок – тајни пролаз у поду куће

пр̀ò̀слоп – процеп у литици; расед; место где су раздвојене литице врло близу

просȕкача – велика кућа са једном одајом, празна просторија; простарана кућа, *виранија*

прȍцијеп – делимично расцепљено стабло, служи као стега, кљуса
пр́па – најчешће сасушено овчије или козје ђубре, брабоњци у гомили
прсимѝцē – без устезања, прсима
пр̀тљати – селити се
пȕља – дугме (рус. пуля – тане, пушчано зрно)
пȕљав – плеснив, буђав
пуља́так – сено које се због влаге убуђало
пȕсуле – папири, документа, хартије
пȕце – дугме
пуштимѝцē – бацајући предмет из руке

Р

разавѝџати – рашчланити, појаснити
разба́љити – појавити се отворених уста, или „баљаст“
разбе́ћити – поцепати, одвојити
разбурȕкати – развалити пласт (кад то уради во)
разбу́чити – поцепати, расцепити
ра̀звргнȳти – покварити (договор)
развр́нути – размаћи, растурити, искривити
развр́шити – сено
разја̀гмити – узети, отети, разграбити
разјара̀кати – разиграти
разма̀кнути – растргнути
ра̀зркāти – 1. развалити, растурити. 2. провалити. 3. прогазити (снег)
ра̀јет – угодно, блажено, с миром
ра̀јетнӣк – богоугодник; човек блажен, миран, благородан
раскарва́нити се – отаборити, одложити ствари, направити роваш

раскра̀вāљчити се – раширити се, раскрекати се (од зрења или раста)
раскрѝлатӣти – полетети као са крилима
распла́стити – 1. разграбити, почети пластити. 2. поцепати, разбучити
распла̀ћȳг – голем нескладан човек, крупна особа
растȍнтати – размрсити
рашћала̀сати – растурити, рашчупати
рашћѐшкетӣти – 1. раскувати, растурити. 2. распасти се; довести до стања распадања (обућу, одећу учинити од нечега *кешкеш, кешкек*)
рашчивѝјати – рашчланити, размонтирати на саставне делове
р̀гат – аргатин, радник, работник
р̀гати – чачкати, џарати (најчешће дугачком мотком или прутом неко неприступачно место)
репѐзати – ићи било како, скитати, *аљидати, калисати, калчинати*
рѝбица – део на самару, основна летва која се укива у главар и на коју се намиче терет, летва)
ри́да – камен, стена – *ридник – зидник – цица – рид – хрид*
ризѝкџија – човек склон ризику, опасним подухватима
рѝјеп бот. – биљка Lappa из фамилије Compositae; плод те биљке, који се кукицама хвата за одело, особито обућу; животињама за вуну, реп, ноге и сл. Чичак (заријепити се) – начичкати се *(Коња сам свезо на прогон, па се уријепио; реп му се сватољчио, а грива упустоњчила.)*
ри́мац – снажан човек, рмпалија
рѝнȳти – кидисати, насрнути, залајати
рѝпӣти – скочити
р̏кāти – ударати, да се нешто провали, развали, раскомоти (разркати – развалити)
р̀кāч – бик утучењак (недовољно ушкопљен, неушкопљен)

ркòвит – који није сасвим ушкопљен, који је „остао јак“.
рȍвāш – 1. неред. 2. остатак од сена или неког материјала (за градњу куће)
рòгљати се – свађати се
рогòборȉти – говорити као кроз свађу
ромȉгати – неуморно галамити, врећети, брбљати, псовати, грдити – *сицāти*
рȗпȉти – ударити се *(Рȗшише се оне двије силе чим се ȗприближише један другȏме.)*
рувѐтити (се) – претварати (се), милетити, улагивати, лагати
рȕветка – жена склона претварању, утурању – утурача; дволична, препредена женска особа, *милеȁтка, курва, увјеȁтка, рувеȁтуша*

С

савàрдāк – најједноставнија колиба, с кружном основом и купастим врхом
саглѐнисāти се – споразумети се, договорити се; помирити се, наћи решење за спор, усагласити се око нечега
сагрàило – 1. диваљ, јуродив, немиран, неразуман човек, горопадник. 2. човек демонских особина, проклетник. 3. *сāтанаило, злодух, анāтемњак*
салѐћети – опколити, навалити, захтевати, вршити притисак, принудити
самàштеније – привиђење, утвара, или чељаде налик привиђењу, утвари
сáмиран – разуман, прилагодљив, миран
самòсилицē – силом, назор
сàмпас – слободна испаша, без контроле; фиг. особа без контроле и одговорности
сапла́ати – савладати, овојити, довршити неки тежак посао

сȁплāк – метални суд за захватање варенике из котла, ради разливања по калицама, ражљевак; друкчије: *ражљевак, ражљевача,* кутлача
сȁцāк – гвоздени троножац, сталак за постављање суда на ватру, огњиште
свȁтољчити – згрудвати, претворити се у *ватȏљак*
сверȕгати – згужвати, испресавијати, искривити (о оштрици косе)
свȉђати – завршавати послове, опошљавати
свȍјак – чвор, кврга
свȍјак – чворовата клада или балван који је тешко расцепити
сврѐнгати – пресавити, *сканчелāти*
свр̀нчати – срозати (када се косом удари о камен и оштети сечиво, жица)
свр̀сти – 1. извући игле из плетива. 2. просути плетиво. 3. оштетити оштрицу на коси
сѐбет – ради (себет тога – због тога, ради тога, из тог разлога)
сѐв – грешка, омашка *(Севио сам се ȗри бројању садница.)*
сѐвȉти се – направити превид, омашку, заборавити, превидети
сѐгнȗти – нагло подићи, цимнути
сеисàна – крупан товарни коњ; уопште велико товарно грло; фиг. крупно чељаде
сѐнт – (тур. sent – страна, крај) правац, страна, оријентир (М. С.); 1. природно осећање за правац кретања ка завичају; осећај за оријентацију ка месту рођења и одрастања; кретати се сентом: према урођеном осећању за постојбину
сѐнтати – кретати се сентом (или, по сенту); одсентати – отићи: *(Па он оде сентȏм и свијетȏм. Све најлак, све сентȏм...)*
сѐрбез – безбрижно

сӣга – шупљикав кречњак који настаје таложењем, издвајањем калцијума из воде; – сидра – седра
сӣдрити – згушњавати (се), таложити – усидрити – згуснути, збити, груписати
сӣјер, а, о – сјер – сивкастоплав (*сјере као вода у Лашви,* Андрић, *Травничка хроника*)
сијѐрма – чвор настао услед напорног рада, код ткања или дуготрајног држања одређене групе мишића у истом положају (најчешће у леђима)
сӣка, мн. сике – слапови, водопади
силѐсија – крупан, јак човек
сӣнгāв – сигав – сив, природно мрке боје, (од руна црне овце)
сӣњац – врло дубок снег (фиг. сиње море)
сӣчија – брига, стрепња, грижа савести
сјā̀гња – овца која носи јагње
сјâмпити се – удружити се – усупашити (на планини о издигу); усупонити, уортачити се, здружити се
сјà̀ргати – сјурити, сатерати
сјâти – сјахати
сјѐмгāти – свенути, сасушити се, спарушити се (кожа, од старости)
сјенòкос – тешко приступачна ливада окружена заједничким пашњаком
сјѐњāк – место где се садевају стогови сена
сјѐњати – предосећати, слутити
сјѐра – 1. масноћа коју садржи овчије руно. 2. млеко тек отељене краве, пуно масноће
сјѐрепка – шерепка – шкорпија, отровница; фиг. зла, пакосна жена
сјѐруша – трава, коровска биљка
сјѐчина – место где је скресана брст (обично сирово буково грање са пупољцима)
скā̀зина – наказа

скапӯлати – намирити, спремити, ускладиштити
скӧбла – алатка за копање дрвета, врста тесле
скӧзна – коза која носи јаре
скӧпӧст – снага, моћ, животна сила (нема скопости колико макања)
скòрчати – скорети се, прегорети на сунцу (о откосима, сену)
скӯба – слаба овца
скӯбина – очерупана вуна најчешће са мртвог брава
скӯлāр – тесна неугледна просторија. *(Намучих се свуноћ у ономе скулару.)*
слà̀нгати – свући
слā̀тина – неплодно тле
смӯшмулӣти – савенути као мушмула
смӯштӣти се – погнути се и брзо се усмерити у неком правцу
снӧс – гомила разних плодова (од снети, донети) или ствари
сòдом – велики снег
сòисāти – кидисати – коптисати, навалити *(Оно пōїанче ми соисало на живōт.)*
солòљебнӣк – ближњи по соли и хљебу, онај с ким си делио со и хљеб
спà̀мпати – зграбити, отети
спā̀нӯти – 1. сићи олако *(Часом сӣанух с ӣланине.)* 2. ослабити (спанути с ногу). 3. на ниске гране, пропасти
спā̀поњчити – претворити се у папоњак, сасушити се
срӧв – попадало зрело воће – windfall; гомила плодова испод воћке
срӧк – договор, знак за договор, лозинка
стà̀кмити – сложити
стандр̀љати – сићи било како, скотрљати се
стā̀п – посуда у виду цилиндра у којој се мéте масло
стѐга – 1. закон који ограничава самовољу. 2. менгеле – менђеле. 3. рам, оквир за метке

стѐгно – део ноге од кука до колена; шунка, кошет
стѐља – вунена подлога напуњена сламом која иде испод самара
стѝма – гостопримство, дочек
стима́ник – човек домаћин, дочеклија
стѝмати – 1. угостити, дочекати. 2. проценити тежину
стирѝнтати – сломити, уништити
стòкамѐнка – прекомерно штедљива женска особа
стòнитка – лукава, превртљива женска особа која уме у „сто нити“
стòпнѝк – место где стаје стопа, или копито *(Коњи су кроз гору направили стопнике.)*
стрàнѝк – једна страна товара
стрѝкљāј – у дем. значењу: мала количина варенике, млаз *(стркљај варенике)*
стрѝкнӯти – у дем. значењу: – 1. мало помусти. 2. нестати, побећи, изгубити се
стрѝкотина – *пећина* – одломак камена испод чекића, мâће или услед минирања
стрлијѐкнути – нагло нестати, побећи
стрмац – врлетна падина
стрӯг – врлет низ коју се осипа камење али за разлику од точила, има травнатих површи
стрӯга – 1. отвор, улаз у тор. 2. леса којом се затвара тор. 3. време у коме се стружи за јутарњи попас, од сванућа до 9 сати. 4. време кад се овце враћају са тога попаса. 5. размак међу предњим зубима (јединицама)
стрӯжѝти – испуштати стадо на попасак пре муже ујутро; дојављивати овце на мужу, пријавити на стругу
стрӯжњāк – колац на струзи
стӯпа – ваљалица – витло са маљевима који гњече сукно да би га учинили меканим

сӯгреб – место где мачка, лисица или пас затрпавају измет; фиг. нечисто место
сӯждребна – кобила која носи ждребе
сӯженица – мушкарац који у изгледу и покретима има женских особина
сӯлуднѝк – сулуда мушка особа
сукӯљāк – повисока, нескладна особа; нешто дугачко нескладно
сӯндати се – мотати се, сновати, мрсити – осундати – отићи
сӯпаша – заједништво током летњег боравка на катунима, мешање стоке
сӯпон – спрега, ортаклук
сӯпражица – смеша пепела и жара на огњишту
сургӯнисāти – бацити у *сургун*, упропастити, уклонити
сӯрдуп – провалија
сурӯљāк – најчешће неки нескладан део одеће *(На њему неки суруљак ваљеле.)*
сӯручāв (суд) – у ком је била сурутка
сӯстрим – особа или животиња дивље нарави; лоше расе

Т

тавлѐнѝк – шталски коњ
тàвнѝк – дубок таман вир (тамник);
тàдāк – дроњак, крпа
тàкмити – слáгати
талàган – огртач, кабаница *(Пригрни какав талаган)*; *(Па издрије љута јагњана, јагњана испод талагана.)*
таламáрити – претурати, вршљати
тарàковина – јалова прича, беспослица
тàрчӯг – 1. мотка или какав необрађен штап. 2. фиг. неуредна особа
тàслак – 1. необрађен колац, кијак. 2. неотесан млађи човек, грубијан. 3. полни уд

тȁтријеб – унезверена, збуњена особа
тева́бија – пратња
тевећѐли – напразно, бесциљно, узалуд
тѐкно – (тур. tekne) – лимено корито
телѐра – прозорски рамови (pluralia tantum) – телера
тѐљиг – 1. део јарма: савијено обло дрво које се ставља волу око шије и провлачи кроз рупе у јарму. 2. обрађен дрвени обруч који се ставља овну око врата и на који се веша чактар или звоно. 3. дрвени обруч који служи као алка при везивању бремена (сена)
тенѐћа – танак, рђав лим
тѐнеф (тур. tenef – конопац, ар. tunuf) – пропаст, зло (М. С.): *(За њим тенеф на Вучјему долу, а љути се на књаза Николу.* Р. Б. Т.)
те́нтати – брбљати, причати којешта, најчешће у пијанству – *плескати*
тêнџера – (тур. tendžera) – 1. дубока бакарна посуда. 2. било каква дотрајала посуда – *ламина.* 3. пеј. за неку дотрајалу направу
тесли́мити – прекратити, одбацити
тети́вица – једногодишња биљка из породице грахорица
тешкòсјен, а, о – онај чија је појава непријатна, супротно од *лакосјен*
тѝњӣк – звекет танких металних плочица
тѝпак – спор, лаган
тљѐна – паучина, копрена
тљѐнӯти – дремнути
тмо́ра – осојна страна која је мање доступна сунчевој светлости током године
трабу́нити – бунцати, говорити у сну
трѐнӯти – 1. нагло се покренути, скочити. 2. дремнути *(да тренем лијек)*
трѐштине – љуске, иверје

трѝна – остатак од сена; прашина, смрвљене честице сена
тр̏мӯн – петељка (*Није од ње остало трмуна.* М. Б.)
трнòкоп – крамп, будак
тр̏са – врста, раса, сорта
тр̏сӣти – разрешити, завршити са нечим, окончати
тртàбуз – 1. део стабљике који се не да очупати. 2. (код лука) део стабла. 3. јаловак, бик
тр̏торина – пребране торине, остатак остатака (сена)
тр̏цак – остатак ужета, укидак
тỳāн – мећава са маглом, ковитлац
тỳāти – тражити, лутати, туњати, тутати – тувати, тумарати по мраку (туовић)
ту́љак – групица (оваца, јагњади). *(Све се збиле у туљак украј тора.)*
тума́нути – промаћи, у нејасном облику, нестати у трену
ту́рати (се) – бацати камена с рамена
тутакỳмпāнија – тал. tutta compagnia – све друштво – сви

Ћ

ћалàсати – кретати се тамо-амо, таласати
ћȁпӣти – в. *латити*
ћѐпак, а, о – који се правилно и лако цепа (о дрвету)
ћѐпало – место на коме се цепају дрва, клада на којој се цепају дрва, крља
ћерѐство – 1. средство, оруђе. 2. корист *(Никаква ћерества од њега.)*
ћѐрпич – твр̑ђа, тврда њива (при орању)
ћѝкара – шоља (најчешће за кафу)
ћѝлер – остава
ћилѝмати – поигравати се са неким, неодговорно се понашати
ћѝпрана – *вижља – виља – виљашица*

ћи̏стра – вижљаста девојчица, *ћипрана*
ћи̏ћ – 1. густа магла. 2. мрак. 3. тишина
ћи̏ћати – умирити се, стишати се; мучати, постојано ћутати
ћи̏ћерō – све, само (*ћићера со,* ако је нешто преслано)
ћићѝкати – наговарати, поспешивати, убеђивати некога на нешто
ћо̀пӣти – ударити
ћо̀са̄ти (се) – спрдати се, подсмевати се
ћо̀тек – ћутек
ћу̏ба – коса
ћу̏ба̄ст – са ћубом
ћу́вати – ударати ногом, ћушкати
ћу̏к – вабљење кокоши (ћук-кок, ћук...)
ћу̏к – врста сове
ћулѐтан – онај који ћулета, који иде тамо-амо, који *аљида*, скита без циља
ћу̏ма – букет, свежањ (М. С.) – сћумити, шћумити – сакупити, сабрати у ћуму
ћу́рак – ћув – ветрић, дашак ветра, поветарац
ћу̀стек – стојећи став (из ћустека – из места, из стојећег става при бацању камена)
ћу̀тек – ударац

У

уабо̀носити се – набрекнути, стврднути се, убречити се (хлеб, земља)
уанда́ћити се – претерано се удебљати, отромбољити, надути се
уа́сулити – ушкопити, кастрирати (коња)
убамбре́чити се – набрекнути
у̏бō – бунар, мн. убли

убро́ћити – уозбиљити се показујући у изразу лица знаке љутње и незадовољства
убру̀здати – предузети какав опасан подухват, осмелити се, усудити се, дрзнути се, загазити, непромишљено ући у опасну ситуацију
убу̀сати се – претворити се у бусен (о житу које у влази исклија и згрудва у бусење)
у̀вјетка – притворна, лукава жена, препредена ж. особа која се претвара, милетка, *уковкиња*
у̏влажа – ухолажа, керешица – *кељуша – кељача* (лат. Polyneoptera)
ига̀ипӣти (се) – 1. сакрити, понети, украсти. 2. нестати без трага
угич – ован предводник
уги́шити – успорити, улењити (при послу или при ходу)
угњѐтати се – углавити се у скучен простор
уго̀вити – успорити, ублажити
уго̀јголити – успорити, опустити се
угрѐнтати – угазити у дубок снег; непромишљено ући у опасан подухват, неизвесну ситуацију
у̀грушка̄ти – промешати, угурати у воду (да се кува)
удља́јити – уморити се, измрцварити дуготрајним напором, путем и сл.
удрѐница – неспособна женска или мушка особа; слаба, јадна особа
уза̀птити – ускратити, забранити
у̀здиза̄ти – поспремати, доводити у ред
уздȕдучӣти се – исправити се, испрсити се, учинити се важним
узȕђурӣти – остати непокретан дуже времена, *укубурити*
уја̀рачӣти – 1. намерити се, кренути некуд на своју руку без нарочитог промишљања. 2. понети нешто

ȕјдура – 1. особа јогунаста и неукротива. 2. животиња која се не да обуздати, укротити
ујȕрити – побећи, отићи
укáбулити – уризикати, осмелити се, подузети нешто ризично
укарáрити – ускладити, довести у равнотежу (товар на коњу), изједначити странике
укарúмити се – силно омрзнути некога, бити киван на некога – укрвничити
укарȉшичити – замрсити, преплести, утонтати, изукрштати, учинити врло сложеним
ȕкачкāти – упрљати, облатњавити
укекéчити се – сувише се раширити, нескромно седети
укѐрепӣти – потегнути, заметнути, понети, упртити
ȕкидак – остатак конопца, везе, ужета
ȕков – 1. оштећење копита при нестручном поткивању. 2. проклетство, анатема – *ȕур* (врацбина)
укòвати – приликом поткивања коња дубоко утерати клинце, стегнути копито или клинцем погодити живац да коњ рамље или не може нормално да иде, нестручно потковати
ȕковкиња – зла жена, проклетница
укòвражити – замрсити, утонтати
укокóтити – остати непомичан, затечен, укочен
укрвни́чити – *укаримӣти* се – омрзнути
укȕбурити – заћутати; укочити се
улàктити се – учинити се лаким; сабрати се, сакупити пажњу да би се прешло ледом, покорицом или трулим брвном, учинити се да не оптеретиш површину којом идеш
ȕлā̄р – оглав (тур. yular); коњски оглав без повоца
ȕлубак – мршава особа или животиња; слабо неухрањено живинче (или чељаде)

ȕљепак – као улубак; лењо и слабо створење
умородáвити – угњавити, преморити
унáвојицē – једноман, у више наврата
унезвијѐрити – унезверити
унездрáвити – попримити нездрав изглед, понашати се неприродно, нервозно, нестрпљиво
уобàлац – уоколо, около, укруг
ȕпаћа – велики снег
ȕпешкāти – назбијати, спремити, нагурати
ȕпиждрȉти – упорно гледати некога или нешто
ȕплаткāти се – упустити се у прљаве, недозвољене радње
уплѐати – стићи, спасити се, најчешће после дугог пута по дубоком снегу
ȕпријесан – пресан
упријѐкрс – унакрст
ȕпртица – повраз или веза којом се бреме везује
ȕрав – лавина
ȕрвати – упропастити, штетовати
ȕрвина – прло, место где је дошло до урушавања тла
ȕрда – дрпљевина, млеко које се спонтано укиселило
ур’дòвити – угојити се, уоблити се од прегојености (о коњима, стоци)
ȕрезнӣк – комад пређе
ȕривак – комад ужета, везе за везивање телета
урúвати – 1. продавати у бесцење, штетивати. 2. рушити, обурдавати
ȕријезан – оштар, подесан да се лако усијеца у дебло (за секиру)
урмѐтӣн – кукуруз – проја
ȕсагȉти – сакрити, склонити (украдену ствар)
усѐкати – ући, уклонити се са неким теретом, побећи од непогоде

усèлēмпити – слепити (се), стврднути, скаменити (хлеб, земља)
ȕсидрӣти – скупити, окупити (стоку)
ȕсӣњчӣти – в. сињац
ускàнути – омрзнути, згадити, одбити му се
ȕскваса – квасац (за хлеб)
усквáсити – стасати за печење (хлеб); ферментирати
ускòпистити се – заинатити се, не одустајати од своје намере или става, каприцирати се, показати љутњу и гнев
ускòсити се – постати косан, љут
Ускоци – Најпре се односило само на Љевишта, изворишни део Мораче, а потом северозападни крај иза планина Лоле, Јаворја и Семоља који чине села: Малинско, Струг, Тушина, Сировац, Баре Ускочке, Крња Јела са обронцима Синьавине јер су ти делови доцније насељени углавном ускоцима из Љевишта и Мораче.
(*„А четвртȕ књигȕ оправио, оправи је у Љевишта равна, на Ускоке на тȕрске крвнике“.* Њег. *Огледало српско,* „Бој на Морачи“)
ускȕкȕљен – подигнут у купастом облику
ȕскупӣти – поспремити, саставити на једну гомилу
ускȕпљевина – оно што је прикупљено, покупљено, најчешће остатак сена на овчјим торинама или јаслама, оно што је остало после оброка; фиг. скуп остатака
ȕсталачан – онај који рано и лако устаје и све на време завршава – *усташан*
устркòпишӣти – ужурбати се (пишати у трку), убрзати, додати ватру, подјарити унервозити се, прифорцати; показати жељу да се нешто брзо отпочне или заврши, показати нервозу и потребу за убрзавањем неке радње
усȕндати – утòнтати – замрсити
утáлумити – умирити, завести мир (силом или милом)
утàначӣти – увезати, стегнути
утандр́чити се – укрутити се, смрзнути

утетријèбити – забленути се као тетреб
утáћити – намирити; фиг. трајно се решити некога или нечега – смирити (штетовати); одстранити, убити
ȕтва – превртљива особа
утȉрӣнте – у парампарчад – у комаде
ȕтори – урези у дугама бурета или каце у које су углављене даске дна
ȕтренӣк – онај који се утро, остао без потомства, без наследника (*А сирак тȕжни, ȕтреник Владика, ӣроб нам остȁви за свој наследника.* М. Б.)
ȕтријети (се) – 1. озепсти, промрзнути. 2. остати без потомства, истражити се
ȕтрцак – *уривак – укидак* – комад везе, ужета, *ӣовраза*
ȕтувити – 1. разумети. 2. убедити себе у нешто и слепо се држати тога
утȕлити – угасити – утрнути – ућешити
утȕрати се – претварати се – руветити – милетити
ућèсумӣти – сложити, намирити, спаковати
ућȉћерӣти – 1. згуснути. 2. загледати се у нешто – *уȕиждрити*
ућȕбурӣти – укубурити – дуго остати у једном, укоченом ставу
ȕцибрӣти – 1. пити надушак. 2. зајезерити (о великој количини воде)
уцóгљити – учинити се цогљастим, мршавим, јадним
ȕшāван – пристојан, прикладан, увиђаван
ушвàгати – угазити (траву или жито)
ȕшипчӣти – кренути брзим кораком, задуго брзо ићи
ȕшлепак – ушљепак – в. *уљепак*
ȕштва – уљез, подлац, улизица – *утва*
ȕштиван – учтив – уредан
уштȉвати – сложити (књиге у полици)

Ф

фијѐрма – *уковкиња – стонитка* – превртљива, притворна и лажљива жена, она што *умије у сто нити (Које очи чине оне и гледају.)*
фијòрӣн – новац
фи̏ћмија – ветропираста, превртљива, лукава, млађа женска особа – *виђмија*
фо̑рца – брзина, снага
фòрцати – убрзавати, приморавати
фра̏штӣти – ошинути
фр̏кнути – 1. произвести звук кроз нос. 2. наљутити се. 3. побећи
фртӯтма – пометња
фрӯт – летина, принос са имања
фру́так – извор; место
фрӯтӣти – користити
фӯкара – непоштен свет, олош
фӯндук – шиба, дугачак прут – *офук*
фӯрсāт – уцена
фурса́ција – човек који се користи уценом

Х

хàјда – мелодија
хӯдо – удо – рђаво, лоше

Ц

цапарити – в. лапарити
цѐцнӯти – подићи, померити
ци̏брӣти – пити, диплити
цијѐлац – дубок снег у коме нема трага
цијѐпац – велики, крупан младић

ци̏ковина – студен
ци̏ца – камен, стена
Црвено ждријело – пролаз, кланац између Лоле и Лукавице
црӣјемуша – дивљи лук, сремуш, медвеђи лук; лат. Allium ursinum

Ч

чàбар – каца, бадањ, велика дрвена посуда за шљиве, купус или сир
чâвка – 1. птица. 2. јама у коју се склањају чавке, *чавченица*
чâзбен – гостоприман
чàкалица – клепетуша
чàкма – преграда од цепаног прућа и малтера
чàкмак – огњило
чàкмара – кућа са зидовима од чакме
чакмѐњача – 1. кућа са зидовима од чакме. 2. мали ексер за прикивање прућа уз носеће стубове (муларе) као основа за малтер
чàкмити – постављати чакму; фиг. некоме очакмити ребра – премлатити
чàктало – направа од два дрвцета која се једним ослања на млински камен, а другим у отвор коша поспешујући тако надавање жита
чàктāр – врста звона на овну, клепетуша
чала́кнути – појести, понети, дићи, украсти, однети
ча́лучити – мучити, муштрати, вежбати (коња за трку и сл.)
чâп – утврђена мера, калуп, образац
чапàрма – *ӣачарма* – ланац на ђему (део узде) који се везује коњу испод доње вилице како би се управљало њиме
чàпкӯн – враголан, несташан човек, презиме
чâпор (ак) – остатак одсечене гране на дрвету, рошчић на вилама, парожак

чáпра – кожа
чáшити (класове) – вадити класове кукуруза, не секући стабљику
чèвкија – ручна вага са опругом
чевр̀нтија – ковитлац, вијарак
чèгр̄ст – свађа
чèло – време од 24 часа *(Осто је у снијегу мртав четири чела докле га нијесу нашли.)*
чèмēр – горчина, јад
чемèрати се – тровати се чемериком
чемèрика – биљка (лат. Veratrum)
чéпати – газити (снег), табати, гњечити гажењем
чèчāр – грм, усамљена група дрвећа
чúтī – исти, пљунути, такав *(Ено га, чисти отац!)*
чòмрга – кврга
чôнта – гука, кврга, подлив, модрица
чòпавица – чòпица – рука чопавица *(Удари га руком чопавицом.)*, осакаћеном руком
чȕвāл – џак
чȕља – овца малих ушију
чȕљак – ован или овнићак малих ушију
чȗнак – направа за намотавање предива приликом ткања
чȕнути – *причунути* – сести с краја, једва се ослањајући на седало
чупòглаво – космато

Џ

џàврље – *шкрке,* тешко проходни камењари
џàгљати – причати којешта, галамити, брбљати гласно и бескорисно – *чаљати*
џáгљо – човек који *џаља*, брбља
џáро – (погрдно) човек неуредан, џарав

џемàдан – одећа од сукна без рукава
џèмр̄г – *џемрљање* – неразговетан говор
џемр̀гати – говорити неразговетно или говорити на страном језику
џènак – свађа, кавга
џúгљо – мршав човек, особа, говече
џȉда – копље, дугачка мотка
џȉлит – дебљи прут или тања мотка, која се хвата на тањој страни и баца да се врти у лету и врхом погађа циљ *(Срамота је таквоме јунаку, џилитнут се не погодит циља.)*
џилȉтати – играти се џилитом, бацати џилит
џóјати – ћутати, стајати у месту
џомбòлоси – провалије
џомбòсати – пропасти, проломити се, потонути
џȍра – дроњава жена
џȏсак – пролив
џȍсе – гудуре, јаруге, врлети, провалије, рупчаге
џоскати – имати дијареју
џȕān – *џуван* – 1. стара, беспомоћна особа. 2. усамљена, осиротела особа; усамљеник, самотник
џȕкање – препирање, брецање
џȕлуп – изнемогло створење
џулȕса – апокалипса, пропаст света
џȕпа – женски комбинезон од штрикане вуне, одећа која се носи испод сукње

Ш

шàвица – витак врбови прут за „пошивање“ крова од сламе; везивање снопова сламе на крову; плетење крошања и корпи; везивање кућица кукурузовине, шаше.
шàнāтан – деформисан, са физичком маном; кривоног, врљав и сл.; онај који има урођену или стечену телеснуману

шàшина – 1. остатак класа; оно што је остало након комишања кукурузног класа, кочанка; кукурузовина (шаша)
шàшовац – 1. кров без подлачка у коме се мушка страна даске спаја са женском дотичном даском. 2. преградни зид са тако сложеним даскама *(шипила)*
швàгати – газити по усеву, трави, ливади; неконтролисано се кретати по усеву или ливади; газити било како, вршљати
швáњити – каснити, некога задржати, учинити да одоцни, некоме одузети време, некога омести у послу непредвиђеном посетом; учинити да нешто окасни, да се изгуби корисно и важно време
шèати (зашеати) – тетурати (се), скретати с правца, шеврдати
шèгати – тестерисати
шĕдрња – дотрајали шпорет, ауто или било каква дотрајала направа
шĕма – луда (в. *шпопа)*
шèпут – узао, вез
шèрпати (зашерпати) – засецати даску (личницу) у горњем делу како би на њу налегао следећи ред дасака (на крову куће, колибе...)
шèсло – (врста капута М. С.); женски одевни комплет од сакоа и сукње
шĕста – калуп, мера, модел, узорак
шèстати – 1. ићи, одлазити. 2. оцртавати круг на даскама за дно на бадњу, бачви или каци; окруживати, оцртавати
шèтљати – неспретно шити, зашивати било како, крпити
шĕша – бена, блеса
шешèљати – тетурати, ићи без циља
шúљег – једногодишњи ован
шиљèгати – 1. говорити било шта, или се понашати у складу с тим. 2. скитати, лутати бесциљно

шúнгāти – нешто неважно и површно радити, поспремати, лицкати
шúнда – кров од дасака – шиндра
шúпила – греде са жлебовима у које се углављују *шашовци* – преградне даске; даске које имају жлеб с једне, а испуст с друге стране, како би се углавиле једна у другу и чиниле компактан, непропустљив под
шúпчūти – пешачити брзо, ићи без предаха
шúш – нож
шишàна – пушка
шкáла – шљунак, ситан дробљени камен као испуна у сувозидини
шкáњ – мала столица
шкáтула – кутија (тал. scatola)
шквáдра – винкло – угломер (од 90°)
шкламúтати – климати се (обично нека алатка на држалици)
шклáпūти – ограбити, отети, украсти
шкòпац – ушкопљен ован, во
шкрḕке – камењар, тешко проходан каменит предео
шкýдела – кутија
шмáгалица – мазгала, рупа, пушкарница, мали отвор
шмúга – кврга, клада, својак, чвор, крља
шóго – онај који је шогав (шугав)
шòдāти – 1. мрдати; избегавати, ићи тамо-амо. 2. избегавати обавезу, склањати се
шóкати – грдити
шòлота – неугледна, велика капа; капетина
шпúлет – штилет – стилет – оштар бодеж *(Чувај се, ошūро је ко шūилеū.)*
шпúода – игла, чиода
шпúца – 1. дрвена палица којом се утврђује тељиг у јарму. 2. коштица
шпòта – неугледан, никакав човек, ништарија

шта̏ва – говеђа мокраћа помешана с балегом
шта́дан, а, о – 1. оштећен; црвоточан, изанђао. 2. фиг. особа с неким телесним оштећењем или урођеном маном (кљаст и сл.)
шти̏вати – слагати по реду
шти̏љега – врста вретена које се врти у руци док се предиво извлачи из кудеље
шти̏р – врста корова (лат. Amaranthus, blitum)
шту̏ц – пиштољ
шту̏цнӯти – поклекнути, штукнути
шћа̏пӣти – скопати, докопати, латити – узети, отети, украсти
шувѐли – слабо
шулијѐгати – млатити, тући, батинати, шибати
шу̏ловē̄тан – малоуман, слабоуман, ментално заостао
шу̏љ – балван пресечен на метар
шу̏мнат – са осушеним лишћем *(Твоја вера ко шумната ӣрана, мани ӣраном ӣо зеленој ӣрави, лисӣ оӣаде, а ӣрана осӣаде.)*
шупљòглавиле – празноглавац, будала
шу̏потри̏ти – шапутати, говорити у пола гласа; домунђавати се
шу̏ша – слаба, неугледна особа, никоговић
шу̏шак – страх
шу̏шкор – суво лишће
шу̏шње – шушкор
шу̏шњика – грана са сувим лишћем

Сарадник на Речнику
Љубица Наранчић

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Лабуд Драгић (Љевишта, 1954) објавио је романе:

У заӣонима Леӣе, Српска књижевна задруга, Београд 2003, (награда „Бранко Ћопић“), *Крв и вода,* Завод за уџбенике, Београд 2007, *Беле ноћи сивоӣ сокола,* Службени гласник, Београд 2013.

Књиге приповедака и прича: *Који немају ӣечаӣа,* Рад, Београд 1985, *Срам у каӣедрали,* Рад, Београд 1990, *Долином сенки,* Ободско слово, Ријека Црнојевића 1994, *Уочи ӣрећих ӣетлова,* Чигоја, Београд 1997, *Дивљи анђео,* Просвета, Београд 1999, *Пандорини ветрови,* Дерета, Београд 2004.

Живи у Београду и има статус самосталног уметника.

За прво издање романа *Кукавичја ӣилад* добио награде: „Исидора Секулић“, „Момо Капор“ и „Печат времена“.

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР

Душко Бабић: Горки талог историје VII

КУКАВИЧЈА ПИЛАД 3

РЕЧНИК

Мање познате речи и изрази 221

Белешка о ūисцу 281